

319.376

6

1. évf.
1991/92
4. szám

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

319376

KISEBBSÉGGUTATÁS

Szemle a hazai és a külföldi
irodalomból
1. évfolyam 1991/1992.
4. szám

Tiszteletbeli főszerkesztő:
Benda Kálmán

Felelős szerkesztő:
Cholnoky Győző

A referátumok szövegét
gondozta:
Futala Tibor

Grafikai tervező:
Szabó János

Felelős kiadó:
Juhász Jenő
az Országos Idegennyelvű
Könyvtár főigazgatója

Szerkesztőség:
Budapest, Molnár u. 11. Pf. 244
1368 Telefon: 118-8515

Megjelenik negyedévenként
Éves előfizetési ár:
800 Ft, külföldön: 40\$, 360 Kcs
Előfizethető
az Országos Idegennyelvű
Könyvtár
MNB 232-90142-7662 számláján
Terjeszti a szerkesztőség

A lap egyes számai - 200.- Ft-os
áron - megvásárolhatók az
Országos Idegennyelvű
Könyvtárban,
a Könyvtárellátó Vállalat Kódex
Könyvárházában
(Bp. V. Honvéd u. 5.)

HU ISSN-1215-2684

Készült:
Dél-Pesti Észkv SZ/5
Nyomdaüzem
Felelős vezető: *Bíró Endre*

A kiadvány a
"Magyarországi nemzeti
és etnikai kisebbségekért"
és az "Illyés" alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Tartalom**Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok**

A haza fogalma egy ma már nyitott, azaz a német társadalomban (Bausinger, Hermann).....	301
A nacionalizmus démona (Strítecky, Jaroslav).....	304
A nemzeti identitás skizofrén jellege Közép-Európában (Kiss Gy. Csaba).....	307
Nacionalizmus és multikulturális társadalom (Hildebrandt, Dieter).....	310
Magyarország eltűnőben lévő román nemzetisége (Peterson, G. James).....	311
Maradni, elmenni vagy visszatérni? A német kisebbség helyzete Romániában (Gabanyi, Anneli Ute).....	312
Ukrán kisebbség Lengyelországban (Czech, Mirosław; Olszanski, Tadeusz Andrzej).....	316
Az ukránok nemzeti tudatának problémái. Az ukrániai orosz kérdés (Krawczenko, Bohdan; Olszanski, Tadeusz Andrzej)....	319
Egy alma-atal tanácskozás: E. G. Michel életútjáról mesél (Gessler, Sylvia).....	322
Mondatok a zsidó-keresztény megbékélésről (Konrád György).....	324
Cigányok Kelet-Európában (Hancock, Ian: A roma nacionalizmus kelet-európai gyökerei. - Kalvoda, Josef: Cigányok Csehszlovákiában. - Crowe, David: Romák a Kádár-korszakban. - McCagg, William, D: A szocialista Magyarország és Csehszlovákia cigánypolitikája. - Szahin, Valentin: A cigánnyakkal kapcsolatos érzületek Ukrajnában. - Lemon, Aialna: Cigányok a Szovjetúnióban, és a moszkvai "Romen" színház. - Huttenbach, Henry: A romani porajmos: az európai cigányság náci megsemmisítése. - Hancock, Ian: Cigány kronológia. - Tong, Diane: Bibliográfia).....	324
Dehomonegizálás az amerikai társadalom fekete tömegeiben (Hinton, Samuel).....	334

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Neoklasszicizmus az erdélyi magyar irodalomban (Egyed Emese).....	336
Krieza magyarságélménye (Lőkös István).....	339
Ukrajna és a nyugat-európai kultúra (Woldan, Alois).....	341

Kisebbségek nyelvhasználata

A nyelv és írás hivatalos használatáról szóló törvény vitája a Szerbiai Képviselőházban (a Létünk 1992. 1. tematikus száma).....	342
A nyelvi közösség és a nyelvi egység - kisebbségben (Tolcsvai Nagy Gábor).....	349
A nyelvi norma alkalmazhatósága (Molnár Csikós László).....	351

Kisebbségek kultúrája

Etnikai közösség: kihívás és feladat az egyházak számára régióinkban (Zalatnay István).....	352
---	-----

Nemzeti tudat. Nemzeti és etnikai folyamatok

A haza fogalma egy ma már nyitott, azaz a német társadalomban

A haza-fogalom körüli jelenlegi vitákra az a jellemző, hogy különböző oldalról a szó erősen különböző jelentéstartalmát vetik be: a hazán érthető az érzelmi beállítódás egy formája, ami jelentős részben a visszaemlékezésekben ragadható meg, de felfogható az élet minőségének a külső feltételekben megnyilvánuló kifejeződéseként is. Aztán lehet még hagyomány, hagyománysor, a jelenben zajló elsajátítások és összecsapások eredménye stb. Fennáll a lehetősége annak, hogy e jelentéstartalmakat ne hagyjuk per definitionem kizárni, hanem hogy pontosabban azonosítsuk és helyezzük el őket.

A szerző itt bemutatott dolgozatában megpróbálja a haza komplex fogalmi képződménynek különböző vonatkozásait kidolgozni és megrajzolni, mégpedig nemcsak a fogalom mai jelentésskálájára építve, hanem történeti fejlődését tekintve is. A fogalom története így a probléma történetévé szélesül nála.

1. A haza mint tulajdon és jog. A központi helyet évszázadokon keresztül a hazának egy szűk és konkrét képzete töltötte be, a ház és a gazdaság (Haus und Hof) birtoklásához kapcsolódó haza-fogalom. Ez az egészen konkrét haza azonban nem lehetett mindenkié: a parasztléányok és leányok egy része a gazdaság kényszerű átadásának pillanatában tulajdonképpen elvesztette a "hazáját", és azon túl más megélhetés után kellett nézzen. A cselédek, napszamosok és birtoktalanok pedig kezdettől fogva "hazátlanok" (heimatlos) voltak. Itt tehát nagyon is konkrét értelme van több vagy kevesebb hazáról beszélni, annál is inkább, mert a "különböző tulajdonrészeknek" megfeleltek "a jogi és ellátás-igények anyagi tartalmának fokozatai".

A hazához való jog (Heimatrecht) változatai is ezt az összefüggést szemléltetik. Ha ma a hazához való jogról beszélünk, akkor eközben általában az ENSZ 1948. évi Emberi Jogok Nyilatkozatára gondolunk, amely védi az ember jogát állama elhagyására és az államába való visszatérésre. A történelmi Heimatrecht, noha csak az egyes községekre vonatkozott, mégis egy ellátási igényt alapozott meg: a szegények eredetileg egyházi intézmények által viselt támogatását akarták állami keretek között biztosítani általa. Éppúgy, mint a haza tárgyi fogalma, a Heimatrecht is rendelkezett korlátozó, sőt kizáró erővel: voltak, akiknek volt hazájuk és hazához való joguk, és voltak, akiknek le kellett mondaniuk mindkettőről.

Ma újra nagyon is kézzelfogható társadalmi, gazdasági és jogi előfeltételek döntik el, hogy valakinek lehet-e hazája vagy sem, mégpedig olyan előfeltételek, amelyekről a hazafiság és a hazához való hűség tárgyában gyakorta elhangzó ünnepi beszédek mit sem sejtetnek.

2. A haza mint enyhely. A 19. századi Németországban a viszonylag előrehaladott ipari fejlődés került szembe a hagyományos politikai és társadalmi szerkezettel: ennek következtében a polgárság széles rétegei maradtak - az

abszolutisztikus államok közrangú szolgálóiként - befolyás nélkül. A polgári hazakép volt az az utópia, amely e korlátok között megtermett.

Éppen mert a világ mozgásba lendült, az iménti képletek alapján a haza fogalmát e mozgalmasságtól távol kellett lehorgonyozni. A haza elsősorban a természetet jelentette, a szép, érintetlen, legfeljebb a gondos szántó-vető keze által megnevesített természetet, fényévnnyire mindattól, amit a természettel tettek az iparosodás viharai.

A dalok, a hazafias dalok (Heimatlied) képeiben és szóképeiben a pittoreszk olyan formái kristályosodtak ki, amelyek a mai napig mérvadók a haza képzetével kapcsolatban - a haza mint enyhely, amelyben a valóság feszültségei látszólag feloldódnak.

3. Haza és hazátlanság. Míg a valóság legfontosabb területein a lehető legdrámaibb változások köszöntöttek be, addig a haza képzete a természet állandóságát és az emberi élet változhatatlan arányosságát idézte az emberek elé.

Emellett egyre láthatóbban formálódott egy politikai csitítási stratégia is, amely összekapcsolódott a haza fogalmával: a közös haza (Vaterland) nemzeti ébresztése, a haza (Heimat) és a pátria (Vaterland) messzemenő egybeolvasztása. A lakosság többségének már nem kínált többé fogódzót a ház és a birtok, sokak számára már az egy-egy településhez kötődés is elveszett. Mégis: lehetett hazája mindenkinek (Heimat) - a pátria értelmében.

Át kellett hidalni az egyre növekvő osztályellentéteket, a nemzet belső kettéhasadását. A haza az azonosulás lehetőségét kínálja a "hazátlan" munkásmozgalomnak is. De a munkásság és különösen a szervezett munkásmozgalom ezt a lehetőséget nem fogadta el.

A proletárok egy része éppen nem a polgárság által kínált azonosulási minták között kereste a maga hazáját. Az addig szokásos haza-fogalommal élesen szembenálló munkásmozgalmi felfogás alakult ki: a haza nem mint helyhez kötött fogalom, hanem emberek csoportja, nem mint kötelező, hanem mint vállalt szolidaritás, nem mint elmúlhatatlan, természetes adottság, hanem mint feladat.

A munkásság és az uralkodó rétegek között egészen a szociáldemokrácia betiltásáig jutó ellentétet is figyelmebe kell venni akkor, amikor a múlt század nyolcvanas éveiben kialakult és a századfordulót meghatározó hazafias mozgalmat (Heimatkunstabewegung) vizsgáljuk.

A haza fogalma itt új hangsúlyokat kapott. A századközép dalaitól és táncaitól eltérően az elképzelés már nem egyszerűen a természeti szépségre terjed ki. A haza lényegében az élet vidéki kereteivel, a falusi léttérrel kezd azonosulni. Teljes erejében jelenik meg a 19. századi polgári beállítódás egyik alapvető jellemzője, a városellenesség. Eszerint az igazi, a példás társadalmi élet a faluközösségekben keresendő.

Az újonnan alapított birodalom centralista tendenciái, de az ipari átalakulás valóságának tapasztalatai szintén konzervatív tendenciákat erősítettek föl. A hazafias mozgalom válasz volt a gyors és mélyreható változásokra, kísérlet a

hagyomány mozgósítására a változással szemben.

A hazafias mozgalom hatását ez az egyoldalú múltra orientálódás eleve behatárolta. "Provinciális városellenessége", a rendi társadalmi formákhoz és falusi életmintákhoz való ragaszkodása eleve útját állta annak, hogy az egész társadalom problémáival szembenézhesen.

4. Haza - konfekciókból. A haza kulissza lesz, ami mögött valami egészen más játszódik le: ez a tendencia már akkor, a századfordulón kialakult. Ám azóta rendkívül fölerősödött, és az, amivé a haza fogalma e században alakult, ebben az irányban keresendő.

A hazafias dalok (Heimatlieder) és slágerek (Heimatschlager), a hazafias-népies film, a hazafias-népi regények mindig ugyanazokkal a kellékekkel állítják elő a kedélyesség és sóvárgás atmoszféráját. A haza üzleti kiaknázása azonban nemcsak a tömegkommunikációs eszközök rendszerében zajlik. Maguk a hazafias-népi vonatkozásrendszer tárgyai és jelvényei is kereskedelmi elosztóhálózatokba tagolódnak be. A haza a kultúra-ipar része lett. A haza egy programpont, és minél átfogóbbak a technikai rendszerek, annál hatékonyabban lehet bevetni. A haza szabadidős szórakozási lehetőség, anélkül, hogy annak magánjellegét megzavarná.

De a szó bizonyos régebbi ideológikus jelentései továbbra is előhívhatók. Nem véletlen, hogy a haza-ipar első virágkora a Harmadik Birodalom kezdeti éveire esett. A hazafias-népies jelenetek egyben a vér és rög hitének tömény kifejeződései is voltak, és a látszólag teljesen politikamentes dolgokon keresztül harcos nacionalista ideológiákat közvetítettek, mégha a nácik távolról sem egyforma lelkesedéssel öleltek keblükre minden hazafias-népi kultúraápolást céljával kitűző intézményt. A nemzetszocializmus vezére és vezérkara az egyéneket és az intézményeket egyaránt azzal a mércével mérte, hogy mennyiben használhatók fel expansionista céljai megvalósítása érdekében.

Az, hogy a hazát a második világháború után ismét nagybetűvel írják, korántsem meglepő. A hatalmas birodalmat szétverték, az emberek újból kisebb egységekbe tagolódtak: kezdetben a megszállási zónák határai közé, később a tartományok és megyék szintjén is elhatárolódva. Ezek az egységek arra törekedtek, hogy identitásukat kialakítsák és megerősítsék. A keleti területekről elűzöttek áradata is hozzásegített az új keletű hazához kötődéshez: a menekültek és áttelepülők hazavesztése még inkább kiemelte a haza értékét.

Azon sem kell csodálkozni viszont, hogy a hazával kapcsolatos viták hamar elültek, a hazafias érzületek kinyilvánítása egyre ritkább lett, és az egész ügy mellékvágányra került. Nőttek a haza-fogalommal szemben táplált kételyek. Ezeket elsősorban a fogalom a Harmadik Birodalom idején szerzett terheltsége okozta. A haza fogalmának időleges háttérbe szorulása arra az időszakra esik, amikor a gazdasági növekedéssel és tervezéssel kapcsolatos lelkesedés átívelt a határokon, megszabadított a hagyományos kötődésektől és kényszerektől, és messzemenőleg egységes társadalmat tűzött ki célul.

Így a hetvenes évek elejéig vagy közepéig nem sok szó esett a hazáról. Ez-

után jött a hazával kapcsolatos új hullám (neue Heimatwelle), amely úgy tűnik, nem apad el egyhamar.

5. Haza egy nyitott társadalomban. Az utóbbi évtizedekben ismét sor került arra, hogy egész területeket és tájakat "hasznosítsanak" iparilag, és ezáltal le is gázolják őket. Ameddig a gazdasági számítás bevált, a folyamat nem keltett különösebb feltűnést; amióta azonban a tájak meggyalázása nem biztosít megfelelő garanciát a munkahelyek szaporítására és a jólét növelésére, azóta e tájak lakói föleszméltek, és ragaszkodnak ahhoz, hogy a régebbi tájhasználati módoknak, például a mezőgazdasági művelésnek is van értelme, túl azon, hogy más funkciókkal, mint például az üdüléssel-pihenéssel, jobban össze is egyeztethető.

Ha az emberek nem biztosak többé környezetükben, ahol állandó irritációk érik őket, ott a haza lerombolódik. Az irritációk mára már olyan mértéket és gyakoriságot értek el, hogy sokan már nem nyugszanak bele a hazarombolás folytatódásába, hanem összefognak és aktívan föllépnek a haza megmentésére és újrateremtésére.

Haza és nyitott társadalom ma már nem egymást kölcsönösen kizáró fogalom: a haza - a másokkal közös elsajátítás és átépítés értelmében - a saját erőből teremtett kis világ, amely megadja a viselkedés biztonságát, a haza - az ember által formált környezet.

Sok régi elgondolás kérdőjeleződik meg a hazának ebben az új értelmezésében. A haza már nem pusztán az érzések passzív tárgya, hanem a gyakorlati szembesülés közege és céjja; a hazát már nem lehet minden további nélkül nagyobb államalakulatokra vonatkoztatni, csak a közvetlen környezet öleli föl; a haza eltávolodik a kizárólagosan vidéki asszociációktól és megjelenik mint urbánus lehetőség, a haza nem tartalmaz semmit, ami fogyasztható lenne, csak olyat, ami aktívan elsajátítható.

Bausinger, Hermann: A haza fogalma egy nyitott társadalomban. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 3-21. p.

H. Z.

A nacionalizmus démona

Mondhatni: kísértet járja be a posztkommunista Európát, a nacionalizmus kísértete. Noha a térségben - a tekintélyuralom összeomlása és az ezt követően fellépő sokféle (anyagi, identitásbeli, politikai stb.) bizonytalanság miatt - több régi-új fundamentalizmus próbál magának tőkét kovácsolni, ám erre a legveszedelmesebb irányzatnak, a nacionalizmusnak vannak a legnagyobb sanszai.

A nacionalizmus a "fiktív mi"-t mindig az "ők"-kel szemben, tehát idegenekkel szemben definiálja. Ellenségképet láttat. Ezzel magyarázható, hogy miért keverednek olyan könnyen egymással konfliktusba a térség nemzetei, pedig a régi

hatalmi rendszerrel kapcsolatban szinte azonos tapasztalatokat szerezhettek, sőt a rendszerellenes lázadásaik "lelkülete" is hasonló volt.

Azok a minták, amelyek alapján népes embercsoportok identifikálják magukat nemzetként, különféle összetevőkből kerekednek ki. Közöttük az összefüggést a "magyarázat" szokta "felfedezni", ami vagy történeti vagy - és inkább csak - historizáló.

A magyarázat a lehetséges azonosítókból mindig csak a neki szükségeseket választja ki, és szervezi olyan "grand récit"-t, amely a kollektív azonosulást a lehető legtermészetesebb dologként, valamint hosszú-hosszú történelmi folyamat eredményeként képes elhíttetni.

Ezzel szemben pl., hogy "mi csehek vagyunk, és ez miről ismerkszik meg, sem a múltban, sem a jelenben nem annyira magától értetődő dolog, mint amennyire az első pillanatban látszik. De a németeknek . . . sincsenek kisebb nehézségeik saját nemzeti identitásuk meghatározásában. A poroszokat, szárszokat, bajorokat, a Rajna mentieket és svábokat a közös vér és föld alapján egyesíteni csak egy valóban titokzatos aktus tudja. De hát hogy van az, hogy a németül beszélő svájciak és az osztrákok nem kértek belőle . . . És természetesen itt van a németiség és a csehség közötti ingadozás is . . . Sok mai cseh volt német, illetve megfordítva, sokan a mai szlovákok közül valamikor magyarok voltak, illetve megfordítva." Ezt az ide-oda ingadozást a térség valamennyi népe között meg lehet állapítani, sőt még a zsidóságra nézvést is, "amelynek többségét attól függetlenül írtották ki, hogy cseh, német vagy magyar lett-e, avagy tudatos izraelita."

"Közép-Európa a fenti szempont révén sokkal konkrétabban jelenik meg, mint ahogy azt a földrajzi és a hatalmi-politikai körülhatárolások mutatják: Európa szívében egyszerűen nem teljesedett ki az a modernizációs homogenizáció, amely másutt a kis struktúráknak a nagy vagy egyetemes társadalmi struktúrákba való átépüléseivel párhuzamosan ment végbe, és komplex modernizáció eredményezett. A mi cseh, német, osztrák, zsidó, magyar, szlovák, észak-italiai, lengyel . . . nagyapáink és dédapáink ettől kétségbeestek, katasztrófális jóslásokat vezettek le belőle, sőt saját életük életterét nem átalították a világvége laboratóriumának tekinteni. Mi azonban, ha csak nem adjuk meg magunkat a nacionalista szuggeszcióknak, a ténynt határozott előnyként értékelhetjük. Paradox módon a modernitás egyhangúsága élénkítette a kis, de tényleges különbségek iránti elismerési hajlamot. A sokféleségben való élet olyan eséllyé vált, amelyet nem lehet mesterségesen kialakítani, s mi is csak a körülmények szerencsés összejárásása folytán tettünk szert erre az örökségre: illik vele magunkat gazdagítanunk, másokat pedig megajándékozunk."

"A közép-európai sokféleség egyébként sem a nemzeti különbözőségben gyökerezik, hanem a nemzeti identitás labilis voltában. E bizonytalanság kompenzálása vezetett azokhoz a hipertrófiákhoz, amelyeknek következményei a sovinizmus, az antiszemitizmus és egyéb destruktív szociális agressziók különösen iszonyatos formái lettek. Ezeket az interpretálók általában a közép-európai

sajátosságok démonivá válásával, saját közép-európai elátkozottsággal magyarázzák. Ha azonban az efféle dolgokat közelebről vesszük szemügyre, kiderül, hogy ezeknél korántsem a titokzatos Mefistoé a főszerep. Itt nem másról, mint vándorcirkuszról van szó, amely számára bármiféle jött-ment megfelel működőnek. Ez - sajnos - semmit, de semmit sem változtat a produkált illúzió erősségén."

Az egyes nemzetazonosítók, köztük a legátfogóbbnak és a legjellemzőbbnek bizonyuló ismérvek is - enyhén szólva - inadekvát "hasznosításon" mennek keresztül nemegyszer.

Kétségtelen: az állam felettébb erős ismérv a nemzetmeghatározásnál, különösen elvileg. Gyakorlatilag viszont annál problematikusabb. Vegyük csak a cseh állam esetét. A folyamatos cseh államiságot a 19. században a konzervatívok és a modernizálók egyként beépítették érvrendszerükbe. Még bonyolultabb volt ezt az államiságot az első Csehszlovák Köztársaság körülményei közepette értelmezni. Az egyik lehetőség az volt, hogy polgári állam legyen az új alakulatból. Ez annyiban történt meg, hogy a cseheket és a szlovákokat végső soron egyenlővé is tette, viszont a többi nemzetiséget - a németeket, a magyarokat, a lengyeleket és a ruszinokat - nem. Így hát tulajdonképpen a másik lehetőség - a nemzeti állam lehetősége - valósult meg, hisz a végül is konszolidálódott új államiság a cseheket és a szlovákokat egyetlen - csehszlovák - nemzeté "gyúrta össze", miközben éppen a konszolidáció mikéntje szinte azonnal elindította erőzőjét is ennek az államiságnak.

Aztán ismérv gyanánt itt van az etnikum fogalma is, amellyel ugyancsak könnyű a nacionalista indíttatású visszaélés. Sokan vannak pl. azon a véleményen, hogy a térségben a szláv és a germán etnikum küzdelme határozta meg a történelmet és annak értelmét. Ez az elmélet azonban viszonylag nem régen született meg, és "a cseh és a német nacionalistáknak egyaránt megfelelt". Az etnikum jegyében ki lehetett munkálni a "nemzeti természet" sémáit. "Ha az egyik etnikum rabságra vetését nem lehetett másként indokolni, segítségül jött a nemzeti természet harcával kapcsolatos elvrendszer. Így pl. . . . Georg Gottfried Gervinus a német történelem értelmét abban a küzdelemben vélte megtalálni, amelyet a szabadságszerető germanizmus vív az uralkodó módon univerzalisztikus romanizmussal. E felfogásban a reformáció a valódi német lélek kulcsgyőzelmének bizonyul . . . A cseh František Palacky ezt a sémát átvitte a cseh történelembe, természetesen azzal, hogy szabadságszeretettel éppen a cseh természet jellemezhető, míg a feudális uralmat a német hatás hozta magával. Palacky számára a huszitizmus volt a cseh történelem tetőzése, mégpedig ugyanazokból az okokból kifolyólag, amelyek Gervinusnál a reformációt tették azzá."

Noha a Cseh-medencében éltek - jócskán - más népek is, kétségtelen: a csehek és a németek jelenléte volt a legtömegesebb és legtartósabb. "Azonban megkülönböztetni őket egymástól korántsem olyan könnyű, mint ahogyan a nacionalizmus nézőpontjából ez látszik. Garantált etnikai kontinuitásról csak felettébb korlátozott mértékben beszélhetünk. A tudományos etnográfia addig a felis-

merésig jutott el, hogy a víziemberek, a ruszalkák és más vízi ijesztők szláv eredetűek, egy sor más szörny viszont germán származású. Az archeológia, amelyhez sok remény kötődött és sok pénzbe került, megbízhatóan csak a népvándorlás ideje óta tudja egymástól megkülönböztetni a szlávokat és a germánokat. Később viszont, mindenekelőtt az újkorban, nemigen akadtak feltűnő különbségek köztük a magatartást és a kultúrát illetően, a nemzeti különbségeknél jóval feltűnőbbek voltak a regionális és szociális különbségek . . ."

Végül lenne a nemzetazonosító főismérv, a nyelv. De még ezt sem lehet alkalmazni a nemzet történetének valamennyi időszakára. Vegyük pl. a legalább középkor végéig végzett cseh elnémetesedését a jozefinizmus alatt. S ez - hangsúlyozni kell - korántsem erőszakkal ment végbe. Ebben a germanizálódott helyzetben, amely a latinitást váltotta fel, az anyanyelvben meglévő ilyen-olyan különbségeknek alig volt jelentőségük. És egyébként is: a csehországi németeknek az irodalmi németet éppen úgy meg kellett tanulniuk, mint a cseheknek. A helyzet Josef Jungmann (1773-1847) kodifikációs munkássága nyomán kezd lassan-lassan megváltozni: a sorjázó cseh nemzedékek éppen úgy - külön tanulással - sajátítják el az irodalmi cseh nyelvet, mint ahogy a csehországi németek az irodalmi németet.

Jungmann cseh nyelv melletti érvelése annak idején - 1806-ban - felettebb demokratikusan hangzott (az elit tanulja meg a nép nyelvét), ám programja valójában nacionalista program volt. Vele szemben Bernard Bolzano (1781-1848), a matematikus és filozófus kortárs viszont a "szabad emberek két- vagy többnyelvű poltikai nemzetében" gondolkodott, ami később csak groteszk formában (vö. csehszlovákizmus) valósult meg, korántsem úgy, ahogy Bolzano elképzelte.

A nacionalizmus kísértete virulens. Leginkább talán démonikus voltával kapcsolatos képzetek és tévhitek eloszlátása, demitizálása révén lehet ellene védekezni.

Střtecký, Jaroslav: Démon nacionalismu. = Slovenské pohľady, 1992. 3. č. 11-16. p.

F. T.

A nemzeti identitás skizofrén jellege Közép-Európában. Összehasonlító tanulmány a nemzeti himnuszok alapján

Tudósok, politikusok, írók egyesült erővel kutatták a múlt század húszas-harmincas éveinek Európájában, hogy vajon mi a "haza", mettől-meddig tart, mi jellemzi jobban: a folyói-e, vagy az ott élők nyelve? Történelmi gyökerek után kutattak, nyelveredetet és rokonságot mutattak ki.

A három birodalomban (Habsburg, orosz, török) igen elmaradott volt a társadalom szerkezete; minden népcsoport más-más szintű autonómiával rendelkezett; politikai-gazdasági függőségben áll egymással az urbanizáció alacsony foka, etnikai-nyelvi szétmorzsolódottság jellemezte őket.

Közép-Európa keleti régiójában a nemzeti ideológia tiltakozott a birodalmakba történő integrálódások ellen. Kultúrnemzetet és nemzetállamot akart egyidejűleg megvalósítani. Az európai tradíció szerint ugyanis ez a két nemzet-fogalom fogadja magába az államalakulat összes jellemzőjét, az azonos területen működő politikai és gazdasági intézményeket, a közös nyelvet, az ott élők azonos történelmi tapasztalatát, szélesebb értelemben véve egész kultúráját. S jóllehet a felsorolt elemek sok szállal kapcsolódnak egymáshoz, mégis eltérő dimenziókban lévő jelenségekhez vezetnek vissza. A közép-európai nemzeti ideológiák skizofrén jellege abban a tényben gyökerezett, hogy különböző szférákban, autonóm elvek szerint fejlődő elemekből tevődtek össze. Kultúrnemzet és nemzetállam így létezett egyidőben. Bohemia, Hungaria és Polonia hasonlóan ellentmondásos fogalmakat fedtek, amennyiben az elitek a történelmi állammal is, de a lengyel, magyar, cseh nyelvű lakosság összességével is identifikálni kívánták saját nemzetüket.

A fenti állapot további alátámasztásául olyan sokat énekelt verseket választott vizsgálata tárgyául a tanulmány írója, amelyek a felvilágosodás, illetve a romantika korában íródtak, népszerűségük révén szimbólumot hordoztak, a későbbiekben pedig a nemzeti himnuszok szövegei lettek. Ilyenek: Josef Wybickinek az Itáliai Lengyel Légiosok éneke; Dąbrowski mazurkája ("Lengyelhon nem halt még meg" - Jeszcze Polska nie umarła); Alojzy Feliński "Isten, ki a lengyel hazától . . ." (Boże, coś Polske . . .) kezdetű himnusza; a cseh Josef Kajetán Tyl "Hol az én hazám!" (Kde domov můj?) dala; a szlovák Samo Tomášik (Hej, a szlovákok . . ." (Hej, Slované) kezdetű éneke az ugyancsak szlovák Janko Matuška (Villámlik a Táttra fölött" (Nad Tatrou sa blýska) indulója; Köcsey "Himnusz"; Vörösmarty "Szózat"; Antun Mihanović "Horvát haza" (Hrvatska domovina) c. verse; a szerb Branko Radičević "Diákok búcsúja" (Djacki rastanak); Vasile Alecsandri "Románia ébredése" (Destptarea Romaniei), és Andrej Mureșanu verse, az "Echo" (Rasunet).

Három nagy csoportba sorolja ezután a műveket a szerző. Az elsőt alkotják az indulószerű, katonásan pattogó, viszonylag igénytelen versezetű, könnyen énekelhető darabok (Dąbrowski "Jeszcze Polska"-ja vagy a "Hej, szlovákok . . ." jellegzetes példái ennek).

A második csoportba a honi tájjal azonosuló, azt idealizáló versek tartoznak (a cseh Tyl pl. "földi Paradicsomról" szól, míg Mihanović "szép" és "édes" hazát említ).

A harmadik típusba az alkalmilag írott himnuszok tartoznak (Feliński és Kölcsey).

Általában jellemző a tárgyalt művekre, hogy a leigázott, viharoktól sújtott, fenyegetségben vergődő haza képeit vonultatják föl. A "hon" fogalma eléggé nyilvánvalóan a történelmi haza hajdani érdemeivel, főként függetlenségével ékesíti magát föl. A két lengyel szerzőnél, Tynél, Mihanovičnál, Kölcseynél és Vörösmartynál a haza hangsúlyozottan a történelmi nemzet fogalmával azonos azokban a részletekben, ahol a középkori regnum előbb feudális pátriává alakul,

majd célja a polgári nemzetállam elérése lesz.

A tanulmány további részében a természethez való viszony, illetve az anyanyelv kérdésében kinyilvánított állásfoglalás szerint tipologizál a szerző.

A versek egy csoportjában megfigyelhető, hogy a hon természetföldrajzi egységei nem egyszerűen idillien vonzóak, de szimbólikus erejüknél fogva nemzeti mitológiát is hordoznak (pl. a Tátra túl azon, hogy a szlovákság megtestestítője, az egész szlávság bölcsője is; a magyar himnuszban a Duna, a Tisza és a Kárpátok hordoznak különös jelentést).

A kor gyermekei többségben - valószínűleg az etnikumok leigázott volta és a nyelvi kevertség miatt - egymást itt-ott átfedő országokról ábrándoztak. A nacionalista tendencia viszont az egyetlen nyelvet beszélő, történelmileg igazolt nemzetállam létrehozását célozta meg. (Matuška szerint "testvér" az, aki azonos nyelvet beszél, és szlovák az, aki annak vallja magát. Tomášik is a nyelvhez köti a szláv összefogás eszméjét, átkozottnak bélyegzi mindazokat, akik elárulják a nyelvet. Látnivaló, hogy az etnikai-nyelvi egység sokkal zártabb fogalom itt, mint ami a politikai nemzet kategóriájába még belefér.) Radisević a déli szlávok egyesítését tűzi ki programul, s a dialektusok meg a földrajzi széttagoltság áthidalására az irodalmi nyelvet állítja a szolidaritás alapjául. Alecsandri és Muresanu is minden "közös törzsből származó" román egyesítéséért száll síkra.

Az egymásnak ellentmondó érdekek szövevényében a mi századunk sem tudott minden tendenciának megfelelő igazságot osztani - vonható le a következtetés.

Érdekes, hogy a politikai határokat nem is tartják kérdésesnek az egyes szerzők, és tekintet nélkül más, ott élő etnikumra, homogén nemzet fiaiként tüntetik föl magukat (pl. Kölcsey a magyarokra kéri Isten áldását; Tyl a "híres csehek" közt jelöli ki hazáját; a győztesen hazatérő katonáknak lengyel hazát ígér Wybicki . . .).

A tanulmány írója további közös tartalmi jegyeket is kimutat, mint pl. a nemzeti panteon fölvonultatását, a magyar és lengyel szerzők műveiben, a horvát himnuszban és Marešanunál is; valamint a nemzethalál motívumát, ami nem egészen reális alap nélkül jelentkezett Kölcseynél, Vörösmartynál, a lengyel szerzőknél, és Mihanović víziójában. A nyelv elvesztésétől Tomášik és Mureșanu tartott a leginkább.

Összefoglalóan elmondható, hogy az elemzett versek szerzői a romantika korának és az egyes nemzeti irodalmaknak jó színvonalú reprezentánsai, közös sajátjuk ezen felül, hogy a skizofrén nemzet-ideológia kimutathatóan szerepel valamennyiük itt tárgyalt művében.

Kiss Gy. Csaba: Le caractère "schizophrénique" de l'identité nationale en Europe centrale (Étude comparée sur la base des hymnes nationaux). = La Nouvelle Alternative, 1991. 22. no. 51-54. p.

K. J.

Nacionalizmus és multikulturális társadalom

A "multikulturális társadalom" ma még nem bevett terminus, de mint azt a közvetlen napi tapasztalat mutatja, egyre nyomatékosabban kér a maga számára elismerést.

A németek mind élesebben kerülnek szembe 19. századi eredetű nemzetálmami gondolkodásukkal és a kulturális homogenitás ennek megfelelő zárkózottságával, hiszen tömegesen érkeznek hozzájuk az idegenek.

Tény, hogy az 1871-es német egyesítés a homogén nemzeti keretek mellett tetle a garast, felhagyva a Habsburg-szféra németjeire vonatkozó aspirációkkal is, akikkel együtt számos más náció került volna határai közé. És föl sem merült a szintén más népekkel együttélő svájci németek integrálása, vagy Luxemburgé.

Mi sem szemlélteti jobban a homogén és a multikulturális közösség ellentétét, mint az 1918 előtti modern Németország és az 1918 előtti Ausztria fejlődése, azzal, hogy a régi Ausztria politikai szféráján belül egy sor olyan nemzet élt és működött együtt, amelyeknek állampolgári közössége a lehető legtermészetesebb volt. Jellemző, hogy a Monarchia kereteinek széthullásával elveszített peremnépességgel kapcsolatban Németország egyetlen megoldást ismert a vesztesre fordult második világháború végén: a németországi visszatelepítést (Bukovina, Dél-Tirol stb.). E nemzeti visszatömörítés későbbi - napjainkig tartó - változata az oroszországi, lengyelországi és az erdélyi németek folyamatos nyugatnémet átvétele. Vitatható persze, hogy tendenciaként minősíthető-e a háborús káosz akár spontán, akár megszervezett népmozgása, vagy a háborút követő kelet-nyugati szembenállás abnormális viszonyaiban elidegenített kisebbségi németek "hazamentése".

Az "azonosság" főntartása és ilyesféle fokozása nyomán azután mindinkább kiütöközik az egykultúrájú nemzet érzelmi, tudati sterilitása és provincializmusa, és elvezet ahhoz az abszurd meghasonláshoz, amikor a mai kelet-nyugatnémet egyesítésben a Nyugat polgára immár terhes idegennek érzi saját keleti véréét is.

A homogenitás határozott kárára van a népek közötti kapcsolatoknak. A jövő Európája felé haladva azokat a transznacionális hagyományokat kellene föllelveníteni, amelyek a múltban már példát adtak a kultúrák termékenyítő együttélésére és összetartozására (pl. a hugenották betelepülése Poroszországba, a humanisták Európája, az ősi katolikus univerzalizmus). Napjainkban talán a zenei élet nemzetközisége testesíti meg azt az ideált, amely harmonizálni képes a nemzetiség, a nyelv és a politikum ezerféle különbözőségét. És itt arról van szó, ami a sokféleségben közös, de a különbözőségekből ered. (Vö. Bausinger: A hazafogalma egy nyitott társadalomban c. tanulmányával. - A szerk.)

Hildebrandt, Dieter: Nationalismus und multikulturelle Gesellschaft. = Deutsche Studien, 29. Jg. 1991. 114. H. 109-113. p.

K. S.

Magyarország eltűnőben lévő román nemzetisége

A szerző USIA-ösztöndíjjal 1989-1990-ben a József Attila Tudományegyetem (Szeged) keretében folytatott témába vágó kutatásokat. Megközelítéseiben a történeti és a néprajzi módszereket ötvözi. Fő témája a román kisebbség volt, mivel a magyar szakirodalom csak részleges képet ad e népcsoport múltjáról és helyzetéről, s átfogó munka róla eddig nem született.

Románok Hajdú-Bihar, Békés és Csongrád megyében élnek, számuk megközelítően húszezer lehet. A népszámlálási adatok 12 ezer, az ortodox egyház számításai 25-30 ezer románról szólnak. Viszonylag régi telepítések leszármazottai élnek itt; az elődök 1700-1750 között kerültek e tájra. Szokásaikban és nyelvükben bizonyos archaikus elemek maradtak meg. A legszámottevőbb román települések: Méhkerék (a 2600 lakos 90%-a román), Kétegyháza (az ötezer lakos 60%-a román), továbbá Elek, Battonya és Tornya. E helyekről elég sokan kerültek el Gyulára, Békésbe, Békéscsabára és Szegedre. A falusi románság többsége a mezőgazdaságban tevékenykedik.

A román ortodox egyház e vidéken a XVIII. század óta működik; jelenleg 19 egyházközségben nyolc pópa látja el a teendőket. A román gyerekeket 13 államilag támogatott általános iskola szolgálja, jóllehet többségük oktatási nyelve magyar, s csak tantárgyként tanítják a románt. Néhány éve az egyik iskola még teljesen román nyelvű volt, de mára már kétnyelvűvé vált, minthogy csökkent a románul tudó gyerekek száma. A gyulai román gimnázium oktatási nyelve is magyar, két nyelven oktatják a román kulturális ismereteket, és minden szinten tanítják magát a román nyelvet. A román falvakban anyanyelvű klubok működnek, a Békéscsabai Megyei Múzeumban van román gyűjtemény, Méhkeréken pedig egy századfordulón épült román házat muzeális jelleggel ápolnak. A szegedi regionális tévében havonta kétszer van fél-félórás román nyelvű adás.

Az etnikai összetartozás gyengülésének két kritériuma lehet: a másokkal való házasodás és a nyelvtudás gyengülése vagy elvesztése. Interjúk felmérésekkel az állapítható meg, hogy az elmúlt évtizedben e folyamat aránya elérte az ötven százalékot, s tovább gyorsul a jelenben (a megkérdezettek fele magyar házastárssal él, s gyermekeivel nem beszél anyanyelvén). A falusi román fiatalság tetemes része magyarul társalog a hasonszőrűekkel is.

A gyors asszimiláció mögött több okot lehet felfedezni. Az első talán a Romániától való izoláció, mégha a határ többnyire csak pár kilométerre van is e településektől. Trianon előtt román oldalról valami anakronisztikus maradványnak tűntek a szóban forgó falusiak, a nagy változás után pedig a két állam közti ellenséges viszony rontott a helyzeten. Végül a Ceaușescu-korszak paranoiás idegengyűlölete még inkább elzárta a magyarországi románokat az anyaországtól. Annak is van hatása, hogy a román állam jószerével üldözi a saját magyar kisebbségét.

A helyi román ortodox egyház sem képes igazából összefogni a lakosságot (a romániai patriarchától nem is kapott ehhez támogatást, de hatottak a magyar-

országi szekularizációs tendenciák is). Végül igen számottevő a migráció, a faluról a városba való település hatása az etnikai összetartozás felbomlásában. A sztálinista politika az ötvenes években, s utóhatása a hatvanas évtizedben olyan veszteségeket okozott, amelyeket a későbbi támogató tendenciák nem tudhatk ellensúlyozni. A gyűlölködés, a lenézés mérge hosszú távon is hat: az egyik interjúalany arra panaszkodott, hogy ifjú korában egyszer rátámadtak, hogy te bűdös oláh, miért beszélsz itt románul, aztán férjhez ment egy magyarhoz, s azóta nem tudja senki róla, hogy román származású.

Ha a nemzetiségi státusz választható, akkor az adott státusz nem kezelendő mereven, bár a szakirodalom általában beleesik ebbe a hibába. A romániai magyarokat nem hagyják sem igazi románná lenni, sem nem tűrik, hogy teljes mértékben magyarok lehessenek. Magyarországon a magyarok most már hagyják a románokat, hogy maguk döntsék el státuszukat, de a románok többsége már jobbnak látja, ha asszimilálódik, s nem kívánja megőrizni románságát. A falusi románok többsége ebből nem is csinál gondot magának: "senki sem bánkódik emiatt", "hát, így történt" - hangzanak a tipikus vélekedések.

A diktátor utolsó két évében legalább húszezer menekült jutott át Magyarországra, köztük mintegy kétezer román nemzetiségű. Az itteni törzsökös románok nem igen keresték velük a kapcsolatot. Úgy látták, a menekültek közt nem kevés a bűnöző, s alacsonyabb iskolázottságúak, mint az itteni átlag érettségizett fiatalok.

Az utóbbi évek számos példát adtak a közép- és kelet-európai nemzeti feszültségekre és ellenségeskedésekre. Ezzel ellentétes példát mutat a magyarországi románság sorsa. Az asszimiláció erősségét összefoglalóan három okkal magyarázza a szerző: az izoláció az anyaországtól, a befogadási-feloldódási folyamatok, s harmadikként az életvitelben ható célszerűség.

Patterson, G. James: Hungary's Disappearing Romanian Minority. = East European Quarterly, 25. vol. 1991. 1.no. 117-123. p.

S. P.

Maradni, elmenni vagy visszatérni? A német kisebbség helyzete Romániában

1950 és 1989 vége között 242 326 német érkezett Romániából az NSZK-ba. Ceausescu bukásától 1991 augusztusáig újabb 132 400 személy. Így 1991 végén Romániában mintegy 60 ezer erdélyi szásszal és bánáti svábbal lehet számolni. A bevándorlási szabályok pontosítása után jelenleg havonta 2600 romániai német érkezett Németországba.

A 60-as és 70-es években a német-román kapcsolatokban nem állt előtérben a német kisebbség helyzete. Meghatározó inkább az volt, hogy közös határ irányában, s a háború utáni problémák rendezését követően lényegében semmi

sem zavarta a két állam viszonyát.

A diplomáciai kapcsolatok 1967 elején jöttek létre, s ezzel remény ébredt a romániai németekben, hogy kivándorlásuk megkönnyebbedik. E várakozás azonban csak az 1975-ös helsinki értekezlet nyomán vált valósággá. 1978 januárjában H. Schmidt szövetségi kancellár olyan megállapodást kötött N. Ceaușescuval, amelynek értelmében évente 12 ezer német kaphatott Romániából kiutazási engedélyt, s ennek fejében az NSZK fejenként ötezer márkát fizetett. A szerződés nem publikált hatályossága öt évre szólt. 1978-1982 között ténylegesen évente 12,5 ezer ember hagyhatta el Romániát. A meghosszabbítás ismét öt évre szólt, a "fejpenz" pedig 7800 márkára emelkedett. 1983-1987 között évente átlag 14,8 ezer ember kivándorlását engedélyezték.

A nemzetiségi kérdés egyébként inkább a két ország viszonyának zavaró tényezőjévé vált, minthogy a diktátor rendszere mereven elutasított minden olyan kezdeményezést, hogy az NSZK közbenjárjon a romániai németiség életfeltételeinek javítása, a nyelvi és kulturális identitás megőrzéséhez szükséges körülmények kedvezőbbé tétele érdekében. Eközben nyilván az is szerepet játszott, hogy a román fél óvakodott olyan precedens kialakulásától, amely az erdélyi magyarság érdekében fellépő Magyarországot bátoríthatta volna.

A diktátor bukása után sem csökkent a távozási szándék, s ez egyeseket meglepett külföldön. Pedig az életkörülmények alig javultak, s a távozási szándék több év alatt - mondhatni - véglegesen megérlelődött. 1990 elején Segesvárott több mint kétezer ember véleményét kértezték meg, s közülük 71% a megváltozni látszó politikai viszonyok ellenére is határozottan a kivándorlást nevezte meg mielőbb teljesítendő vágyának, 23% nem tudott még dönteni, s csak 6% vélekedett úgy, hogy maradni fog. Évekig ok-okozati összefüggést láttak egyesek a diktátor gazdaság- és nemzetiségi politikája s a kivándorlást választók magas aránya közt. E felületes elképzelést felül kell vizsgálni. A valódi okok a háborús évektől kezdődően halmozódtak fel.

A háború kezdetekor mintegy 800 ezer német élt Romániában. 1939-ben megkezdődött a besszarábiai, a dél- és észak-bukovinai, továbbá a regáti és dobrudzsai németek áttelepítése (215 ezer ember). A háborús években Észak- és Dél-Erdélyből 54 ezer hadrafogható ún. volksdeutschot hívtak az SS-hez. További 15 ezer ember szolgált a Wehrmacht keretében. E mintegy 70 ezer ember közül legalább 15% elesett, a többi - kevés kivétellel - Németországban maradt (a hazatérőkre börtön várt).

Az 1944 augusztusában bekövetkezett román átállás következtében mintegy 100 ezer német menekült el Erdélyből és a Bánátból. 1945 elején kereken 75 ezer németet hurcoltak el szovjet kényszermunkára. Közülük legalább 15% elpusztult, az életbenmaradottak egy részét a németországi - keleti vagy nyugati - megszállási zónákba vitték.

Az 1945. február 6-án kiadott nemzetiségi statútum semmiféle diszkriminációt nem tartalmazott a romániai németiség tekintetében, mégis az 1946-os választási tövény, a németeket kollektív bűnösneként kezelve, kizárta őket a válasz-

tásból. Az 1945-ös földtörvény számos tekintetben hátrányosan érintette a németeket. Az óromán vidékeken csak a nagybirtokból osztottak 50 hektár fölötti földeket (összesen 114 ezer hektárt 7681 nagybirtokostól), míg Erdélyben és a Bánátban a közép- és kisparasztoktól is vettek el földet (536 ezer hektárt 62 157 erdélyi és 73 381 bánáti gazdaságtól - átlag 5 hektár körüli nagyságban). Így az 1945-ben még 77%-ban földművelésből élő németiség igen nagy mértékben elveszítette gazdasági létalapját, s 1956-ban már csak 22% élt a mezőgazdaságból.

Az 1948 áprilisában elfogadott román alkotmány formailag megteremtette az egyenjogúságot, s az 1950-ben kiadott választási törvény is visszaadta a részvétel jogát a németeknek. Ugyanakkor a "szocializmus építésének" következtében a németek - a társadalom többi rétegével azonos sorsban osztozva, számukra mégis visszavonhatatlanul és végzetesen - elveszítették közösségi létük addigi intézményeit. 1948-ban államosították az ipari üzemeket, bankokat, augusztusban az egyházi és magániskolákat, az óvodákban és az iskolákban még az anyanyelvi oktatás is idegen tartalmat hordozott, - már csak az erdélyi szászok evangélikus "népegyháza" (Volkskirche) maradt meg az identitás hordozójaként.

Sztálin halála után bizonyos enyhülés állt be (1945-ben megszüntették a Duna-Fekete tenger-csatoma menti kényszermunka-táborokat: az 1955-ös amnesztia-rendelet alapján szabadon bocsátották a politikai foglyokat; az 1952-ben internáltak - elvben - hazatérhettek; 1954-1956 között a korábban államosított földek és lakóházak egy részét visszaadták tulajdonosaiknak), de csak később derült ki, hogy a politikai-gazdasági-kulturális veszteségek következtében egyrészt megroppant az összetartó erő, másrészt lényegében elveszett a román állam iránti bizalom. Ezért a liberalizálásnak sem lehetett pozitív visszhangja.

A hatvanas évek változó reményei - utaltunk már a diplomáciai kapcsolatok felvételére -, majd a hetvenes évek korlátozott méretű demokratizálódási tendenciái után a nyolcvanas évek a minden tekintetben bénító mélypontot jelentették. A korábbi ígéreteket visszavonták vagy gyakorlatilag üres szavakká változtatták, a település- és utcanevek kisebbségi nyelven való használatát betiltották: egyértelmű volt a végcél, a nemzeti kisebbségeknek a "román nép"-be való beolvasztása egy teljeskörű gazdasági-nemzeti "homogenizáció" agyrémét követte.

Közben a kivándorlás folyamatosan gyengítette a még létező anyanyelvi oktatási és kulturális intézményeket. A nagy kivándorlási hullámnak három oka volt: a román vezetés kisebbségpolitikája, a romániai társadalmi-gazdasági "fejlődés", s végül az NSZK-ban a bevándorlás kérdéséről folyó nyilvános vita.

A diktátor bukása után pár nappal megalapították a Romániai Németek Demokratikus Fórumát (Demokratisches Forum der Deutschen in Rumänien - DFDR). Az 1990-es választásokon a gimnáziumi tanár Ingmar Brandsch képviselőként bekerült a parlamentbe, ahol sikerült több törvényjavaslatban érdemi változtatást elérnie. Így pl. újra főszakként választhatják az egyetemisták a né-

metet a bukaresti, nagyszebeni, kolozsvári, temesvári és jászvárosi egyetemen . . .

Ugyanakkor a változások után másfél év sem volt elegendő, hogy a kisebbségek jogait törvénnyel garantálják. Ezért a DFDR 1991. április 14-én a Hermannstädter Zeitungban megjelentette saját törvénytervezetét. A későbbiekben I. Ilescu elnök világosan értésre adta, hogy nem szándékoznak ilyen törvényt kibocsátani, jóllehet a Nemzeti Megmentési Front első programnyilatkozatában is szerepelt ez az ígéret. Így az olyan intézkedések, mint pl. P. Roman kormányfő a németek ügyeivel foglalkozó tanácsadó bizottságot állított fel, avagy a Front országos konventje a nemzeti kérdéssel és az etnikumok közötti problémákkal foglalkozó állandó bizottságot küldött ki, alig váltották ki a romániai németek bizalmát. Jellemző példa, hogy P. Roman 1990. novemberi bonni hivatalos útja keretében készségét jelezte, hogy a romániai németiség jogaival foglalkozó kétoldalú szerződést kössenek, - ám ez az álláspont végül a hivatalos nyilatkozatba nem került bele (ilyen szerződés megkötésére végül 1992. áprilisában került sor - a szerk.).

1990 elején újraindították a nemzetiségi nyelvű tévéadásokat, de 1991 elején már ismét korlátozásokat léptettek életbe. Az alkotmány parlamenti vitájában egy román képviselő azt javasolta, hogy az anyanyelvű oktatás helyett az anyanyelv elsajátítására változzék a szöveg. A DFDR már 1991 nyarán megfogalmazta első nyilvános kritikáját, miszerint a Front 1989. december 21-i nyilatkozatában foglalt, a nemzetiségek jogait megfogalmazó ígéretei nem realizálódtak. Az olyan szélsőséges román nacionalista szervezetek, mint a Vatra Românească, a România Mare, vagy a Vatrához közelálló Nemzeti Egységpárt nyilvánosan követelik a külön nemzeti nyelvű középfokú tanintézetek, a kétnyelvű településjelző táblák használatának megszüntetését. A német lakosságú falvakban a lakosságtól el akarják venni a Németországból vagy Ausztriából kapott vetőmagot, növényvédő szereket.

Az NSZK-beli politikai fejlemények is hozzájárultak a távozási szándék fenntartásához. Genscher külügyminiszter 1990. januári romániai látogatásakor világosan kifejezte a kormány kettős szándékát: a más országban élő németek helyzetének könnyítéséhez való hozzájárulást s azt a szándékot, hogy az áttelepülni szándékozók az NSZK-ban tárt ajtóval fogadják. Ugyanakkor O. Lafontaine tartományi miniszterelnök olyan törvénytervezettel állt elő, amelynek értelmében a bevándorolni kívánó németek nem kapnák meg a menekült státuszt, úgy kezelnék őket, mint "külföldi"-t. 1990 nyarán végül olyan kiegészítést fogadtak el az áttelepülési törvényben, amely egyebek mellett feltételként köti ki egy adott tartomány befogadási nyilatkozatának meglétét. A kormány költségvetésébe kiegészítésként 10 millió DM került a romániai németiség támogatásának céljára. 1991-ben 26 német tanárt küldtek a romániai iskolák megerősítésére.

Húsz hónappal a diktátor megbuktatása után elég szomorú az összkép. Az erdélyi evangélikus egyház véleménye szerint jószerével már csak húszezer ember - többségükben öreg, társadalmilag vagy lelkileg sérült egyén - maradásával számolhatnak. Ugyanakkor hivatalos román tényezők szerint az ország ér-

deke, hogy a németek ne távozzanak, sőt a korábban elmentek visszatérjenek. Német oldalról a visszatérést nem látják valódi esélynek: még az a néhány nyugdíjas is, aki megpróbált hazatelepülni, tengernyi bürokratikus akadályba ütközött. Az erdélyi evangélikus és a bánáti katolikus egyház többnyelvűvé és többnemzetiségűvé válik. Mindenki egyetért abban, hogy - végső teendőként - legalább a sok évszázados kulturális örökség megőrzése maradjon európai jelentőségű feladat.

Gabanyi, Anneli Ute: Bleiben, gehen, wiederkehren? Zur Lage der deutschen Minderheiten in Rumänien. = Südosteuropa, 40. Bd. 1991. 10. H. 493-517. p.

S. P.

Ukrán kisebbség Lengyelországban

A két világháború közötti Lengyelországban kb. 5 millió ukrán élt. A második világháború után "beállt" határvonal következtében a lengyelországi ukránok száma igencsak megcsappant. A becslések 150 és 300 ezer (némelyek ennél is több) ukránról szólnak. Hivatalos adat nincs, mivel

- a népszámlálások nem regisztrálták a népesség nemzetiségét,
- 1947 táján a megmaradt ukránság tekintélyes részét (közel 150 ezer embert) az ország nyugati vidékeire, az ún. felszabadított területekre telepítették át, mégpedig erősen szétszórva őket.

Az ukránok népcsoportként vagy nemzetiségként való fellépésére csak 1955 és 1956 fordulóján kerülhetett sor. Ekkor sok ukrán, aki nem tudott akklimatizálódni a nyugati "végeken", a zaklatást is vállalva települt vissza szülőföldjére. A lengyel állam, részben saját "desztalinizálódása" következtében, részben tartva is az ukránok mozgolódásától, 1956 közepén hozzájárult az Ukrán Társadalmi-Kulturális Egyesület megalakulásához. Noha ez a belügyminisztérium felügyelet alá helyezett egyesület tulajdonképpen "quisling-formáció" volt, s nem is nyerte el az ukrán kisebbség egészének támogatását, annyi érdemet mindenesetre szerzett, hogy fenntartotta a nemzeti tudatot, fejlesztette a különféle kulturális tevékenységet a területileg szétszórta ukrán közösségek körében. Ezek az érdekek az egyesület áldozatos aktivistáinak köszönhetőek.

A 80-as évek lengyelországi változásai kiszélesítették az ukránság mozgásterét. Több új regionális és rétegegyesület jön létre. Ezek vagy függetlenek maradtak vagy támogató tagjai lettek a Lengyelországi Ukránok Szövetségének, amely 1990-ben az Ukrán Társadalmi-Kulturális Egyesület jogutódaként alakult meg. Ma a szövetségnek kb. 10 ezer tagja, 11 tagozata, 180 helyi köre van.

1989-ben az állam is tett gesztusokat a kisebbségeknek (a Sejmen belül nemzeti és etnikai kisebbségi bizottság alakul, a kulturális és művészetügyi minisztérium pedig feladatául kapja a kisebbségi szervezetekkel való törődést).

A lengyelországi ukránok előtt most annak eldöntése áll, hogy miként tudnak

kilépni "saját helyi gettóikból", illetve "működni a társadalom által elfogadott normális alapelveken". Ehhez mindenekelőtt néhány történelmi teherátvitel jótételére van - lenne - szükség.

A teherátvitel sorában az első az ún. Visztula-akció, amelynek a Lengyelországi Ukránok Szövetsége szerint az volt a célja, hogy a lengyelországi ukrán-ságot megfossa nemzeti azonosságtudatától, következménye pedig az állam több mint negyven éven át folytatott represszív politikája az ukránokkal szemben.

(A Visztula-akció - s itt e referátum másodikként feltüntetett tanulmányára támaszkodunk - 1944 őszétől 1947-ig tartott, "utóregisztrációiban" még tovább. Így pl. az utolsó bírósági ítélet vele kapcsolatban 1950-ben keletkezett, és még 1958-ban is jelent meg ukránokat diszkrimináló dekrétum. A békülékeny lengyel értékelések szerint ez a "nagyon problematikus lengyel győzelemmel" végződött akció annyiban volt jogosult, hogy fel kellett számolni az ukrán partizánmozgalmat, mivel "egyetlen állam sem tűrheti meg területén a fegyveres irredentát". Az akció mindmáig kínzó fejleményei a következők voltak:

- a katonai veszteségeken kívül a lengyelországi ukránok 8-10 ezer civilt vesztek a vice versa pogromoktól sem mentes események során,
- szovjet-lengyel megállapodás szerint kb. 600 ezer ukrán deportálása 1946-ban Lengyelország "jaltai" határain túlra (ebből kb. 150 ezer tekinthető önkéntes áttelepülésnek),
- 150 ezer ukrán már említett szétszórása Lengyelország nyugati térségein,
- egy sor vagyonelkobzó dekrétum megjelenése 1947-ben, 1949-ben, sőt még 1958-ban is,
- több mint 300 ukrán pusztult el lengyel börtönökben.

Második forrásunk így summázza az akció mérlegét:

"... valójában egyetlen győztese Moszkva lett. Ennek ellenére ki kell mondanunk: a konfliktus tényleges akkordját képezte a lengyel állam és nemzet súlyos vétsége is. Mert az nem úgy van, hogy Sztálin és a kommunisták felelnek mindenért... Egyetlen tiltakozás sem hangzott el akkor, amikor 150 ezer honfitársunkat kiűzték a szülőföldjéről, és idegen vidékre szállították őket, ahol alig találtak szomszédjaiknak - a lengyeleknek - még jótékony közömbösségével is. És a lengyel hadsereg, bár idegen parancsokat teljesített, azért csak lengyelekből állt..."

A Szentátus 1990 szeptemberében mindenesetre elítélte a Visztula-akciót, ám a tényleges jótételhez szükséges jogszabályok nem jelentek meg, az e tekintetben többször elkezdett tárgyalások mindig megakadtak. A posztkommunisták és a Jaruzelski tábornok köré csoportosuló főtisztek, akik közül többen angazsáltak voltak a Visztula-akcióban, arra hivatkoztak, hogy egy ilyen jótételi folyamat nem találkozna a lengyel társadalom rokonszenvével. Az is elhangzik: ukrán részről is szükség volna hasonló gesztusokra az 1943-1944 közötti volhíniai vérengzések miatt.

(A volhíniai vérengzésekről ismét csak második forrásunk alapján emléke-

zünk meg. Ez az egyébként is kegyetlen német megszállás alatti lengyel-ukrán konfrontáció olyan kiterjedt és véres volt, hogy "önálló" lengyel-ukrán háborúként is szokták emlegetni. Az 1939 után - sajátságos módon - a szovjet propagandával is feltüzelt ukrán nacionalisták (Ukrán Nacionalisták Szervezete, illetve Bandera Ukrán Felkelők Hadseregévé szerveződött fegyveresei) 1943-ban elérkezettnek látták az időt Volhínia és a vele határos területek "depolonizálására". Az elmenekülni vagy kitelepülni nem hajlamos lengyel közösségek az ott is jelenlevő Honi Hadseregben kerestek támaszt és védelmet. A helyzetet tovább komplikálták az ukrán és a lengyel kollaboránsok, illetve a szovjet párti partizánok. Az ellentmondásos és bizonytalan helyzetet egyéni-családi bosszúállásokra és leszámolásokra, illetve köztörvényes cselekményekre is fel lehetett - bőven - használni. Az áldozatok száma, amelybe nem számítanak bele a német és a szovjet megszállás áldozatai, a lengyel oldalon 100 ezer körül mozog, miközben a túlzó számítások 600 ezer áldozatig mennek el. Az ukrán oldalon ugyanekkor kb. 30 ezer ember pusztult el.

"A lengyel szerzők között eléggé általános, hogy az Ukrán Felkelők Hadseregének lengyelelles akcióját népirtásnak minősítsék. Ez az állítás nem látszik megalapozottnak. Ugyanis népirtásnak . . . csak az a megtervezett és szisztematikusan végbevitt akció nevezhető, amelynek célja egy meghatározott embercsoport fizikai megsemmisítése. Ezért azt kell megállapítanunk, hogy az ukrainai "depolonizációnak" nem volt népirtó jellege. Célja csupán a lengyel népeség elűzése s nem pedig megsemmisítése volt. Noha az akció során kétségtelenül hatalmas bűntények estek meg, és maga az egész akció bűnös jellegű volt, semmiképpen nem tekinthető népirtásnak.")

Visszatérve a lengyelországi ukrán kisebbség jelenlegi helyzetéhez, a második tehetetelt a görögkatolikus egyház korábbi "állami kezelésében" jelölhetjük meg. Ez az egyház a kommunista éra egész időszaka alatt illegálisan működött, s teljes vagyonát is elkobozták. Templomainak nagy része (több mint 300) katolikus, kisebb része (24) pedig pravoszláv templom lett. A lengyel prímásnak csak 1989-ben lett görögkatolikus segédpüspöke, és csak 1991-ben állították helyre a przemysli görögkatolikus püspökséget, ami mindjárt kiváltotta a görögkatolikusok és a pravoszlávok között a dóm hovatarozási vitáját. (Egyébként a pravoszláv egyházi szervezet rekonstrukciója is csak 1983 után indult meg.)

A Lengyelországi Ukránok Szövetsége - más nemzetiségek szövetségeseivel együtt - mind határozottabban sürgeti az állam nemzetiségpolitikai koncepciójának kimunkálását, illetve a nemzetiségi törvény megszületését. A szövetség a maga részéről szívesen venne részt az ezekkel kapcsolatos munkálatokban. Eddig mindössze annyi történt, hogy a minisztertanács mellett létrejött egy nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó tárcaközi bizottság, de néhány hónapos vita után az ezirányú erőfeszítések abbamaradtak.

Időközben problematikusá vált a Lengyelországi Ukránok Szövetségének állami dotálása, amely korábban lehetővé tette az előszervezet (kis létszámú) apparátusának fenntartását, az anyanyelvű könyv- és újságkiadást, a 40-nél is

több amatőr kulturális csoport kiadásainak fedezését és néhány kulturális-művészeti találkozó megrendezését. Az ukránok mai követelése: egyfelől maradjon fenn a dotálás eddigi terjedelme, másfelől váljék lehetővé további intézmény (profi művészeti együttes, nemzeti múzeum stb.) életrehívása. Az ukránoknak ma három ukrán tannyelvű általános iskolájuk és ugyancsak három líceumuk van. Ez utóbbiak mellett internátusok működnek, ami lehetővé teszi a diaszpórák gyerekeinek ukrán nyelven való oktatását.

Ukrajnak függetlenné válása örömmel és öntudattal tölti el a lengyelországi ukránokat. Megindult a kulturális javak cseréje, ami egyaránt segíti a lengyelországi ukrán, illetve az ukrainai lengyel kisebbséget. A két kisebbség képviselői 1990-ben találkozóan beszélték meg tennivalóikat az új helyzetben, amelynek egyszersmind új fejezetet is nyitnia kell a lengyel-ukrán kapcsolatokban, mégpedig a múlt bevallása és a megbékélés jegyében.

Czech, Miroslaw: Mniejszosc ukrainska w Polsce. = Wiesz, 34. rok. 1991. 11-12. nr. 123-130. p.

Olszansky, Tadeusz Andrzej: Konflikt polsko-ukrainski 1943-1947. = Wiesz, 24. rok. 1991. 11-12. nr. 214-232. p.

F. T.

Az ukránok nemzeti tudatának problémái. Az ukrainai orosz kérdés

A szovjet nemzetiségi politikának négy vezérszava volt, úm. felvirágzás, közeledés, összeolvadás, szovjet nép. Hogy az idők folyamán melyik vezérszó szerzett hegemoniát a különféle párt- és állami dokumentumokban, s azt milyen sorrendben követte a többi, mindig a politikai helyzettől függött. Hruscsov alatt az egyes népek felvirágoztak, s ezzel párhuzamosan közeledtek egymáshoz. Brezsnyev alatt viszont azért fejlődtek, hogy mindinkább erősítsék megbonthatatlan egységüket. Nem nehéz belátni, hogy e vezérszavak mindegyike mögött az oroszosítás ideológiája bújt meg.

Ukrajna 49,6 millió lakosából 1979-ben 36,5 millió (73,6%) vallotta magát ukránnak, 10,5 millió (21,1%) pedig orosznak. A magukat ukránnak vallók közül 3,9 millió az oroszzt jelölte meg anyanyelvének. Ez azonban túlságosan elnagyolt megközelítés. Így nem tárja fel az ukránság nemzeti tudatának állapotát (erről szól B. Kravcenko itt referált cikke, amelynek bázisa az e tekintetben leginkább "beszédese" 1970. évi népszámlálás), de az ukrainai oroszok - részben az ukránokkal átfedő - rétegződését, illetve ezzel adekvát Ukrajna-szemléletét sem (e referátum ezzel kapcsolatos információi T. A. Olszański cikkéből valók).

Közeli rokonsága folytán az ukrán nép (a fehérorosszal együtt) különösen ki volt téve az idézett vezérszavak mögött megbúvó oroszosításnak, illetve oroszosodásnak. Az orosz nyelv ismerete szempontjából az ukránság 1970-ben a következőképpen tagolódott:

1. A "nem alkalmazkodók", azaz a kizárólag ukránul tudók aránya az ukrán népességen belül 56% volt. Főként a falvakban élők közül, a parasztok közül, illetve a segédmunkások rétegéből adódik ez a "régí Ukrajna nacionalizmusát" reprezentáló sokaság.
2. Az "alkalmazkodók", azaz az oroszul is beszélők, de magukat anyanyelvük szerint is ukránnak vallók 36%-át tették ki az ukrán népességnek. Túlsúlyuk a városokra jellemző. Kijev ukrán nemzetiségű lakosainak 57%-a sorolható ebbe a kategóriába.
3. Az "átorientálódók" ugyan már nem az ukránt vallják anyanyelvüknek, de még tudnak ukránul. Az ukrán népesség 4%-a tartozik ide: főként a városokban, a köztársaság déli részein és Donbasz környékén számottevő ez a réteg.
4. A "russzifikáltak" ugyan ukránnak vallották magukat, de anyanyelvükként az oroszot jelölték meg, miközben elhallgatták, hogy (esetleg) ukránul is beszélnek. Számarányuk nem egészen 4%. 89%-uk a városokban, a Krím félszigeten, Donbasz környékén és a délkeleti országrészen található.

A magukat anyanyelvükben is ukránnak vallók aránya a korábbi népszámláláshoz (1959) képest csökkent (84,7%-ról 82,8%-ra). Míg a falu tartja magát ukrán anyanyelvéhez (98,6%, illetve 98,7%), addig a városi lakosság kevésbé. Legradikálisabban Donbaszban csökkent az ukrán anyanyelvűek családja. De vannak ellentétes tendenciák is. Így pl. Kijev ukrán nemzetiségű lakosságából 1959-ben 71,9%, 1970-ben viszont már 77,4% vallotta magát ukrán anyanyelvűnek.

Az ellentétes tendenciák azt jelzik, hogy időközben erősödött is az anyanyelvhez való ragaszkodás, illetve a nemzeti tudat. Különösen a II. világháború után Ukrajnához került területeken, ahol korábban inkább nyelvjárások szerint (bojkók, lemákok, huculok) határozta meg magát a lakosság, vált igen intenzívvé az "ukrán volt" megélése.

Egyébként az "átorientálódók" és az "russzifikáltak" által lakott térségekre is nagyon jellemző az ukrán népszokásokhoz, berendezési tárgyakhoz, kulturális tradíciókhoz való ragaszkodás. Ez annak a bizonyítéka, hogy korántsem csak a nyelv határozza meg a nemzeti tudatot, hanem a szülőföldhöz, az ősök emlékezetéhez való ragaszkodásnak is része van benne.

Ez annak ellenére van így, hogy az ukrán intelligencia éppen az ukrán nyelv pozíciójának erősítésével próbálta kivédeni az oroszosítási rohamokat, illetve az időnkénti ellencsapásokat is (pl. a több tízezer orosz tisztviselőnek Ukrajnába küldetését). Nem volt közömbös ebben a küzdelemben, hogy a köztársaság párt- és állami vezetése az ukrán nyelv pártolói mellé állt, még ha az ukrán nyelv hivatalossá tételét formálisan nem is merte jóváhagyni.

Mint a különböző szláv nyelvek esetén általában, olykor Ukrajnában is nehéz eldönteni, "meddig nem orosz az ukrán", illetve "mikortól ukrán az orosz". A keleti ukrán mindenesetre "oroszabb", mint a nyugati, amely viszont "lengyelebb". Sőt: vannak ukrán-orosz keveréknyelvek is, pl. a kijevi "surzyk". Ennek ellenére - az irodalmi, illetve a köznyelv alapján - Ukrajna orosz lakosságát nagy bizton-

sággal meg lehetett és lehet állapítani. Az orosz népességen belül azonban négy nagyobb csoport különböztetendő meg, ami a jövő szempontjából fontos magatartásbeli különbséget is jelent vagy jelenthet:

1. Az Ukrajnában több nemzedék óta élő oroszok, akik főként a Fekete-tenger mellékén, Donbaszban, továbbá a Donbasz és Harkov közötti területen élnek, és különösen sokan laknak közülük a Krím-félszigeten. Tulajdonképpen ők tekinthetők egyedül Ukrajna valódi orosz kisebbségének, s ők, mint ilyenek, Ukrajnát "kis szülőföldjüknek" titulálják.
2. Az "újsütetű oroszok" valószínűleg igen népes csoportja meglehetősen felületes oroszosodáson ment át. Részben konjunkturális motívumok által ösztönözve, részben pedig - főként a keleti és déli részeken - egyszerűen azért, mert nem volt ukrán iskola. E csoport nemzeti tudata ingadozó: egyaránt alkalmas a "reukrainizálásra" és a végképpen oroszra válásra.
3. A "szovjet emberek" csoportja, amely nehezen definiálható, mivel ilyen irányú vizsgálódásokra eddig nem került sor. Közéjük lehet sorolni a nomenklatura tagjait (különösen az iparban) és a legreakciósabb szovjet rétegeket reprezentáló mezőgazdasági bürokratákat, a kolhoz és szovhoz vezetőket, továbbá a katonacsatládokat (főként a több nemzedékeseket). Különösen Ukrajna déli részén és az ipari városokban élnek. Nem feltétlenül ukránból lettek valamennyien "szovjet emberré". Ők feltételezhetően a Szovjetunió fennmaradásában érdekeltek, ami azt is jelenti: ragaszkodni fognak oroszságukhoz.
4. Az "immigrációs oroszok", akik gyakorta nem is önkéntesen, hanem irányítottan települtek a köztársaságba. Következő nemzedékük is az orosz kisebbséget fogja még erősíteni, bár Nyugat-Ukrajnában, ahol kevesebben vannak, elég sok fiatal orosz asszimilálódott ukránná. Meglehet, hogy az ukrán nemzeti újjászületés hasonló folyamatot vált ki Donbaszban és környékén is.

Az iménti négy csoport számszerűségeit - adatok hiányában - pontosan nem lehet megadni. Ilyen számszerűségeket kigyűjtésére már csak azért sem törekedett senki, mivel az orosz népességet monolitikus nemzeti egységnek tartották. Mértéktartó becslések szerint a "népszámlálási" oroszoknak mindössze negyede-harmada lehet valószínűleg orosz kisebbség, és legalább a fele "újsütetű orosz".

Az őshonos és az immigrációs oroszok túlnyomó része támogatja Ukrajna szuverenitását, illetve a Szovjetunió keretei között megvalósítandó függetlenségét. Ennek egyik fontos oka: a Szovjetunió nyugati köztársaságaiban eddig is magasabb volt az életszínvonal, s feltehetően az is marad.

A "szovjet emberek" és az "újsütetű oroszok" konjunkturális része ellenzi az ország függetlenségét. Bár a konjunkturális hajlam kétarcú: ukrán irányban is aktivizálódhat.

Ha területi metszetben szemlélődünk, mindenekelőtt az állapítható meg, hogy Krím helyzete felettébb sajátos (150 éve a moszkvai és a szentpétervári elit nyaralóhelye, itt üdül a szovjet nomenklatura is, az ukránok a félszigeten kisebbségi pozícióban vannak, a tatár lakosság kezd visszatelepülni), s ebből kifo-

lyólag valószínűleg - vagy Oroszországon vagy Ukrajnán belül - autonómiát fog kérni. (Voltak egyesek, akik Krímet szövetségi köztársaságként szerették volna látni, ám ez a követelmény időközben elcsúszott.)

Ukrajna "geopolitikailag" négy régióra osztható: a nyugatira (ez nem tartozott a két világháború közötti időszakban Ukrajnához), a központira Kijevvel és Dnyepropetrovszkkal, a keletre Harkovval és Donbasszal és a délre Ogyesszával, Krímmel és Zaporozsjevel.

Az, hogy a nyugati régió egyértelműen függetlenségpárti lett, várható volt. Ennél azonban fontosabb és kevésbé volt várható, hogy a meglehetősen kevert lakosságú keleti régió is az ukrán függetlenség mellett állt ki. A központi régió-nak, amely Kijev kivételével ukrán többségű, természetesen együtt kellett lépnie a nyugatival és a keletivel a függetlenség ügyében.

A déli régió - most eltekintve Krím már említett magatartásáról - látszik a leginkább a "régi rendhez". E terület ui. zsúfolva van katonai bázisokkal és hadiiparral, sok rajta az orosz falu, míg az itt élő ukránság - történelmi okokra visszavezethetően - meglehetősen elszigetelten él az ukránság egészétől, az ukrán önállósodási törekvésektől. A déli városokban ezen felül virulens orosz sovíniszta egyesületek is működnek.

Ennek ellenére nem mondható, hogy a déli régiót nem érintette volna meg az ukrán újjászületés szele, miközben az itt kibontakozó ukrán mozgalmak viszonylagos győngeségük miatt egyszersmind radikálisabbak is, mint másutt.

Mindent összevetve: a déli régió Ukrajnában-maradása nem magában a régióban dőlt el, hanem a keleti régióban azzal, hogy Donbasz Ukrajna mellett kötelezte el magát.

Ma már világosan látszik, hogy Ukrajna a nemzeti újjászületés, a nemzeti-kulturális tudat "reukrainizálása", majd a félig-meddig eloroszosodott települések nyelvileg is ukránná tétele irányában indult el.

(Kravčenko, Bogdan) Krawczenko, Bohdan: Problemy šwiadomošcy narodowej na Ukrainie. = Więź, 34. rok. 1991. 11-12. nr. 70-79. p.

Olszański, Tadeusz Andrzej: Kwestia rosyjska na Ukrainie. = Więź, 34. rok. 1991. 11-12. no. 80-84. p.

F. T.

Egy alma-atal találkozás: E. G. Michel életútjáról mesél

A szerző 1991 óta a Deutsche Allgemeine Zeitung der Russlanddeutschen (DAZ) című újság tudósítója a kazah fővárosban. A lap fő célkitűzését követve, igyekszik minél többet felderíteni a szovjetunióbeli németek múltjáról, sorsáról. A peresztrojka előtt ilyen témáról szó sem eshetett. Egy kollégája hívta fel figyelmét Ella Gustawownára.

Ella őse, Jakob Michel 1810 körül érkezett az ukrajnai Tauriába, ahol akkoriban már 41 német település létezett. Apja, Gustav Michel 1885-ben született,

anyja 1899-ben. A családban négy gyerek volt: két nővér, egy fivér és Ella (1928-). Bátyja 12 éves korában halt meg. A húszas évek végi kollektivizáláskor az "kuláktalanítás" jelszavával minden valamennyire is tehetős családot száműzetésre ítélték. Hogy ezt megelőzzék, a család elmenekült a jekaterinoszlavi (később: zaporozsjei) járásból. 1937 májusában az apát letartóztatták, s felesége hiába próbált találkozót kémi vele a börtönben.

1941-ben, a német támadás után az összes ukrajnai németet Kazahsztánba száműzték: így Ellát is anyjával. Egyik nővére már férjnél volt, s orosz családnéve mentette meg az elüldözéstől. Másik nővérét kényszermunkára (trudarmija) vitték - s azóta Ella mindkettőjükkal elveszítette a kapcsolatot.

Elláékhoz 1941 októberében érkezett a parancs, hogy készüljenek fel, elviszik őket. Lovaskocsin mentek a legközelebbi vasútállomásig, ahol szerény kis motyójukkal (ruhacsomag, ágynemű, valami élelmiszer) bevagonírozták őket. 25 napig tartott az út Keletre, - nem tudták, pontosan hová. Október végén érkeztek meg Alma-Atához közeli kijelölt lakóhelyükre. Kazahok közé kerültek, egy tipikus helyi vályogfalú házba (a nagy szoba volt a helyi családé, a kicsi lett a németeké).

1943-ban Ellát és anyját is kényszermunkára vitték. Ella cukorgyárba került, addigi lakóhelyétől mintegy 250 kilométerre. A napi 600 gramm kenyeret - szerencsére - ki lehetett egészíteni cukorrépa-gyökerekkel. A következő évben őt és anyját is tifusz-tünetekkel vitték kórházba. Anyja belehalt betegségébe, s a 15 éves leányka egyedül maradt.

Ella visszaszökött korábbi lakhelyére, s bár felfedezték, a trudarmijából valaki megsajnálta, s maradhatott. 1948-ban lakóházat kezdtek építeni a faluban, köztük volt az ujjur S. A. is, akihez Ella férjhezment. Később Alma-Atába költöztek, s minthogy akkoriban egy német nem lakhatott városban, Ella ukránként jegyezte be magát (egyébként a tiltást csak 1972-ben oldották fel). Német nemzetiségét csak 1990-ben merészkedett visszaállíttatni. Ugyancsak 1990-ben történt, hogy Ella felvilágosítást kért apja sorsáról a korábbi börtöntől: a válasz szerint 1937-ben halálra ítélték, s augusztus 26-án golyó által ki is végezték. A kézzel írt tájékoztató még azt is közli, hogy eltemetési helye ismeretlen, továbbá, hogy 1960-ban rehabilitálták.

Ellának öt gyermeke született, s unokái is vannak. Férjétől időközben elvált. A családban senki sem beszél németül. Ella - mint minden kazahsztáni német - szeretne teljes családjával áttelepülni az NSZK-ba. Ella az ősrégi sváb dialektusban "konyhanyelven" beszél (az újságíró alig értette). Összes információja a német hazáról abból a beszámolóból származik, amelyet az 1988-ban az NDK-ban katonai szolgáltatót teljesítő unokájától kapott, aki el volt ragadtatva a magas életszínvonalról.

Gessler Sylvia: Eine Begegnung in Alma-Ata. Zum Lebensweg der Ella Gustawowna Michel. = Osteuropa, 41. Jg. 1991. 12. H. 1227-1230. p.

S. P.

Mondatok a zsidó - keresztény megbékélésről

"A Biblia egy istenalkotó nép sokszerzős irodalma". Nagy egyéniségek át-
szellemült elbeszéléseit olvashatjuk benne rendkívüli alakokról és tapasztalatokról.

Ha a zsidó és a keresztény szellem önmagát nem fundamentalistának akarja tekinteni, akkor a gazdag hagyomány kínálatából a pluralizmust kell választania. Érdemleges párbeszéd csak akkor lehetséges, ha a két vallás számot tud vetni a bibliai idők óta lefolyt kétezer évvel, valamint a széles értelemben vett világ-irodalommal, amelyen belül a centralista hierarchia elgondolhatatlan.

Eljött a globális, mindenoldalú vallási társalgás ideje. A konverzáció nem igényli a konverziót, a megtérést; mindenki marad, ami volt, csak jobban érti a másikat.

Az ember és az isten viszonya mindig drámai marad. Az emberi halandóság teszi azzá, s ezért személyes és szemérmes ügy. Nincs köze azokhoz, akik iparszerűen veszik szájukra az isten nevét. Legújabban a vallási tekintély lép az állami tekintély helyébe, és a bizonytalan ember beburkolódik a vallásos nyelvzetbe. A türelmetlen államkultúra után sokan visszakanyarodnak a vallási türelmetlenséghez.

A tisztán látó zsidók és keresztények szemében a megváltás nincsen befejezve. "Itt állunk többé-kevésbé elvilágiasodott keresztény és zsidó magyarok, európaiak, zömükben nem nagyon vallásosak, és okosabbat, mint az emberi személyek politikai egyenjogúsága és erkölcsi-metafizikai egyenrangúsága, nem tudunk kitalálni."

Most újra fennáll egy őszintétlen fordulat lehetősége: a kötelező ateizmus után a kötelező vallásosság. Az egyik is és a másik is a lelkiismereti szabadság megsértése. Ha a vallás és a politika emberi dimenzióit összemismásoljuk, ismét lemondunk a szabatos beszédről.

A dialógus görccstelenít. Lelkiismereti szabadságát az ember nem rendelheti alá semmilyen emberi intézménynek, sem államnak, sem egyháznak. A meggyőződéses alárendelődés újabb tekintélyuralomnak és gyámkodásnak nyit teret. Ezzel szemben áll az az európai tapasztalat, hogy az emberi személyiség méltósága legyőzhetetlen érték.

Konrád György: Mondatok a zsidó - keresztény megbékélésről. = Magyar Múzeum, 1. évf. 1991. 1-4. füzet. 143-146. p.

K. O.

Cigányok Kelet-Európában

A City College of New York kiadásában megjelenő Nationalities Papers 1991 őszi, majdnem 200 oldalas különszámát szenteli a kelet-európai cigányság be-

mutatására. Hét cikke közül kettő általánosabb kérdésekkel: a roma nacionalizmus kialakulásával, illetve a náci cigány-üldözés - a Porajmos - történetével, a többi pedig egy-egy ország, illetve régió cigányságának történetével foglalkozik. A magyar olvasó számára külön is érdekes, hogy az egyik cikk a Kádár-korszak cigány-politikájával, egy másik pedig az 1945 és 1989 közti időszak magyarországi és csehszlovákiai cigánypolitikájával foglalkozik. Az ukrainai, majd a Szovjetunió-beli cigányság bemutatása mellől hiányoljuk a romániai cigánysággal foglalkozó írást, bár a "vlach"-cigányokra többhelyütt is történik utalás az egyes cikkekben.

A különszám két függeléke közül az első 1407-től napjainkig mutatja be a Németországban és környékén élő cigányok történetét, a másik függelék pedig egy igen alapos, több, mint kétszáz tételt tartalmazó, szakosított bibliográfia.

A cigányokkal, akik 1945 után Kelet-Európa egyik leggyorsabban szaporodó népességét reprezentálják, eddig tudományos alapon túl keveset foglalkoztak, írja szerkesztői bevezetőjében Henry R. Huttenbach. "Egy nép, amely a szemünk előtt van, de amelyről igen keveset tudunk".

A roma nacionalizmus kelet-európai gyökerei

"Önálló népnek tekinthető-e a földrajzi értelemben saját hazával nem rendelkező cigányság? Helyzetük olyan, mint 1948 előtt a zsidóké, vagy jelenleg a palesztinoké" - írja az elméleti bevezetőnek tekinthető cikk szerzője, Ian Hancock. Nyelvészeti bizonyítékok támasztják alá, hogy a cigányság időszámításunk előtt 500-nál korábban nem hagyhatta el Indiát. Az India észak-nyugati részében radzsput-népekkel voltak rokonságban, amelyek közt különböző nem-árja népeket találhatunk (főleg árja nyelveken beszélő dravidákat). E népekből erősen szervezett katonai társadalmat hoztak létre, fölemelve ezáltal őket az alacsony szudra kasztból a kasztija kasztba, amelynek tagjai a hagyományok szerint egyenesen a Naptól és a Holdtól származnak. A romániai cigányság körében máig él ez a legenda. E radzsput harcosok, akiket a dom-nak nevezett, az alacsonyabb kasztba tartozó nagyszámú kísérfőtömeg (mulattatók, őrök, szakácsok stb.), az i. u. 1000 év táján kezdték meg nyugati irányú vándorlásukat, és Perzsián, Örményországon, majd Bizáncon keresztül kb. 1250 táján érkezett meg Európába. Vándorlásuk közben sok gadžikané (nem-cigány) elem is csatlakozott hozzájuk, ám a nyelvészeti tényeken kívül újabban vércsoportvizsgálatok és egyéb tudományos elemzések is bizonyítják, hogy a Pandzsáb környékén élő népekkel vannak igazi rokonságban.

Európai megítélésük ideérkezésük óta tele van előítéletekkel. Hol "nemes romáknak", hol "degenerált kóborlóknak" tartják őket, szaracén, tatár, egyiptomi jövevényeknek (ez utóbbiból ered a gypsy elnevezés). A cigány (németül Zigeuner) népvétet ugyancsak tévedésből ruházta rájuk egy olyan hagyomány, amely a Bizánci Birodalomban élő egyik manicheus szektával, a hatsigannoi népcsoporttal tévesztette össze őket.

AZ 1300-as években a Balkánra érkezett harcos cigány népeket először szívesen fogadták és felhasználták a keresztesháborúkban, azonban helyzetük gyorsan intzéményesített rabszolgasággá vált. Akiknek közülük mégis sikerült északabbra vándorolniuk, azokat vagy török kémeknek, vagy a keresztény államok elleni összeesküvőknek tekintették. Már az 1400-as években tudunk cigányellenes rendeletekről. Amerika felfedezését követően pedig a portugálok, spanyolok, franciák, hollandok, németek, britek és svédek egyaránt küldtek az amerikai gyarmatokra cigányokat.

Hogyan reagáltak a cigányok az előítéletekre? A cigány önmeghatározás szerzőnk szerint negatív terminológiával működik. Cigány az, aki nem gádzsó. A különböző nemű és korú emberekre is két-két cigány kifejezést találunk, mást a cigányokra, mást a nem-cigányokra. A romanipé szinte a cigányság hordozható szülőföldjét jelenti, bárhol is él cigányság a világon, mindig számontartják a különbséget a "mi és az ők" között.

A nem-cigányok világa igen különböző módon viszonyult a cigányok összetartozásához. A leggyakoribb módszer az idegen, a különös beszéd, életmód le kicsinylése. "Ez az érthetetlen nyelven fecsegő vándornép, amelynek se történelme, se hazája nincsen" - bár, ahogy majd az oroszországi cigányok megítélésével kapcsolatban később egy másik cikkben is olvashatjuk, el is várták tőlük ezt a cigány-romantikát.

Himmler pedig egészen odáig ment ebben a "romantikában", hogy a II. világháború idején a "Műemlékvédelmi törvény" keretében javasolta egyes cigány-családok tanulmányozás céljából történő életbentartását.

A cigányságot sok olyan kutató is keveréknépnek tartja, aki pedig sokat foglalkozott a témával. Ezzel támasztották alá szerzőnk szerint pl. az 1960-as évek radikális csehszlovákiai asszimilációs politikáját, amelynek során odáig mentek, hogy rendszeressé vált a cigány nők sterilizálása, a megszületett gyerekek nagyobb részét pedig erőszakkal elvették szüleiktől. Magyar szerzőtől, Vekardi Józseftől idézi cikkünk a következő megállapítást: "Súlyos hiba volna azt feltételezni, hogy akár faji tényezők, akár pedig az etnikai azonosság-tudat képes volna egyesíteni a különböző cigány csoportokat."

A cigányság a főnti vélemények ellenére több kísérletet tett az önszerveződésre. Már a 15. évszázad végén tudunk egy népes cigány-találkozóról, amelyre Svájcban került sor. 1722-ben pedig mintegy ezer fegyveres cigány próbálta a különféle német államokkal szembeni függetlenségét kiharcolni. A London Times beszámol egy 1872. január 27-én, Darmstadtban tartott cigány-találkozóról. Hét évvel később, Magyarországon, Kisfaluban került sor nagyszabású cigány-találkozóra. Európa után Amerikában is történtek próbálkozások cigány-szervezetek létrehozására. Az Oroszországból Amerikába származott Rom Steve Koolov Roosevelt elnöknel járt közben a cigányok jobb lakás- és oktatási viszonyait követelve. Az I. világháború után Lengyelországban, Oroszországban, Jugoszláviában és Romániában cigányaktivista mozgalmak éltek fel: maga Sztálin is rokonszenvezett törekvéseikkel, és lötenyészítő szövetkezeteket alakított,

amelyekben a cigányok a Vörös Hadsereg részére tenyésztettek lovakat. Ezidőben több cigány újság is megjelent. Gheorghe Nicolescu létrehozta az Európai Egyesült Cigányszövetséget. Elkezdték egy kék és zöld színű cigányzászlót használni. A cigány nacionalista törekvések sok szempontból a cionista, majd később a harmadik világ-beli nacionalizmusok, a fanonizmus, sőt a Black Power mozgalmak módszereire támaszkodtak. Különös fejleménye a cigány-mozgalmaknak a lengyelországi Kweik-cigánykirályok feltűnése. II. Kweik Mihály király önálló cigány-állam megalakítását tervezte a Gangesz partján, de voltak elképzeléseik cigány állam létrehozására Dél-Afrikában, s Mussolini támogatását remélve Abesszíniában is. A II. világháború idején a náci Németország a cigányokat is megsemmisítésre ítélte. A különszám utolsó cikkében erről Huttenbach tollából bővebben olvashatunk.

A II. világháborút követően különféle cigányszervezetek keletkeztek, a legtöbb nevében is viselte a szándékot, hogy az egész cigányság képviselője legyen. A Franciaországban élő Voivod vajda kikiáltotta magát minden Cigányok Legfőbb Vezetőjének, megalakította a Nemzeti Cigányszervezetet, majd a Világ Cigányainak Egyesületét. Franciaország segítségével Szomáliában akart roma államot létrehozni, ami nem sikerült neki, sikerült viszont javítania az oktatást, létrehozni Brüsszelben a Roma Kulturális Központot. Még a cigány útlevelék kibocsátását is kieszközölte. 1965-ben De Gaulle feloszlatta az egyesületet. Később egy magyar lovári rom, Vanko Rouda vezetésével megalakult a Nemzetközi Cigánybizottság, melynek sikerült bizonyos eredményeket elérnie a háborús bűnök jóvátétele terén. A La Voix Mondiale Tsigane folyóira létrejött is e szervezetnek köszönhető. 1972-re már 22 ország 27 cigány szervezete létesített vele tagsági kapcsolatot.

1971-ben szervezték meg a Cigányok I. világkonferenciáját, egy londoni helyszínen, India támogatásával. Itt vezették be a korábbi kék és zöld zászlón a csakra napkerék használatát, s megegyeztek abban, hogy ezentúl egységesen a rom népvétet használják. A következő konferenciára Genfben került sor, ahol az eredmények mellett, mint pl. az ENSZ-ben való megfigyelői státusz megszerzése, a személyes ellentétek is felszínre jutottak. A harmadik kongresszus Göttingenben, 1981 májusában került megrendezésre. A 80-as években az amerikai cigány-mozgalom is fellendült. Ennek jeleként Reagan elnök először hívott meg cigány képviselőt az U.S. Holocaust Emléktanácsba. 1990-ben - részben UNESCO-támogatással - Varsóban tartották meg a IV. Roma Világkongresszust. Itt mintegy 500 résztvevő gyűlt össze 27 országból, s a nemzetközi szervezetekkel való élénkülő kapcsolatokat is hasznosítva, a kongresszus a nyelvi szabványosításról, egy romani enciklopédia elkészítéséről, s a háborús kártérítésekről hozott fontos határozatokat.

Szerzőnk a kongresszus munkáját áttekintve, hosszasan sorolja a különböző országokból érkezett és megválasztott képviselőket. Nekünk talán az a legérdekesebb, hogy az új Európai Roma Parlamentbe két magyarországi küldöttet, Daróczy Ágneszt és Farkas Pált is beválasztották. A parlament munkája - azzal a

céllal, hogy a pán-európai mozgalmakba bekapcsolódják a cigányság is - sokoldalú, de nem ellentmondásokról mentes. Vannak, akik ezt a cigányokhoz "nem illő" törekvésnek tartják, s az egyes európai kormányok is óvatosságra irányítják. Az ötödik kongresszus előkészületei során az Egység - a Jekhipé - lesz a Nemzetközi Roma Szövetség jelszava.

Cigányok Cseh-Szlovákiában

A korábbi cikk bevezetőjében már megismert előtörténet vázolásánál után szerzőnk - Josef Kalvoda - részletesen kitér a Habsburg-birodalom letelepítési illetve végleges asszimilációs politikájának ismertetésére. Különösen Mária Terézia, majd II. József idején működik ez az "újmagyarrá" vagy "Neubauern"-é való átgyúrás szándék. Ez azonban a XIX. században alábbhagy, a cigányok megőrzik részleges szabadságukat. A cseh hatóságok türelmetlenebbek, a magyar fennhatóság alatt álló szlovákiai területeken nagyobb a tolerancia.

Az I. világháború után az új Csehszlovák Köztársaság önálló nemzetiségként fogadja el a cigányságot. A 20-as évek végén, ahogy pl. Ausztriában, Németországban és Franciaországban is, az elégedetlen parasztok cigány-pogromot rendeztek Szlovákiában. Ez azonban csak halvány előjátéka volt a II. világháború idején történt borzalmas atrocitásoknak. A csehországi részekben élő cigányok, a Harmadik Birodalom alattvalóivá válván osztoztak németországi testvéreik sorsában. Szlovákiában a csehországihoz képest nagyobb létszámú cigányság ugyan lakóhelyet kellett, hogy változtasson, de többségében megmenekült a népiirtás alól.

A háború végeztével a népfront-kormány szimpatizált a cigányokkal, de nem tudta igazán letelepedésre bírni őket. A szlovák területekről az ott megszapordított cigány-népesség a gazdagabb Szudéta-vidékre vonult, lényegében megtartva vándorló életmódját. Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után nem volt többé hely az új Csehszlovákiában a vándorló cigányoknak, s 1958-ban törvény született "a vándorló nomádok letelepítésére". Költöztetésük megakadályozására elkobozták kocsikerekeiket, lovaikat pedig lelőtték. Azonban még 1970-re sem sikerült a letelepítés, hiszen több mint 70 000 cigány élt olyan körülmények között Szlovákiában, ahol "egy-egy rendes kút, illetve árnyékszék gyakran kétszáz főnyi cigány-lakosságot is szolgált".

A hatóságok ekkor a cigányság kategorizálásába kezdtek, három csoportba osztva őket: 1. a már nem cigánytelepeken élő, részben asszimilált cigányok, akiknek asszimilációját véglegesíteni kell; 2. az állandó munkával rendelkező, gyerekeiket iskolába járató cigányok; 3. "a legelmaradottabb és legszerencsétlenebb csoport, amely a telepeken él, nem dolgozik rendszeresen, s asszimilációja szinte megoldhatatlan". Néhány száz család áttelepítése után le is mondták e feladatról.

A Prágai Tavasz a cenzúra eltörlését hozta. A cigányok jogvédelmében, gondjaik nyilvánosságra hozásában Milena Hübschmannová szociológus vállalt

kiemelkedő szerepet. Az ezt követő megszorítások idején megint szigorúbban, elutasítóbban kerültek napirendre a cigányság helyzetével foglalkozó kérdések. Engedélyezték, majd betiltották a cigányszövetséget, s a vita folyamatosan arról szólt, hogy elismerjék-e őket önálló nemzetiségként. Mindenesetre amikor 1986-ban a Cigány Világkongresszus kéréssel fordult a csehszlovák kormányhoz, elutasításra talált azzal az indokkal, hogy a le nem települt cigányok nem tudnak beilleszkedni a szocialista társadalomba.

Néhány jellemző adat a csehszlovákiai helyzetről: 1975-ben a cigányok száma megközelítette a 800 ezret, az ország lakosságának 4%-át kitevő cigányság a büntettek felét követi el, az összes cigánygyerek 17,1%-a ún. speciális iskolákba kerül, a tanköteles cigány gyerekeknek csak 75%-a jár iskolába, s körükben magas a bukási arány.

Szlovákiában sokkal több cigány él, mint Csehországban (a sorozatos asszimilációs célú áttelepítés, lakáshoz és munkához juttatási szándék ellenére).

AZ 1989-es "bársonyos forradalom", mint a kommunizmusból szabaduló Kelet-Európa más országaiban is, nemcsak amnesztiát és barátságosabb viselkedést hozott a cigány kisebbségnek, de liberalizmusa miatt elszabadította a punk, skinhead és egyéb fajgyűlölő vagy ahhoz közelítő mozgalmakat is.

Romák a Kádár-korszakban

A Kádár-korszak cigánypolitikájának bemutatása - David Crowe, az Észak-Karolinai Elon College munkatársának tollából - a már ismert roma-előttörténettel kezdődik, azzal egészítve ki a Perzsián, Örményországon és Bizáncon keresztül történt vándorlást, hogy az első romák Zsigmond király országlása idején Erdélyen keresztül érkeztek Magyarországra, 1416/17 táján. Hallgat az erdélyi, illetve a balkáni cigány-rabszolgaságról, tud Mária Terézia "új-magyar"-elképzeléseiről, s tudósít egy 1782-es emberevési vádról is.

1780-ban 43 609 cigány élt az országban, ez a szám a XIX. század közepére alig 30 000-re csökkent. 1910-ben a történelmi Magyarországon 150 000 a trianoni országban alig 13 000 volt a cigányok száma.

Az 1939-es állapot szerinti cigány lakosság 100 000-re tehető. A szélesebb közönség számára ismeretlen adat, hogy az újonnan visszaszerzett jugoszláviai részekről a magyar hatóságok kiutasították a cigányokat.

A magyarországi cigányok közül szerzőnk szerint a Porajmos (a cigányvész-korszak) idejét mintegy 28-30 ezer fő pusztult el náci haláltáborokban. A hosszas (bár fájdalmas) történelmi bevezető után szerzőnk kissé felületes nyelvtörténeti megjegyzésekbe bonyolódik.

A Kádár-korszak cigánypolitikájáról szólva, terminológiájában kísértetiesen megegyezően a csehszlovákiai helyzetelemzéssel, áttelepítési, asszimilációs törekvésekről és sikertelenségekről olvashatunk, miközben - mindennek ellenére - egyre nő a cigányság lélekszáma. Magyarországon még a csehszlovákiai arányoknál is rosszabbak a beiskolázási, illetve iskolavégzési adatok. A 70-es és

80-as évek fordulóján azonban jelentős javulás áll be, számos pedagógiai kezdeményezés és nem kevés fáradsággal járó iskolakísérelt eredményeként (például Ráckevid és környékén).

Elismerőleg (ám státuszát illetően tévedve, az "ország politikai pártjaként") említi cikkünk a Hazafias Népfront cigány-párti tevékenységét, így a cigányszövetség létrehozását. Ám továbbra is erős a cigányellenes attitűd az országban: a Tömegkommunikációs Kutatóközpont szerint a lakosság legalább 20%-a cigánygyűlölő. A magyarok nagy többsége a szegénységet erkölcsi alsóbbrendűségből származó hibának tekinti, a "cigány" szó pedig sokuknál azonos a "bűnöző"-vel.

A cigánység asszimilációjára, letelepítésére, oktatásának s általában élet-színvonalának javítására fordított összegek az óvatos nemzetiségi politika, a jószándékú, de eredménytelen kísérletek, és a folyamatos előítéletek (nem feledve a roma lakosság előítéleteit sem) közepette általában veszendőbe mentek.

A szocialista Magyarország és Csehszlovákia cigány-politikája

William O. McCagg, a Michigan State University munkatársa az előbbi két témát - a csehszlovákiai és magyarországi cigánypolitika alakulását - veszi ugyancsak szemügyre 1945 és 1989 között. Megismételve kutatótársai összehasonlításait a különféle európai országok zsidó és cigány-politikáját illetően, cikkének az a sajátossága, hogy mint a mozgássérültek helyzetének vizsgálója, a cigányok sanyarú helyzetét nemcsak a zsidókéval, hanem a mozgássérültekével is folyamatosan összeveti.

Az európai cigány-kérdés taglalását a felvilágosodás korától kezdi. A cigányok hátrányos helyzetét Európában arra próbálja visszavezetni, hogy a felvilágosodás óta mereven ellenálltak az oktatási szisztémákban való részvételnek. A mozgássérültekkel való együttérzése arra a kijelentésre vezet, hogy a náci Németország igazából nem is a zsidó- vagy a cigánykérdést akarta "megoldani", hanem általában a fizikailag károsultak elpusztításából indult ki, amikor a két, Európában szétszórva élő nép megsemmisítését tűzte ki célul.

A hitleri korszak végeztével mindkét ország - Csehszlovákia is, és Magyarország is - igyekezett a károsultakat kárpótolni, ámbar Magyarországon egyértelmű volt a törekvés a cigányszármazásúaknak a földosztásból való kizárására. A mindkét országban meginduló sztálinista iparosítás új és új tömegeit igényelte az ipari munkásságnak, a cigányok azonban írástudatlanságuk miatt e körbe nem értek igazán bele.

Ellentmondások mutatkoztak az egyes időszakokban arra vonatkozóan, hogy vajon a cigányokat önálló nemzetiségnek tekintsek-e vagy sem. Mindkét országban meglepődéssel vegyes aggodalommal észlelték a cigány populáció növekedését. Egy 1961-es magyar Politikai Bizottsági felmérés 202 000-re teszi az országban élő cigány származásúak számát (abban az időben még, a szlovákiai cigány népesség számosabb volt, de mára, különböző becslések szerint, az

egy-egy milliót közelíti meg mindkét országban).

Szerzőnk, annak ellenére, hogy elismeri a két ország cigányságot segítő "népjóléti" intézkedéseit, fejtegetéseit azzal zárja, hogy végülis a kezdeményezések Csehszlovákiában is és Magyarországon is a paternalista jószándék eredménytelenségében feneklettek meg.

A cigányokkal kapcsolatos érzületek (attitüdes) Ukrajnában

Valentin Szahin, a New Yorkban élő független kutató 1989-ben igen alapos, szociometriával alátámasztott felméréseket végzett Ukrajnában a cigányokkal kapcsolatos attitüdök feltérképezésére.

"Szeretné-e Ön, ha a cigányok valahol máshol élnének?" és "Szívesen venné-e, ha a gyereke cigánnyal házasodnék össze?" - ez volt az a két alapvető kérdés, amely körül szerzőnk személyes interjúkat folytatott. Kiderültek számára az alábbiak: 1. Eddig alig végeztek kutatásokat az Ukrajna területén élő mintegy tíz cigány-csoport azonosítására, s a velük kapcsolatos vélemények közti különbségtételt illetően. 2. Minden megkérdezett csoport kevésbé szeretné a zsidó nemzetiségűeket Ukrajnában látni, mint a cigányokat. 3. Ukrajnában is elven a "cigány-romantika", (amelyről következő cikkünk számol be a moszkvai "Romen" színház kapcsán). 4. Az idősebbek kevésbé ellenzik a cigányokkal történő vegyesházasságot. Szerzőnk magyarázata: láttak már az ilyesmire jó példákat is. 5. A nagyvárosokban jobban tolerálják - tűrik a cigányokat. 6. Ukrajna moldáviai részén erősebb a cigányellenesség. 6. A "Ruch" mozgalom a kisebbségek érdekeiért emeli fel a szavát.

Szerzőnk hangzatos szavakkal reméli a nemzetiségi megbékélést Ukrajnában, adatai, a majdnem 50%-os cigányellenességi adatok viszont ezt a szép optimizmust egyáltalán nem támasztják alá.

Cigányok a Szovjetunióban, és a moszkvai "Romen" színház

Alaina Lemon, a University of Chicago munkatársa nem kevés bírálattal fogalmazott cikket az ún. Szovjetunió cigányairól és a moszkvai, 1931 óta működő Romen színház ambivalens műsorpolitikájáról. A jólöltözött professzionalista, általában támogatott cigány "népművészek" beszámolóí szerint rendszeres orosz nyelvű előadásokat tartanak a moszkvai orosz közönségnek, s a ritkábban öszszegyűlő autentikus cigány közönségnek, különféle roma nyelvjárásokban.

A Romen színház egyike az egykori Szovjetunió nemzetiségi politikájának eredményeit fitogtató létesítményeknek. Szerzőnk szerint továbbéltetője a hamis cigány romantika sztereotípiáinak, amelyek között talán a legmeglepőbb az, amikor a cigányt a Vörös Hadsereg hős katonájaként tüntetik fel. Újabban a szmolenszki és ukrainai cigányok tömeges lemészárlásáról, a Sztálin által Szi-bériába deportált cigányokról s egyéb megpróbáltatásokról is hírt adnak. A mai napig folyik a klasszikus orosz szerzők, Puskin, Gyerzavin stb., romantikus ci-

gány-tárgyú műveinek előadása.

A romani porajmos: az európai cigányság náci megsemmisítése

Henry R. Huttenbach ebben a hosszú cikkében megdöbbenő s máig kevésbé ismeretes összefoglalást ad az európai cigányság fasiszta kiirtási kísérletéről.

A cigányokat 1933-ban "lebensunwertesleben" (életre alkalmatlan) népcsoportként bélyegezték meg a náciak. Biológiailag "zukunftlos", jövőtlen népséggént tömeges-megsemmisítésre ítélték őket. Különös és külön tanulmányozandó eset, hogy az igencsak felkészült német antropológusok és egyéb kutatók jónéhány éven át miként viaskodtak azzal a ténnyel, hogy némelyik cigány népcsoport valójában "árjább" mint ők maguk, majd ahogyan erre a "nordikus", az északi árja abszurditás elméletét kifejlesztették. Németországban nem élt túl sok cigány-származású népcsoport, azonban őket is alapos osztályozásnak vetve alá, jól megkülönböztették a "Lalleri" (ún. "német") cigányokat és igazán "tisztavérűnek" tekintett "Szinti" cigányoktól, akik, bár a németországi cigányságnak csak 10%-át képviselték, egyedül voltak igazán "árjának tekintendők".

Később még ennél is szigorúbb és rigorózusabb osztályozás kezdődött, a dédszülőkgig felmenően, ami mellesleg a születési dokumentumokkal nem rendelkező cigányság számára a teljes lehetetlenséget jelentette.

Huttenbach a manapság nálunk is jól ismert tényeken kívül megdöbbenő adatokat közöl arról, ahogyan az "újraterelítési" programok lezajlottak, ahogyan a cigány népeiséget egyre keletibb és keletibb régiókba transzportálták, ahogyan a franciaországi cigányokat is bevonták ebbe a szisztémába, ahogyan 250 csehszlovákiai cigány-gyereken kipróbálták a Zyklon B-gáz várható hatását, s ahogyan az ún. "Einsatzgrupp"-oknak megmagyarázták, hogy az ő feladatuk "minden zsidó, cigány és komisszár kiirtása".

Szomorú újdonságnak számítanak Huttenbach hírei a Lódz-i gettóba telepített cigányokról, akiknek megérkezéskor a már régebben ott élő zsidó deportáltak hozták a tudomására, hogy sorsuk meg van pecsételve.

A lengyelországi megsemmisítő táborokba küldött cigányokról az a megrendítő és infernális megjegyzés tűnik említésre méltónak, hogy az auschwithi parancsnok, Hoess kijelenti: "A cigányok az én kedvenc foglyaim".

Huttenbach különösen kegyetlen beszámolókat ad a horvátországi cigány-üldözésről, s arról, hogy a csatlósországok sorra jelentik: "A cigánykérdés meg van oldva".

Huttenbach statisztikája szerint a németek az európai cigányságnak 75%-át irtották ki, mintegy 500 000 főt az 1939-ben élő 885 000 főből.

A közép-európai cigányok kronológiájából néhány különös és szomorú példa (Ian Hancock készítette):

1407: Megjelennek a cigányok Hildesheimben.

1496: Török kémekként, járványhordozóként, a kereszténység elárulóiként bélyegzik meg őket.

1531: Az augsburgi városi tanács kiűzi a cigányokat. Visszatérésüket útlevél-rendeletekkel tiltja meg.

1736: Szökevény cigány-rabszolgákra vonatkozó erdélyi dokumentum. Nyel-vüket kivágva arra kényszerítik őket, hogy megsüssék és megegyék azt saját rabszolgatartóik jelenlétében.

1783: Heinrich Grellmann kiadja az első olyan tudományos munkát, amely-ben a romani nép indiai eredetét igazolja, menteegetőzve, hogy e származást fel-fedő szörnyőséget kizárólag a tudomány iránti tiszteletből követte el.

1909: A "Cigány-kérdésről" szóló konferencia Magyarországon a cigányok igavonó állatainak és kocsijainak elkobzását javasolja, valamint azt, hogy a jobb azonosítás kedvéért bélyegezzék meg őket.

1934: Két nürnbergi törvény tiltja meg az összes német ember házasságát "zsidókkal, négerekkel és cigányokkal".

1950: A württembergi Belügyminisztérium felhívja bírái figyelmét, hogy a cigá-nyok elleni eljárások indoka nem "faji előítéletből származik, hanem azért, mert ez a népesség aszociális és bűnözésre hajlamos".

1971: A bonni kormány elutasítja a cigányok háborús kártérítését, azon az alapon, hogy áttelepítésük kizárólag az ő biztonságuk céljait szolgálta.

1983: A magyarországi cigány-ellenesség jeleként megjelennek a falakon a "Kill Gypsies"-feliratok, s elterjed a "Cigánymentes övezet" című, gyűjtő-hatású pop-song.

1985: Németországban Werner Nachman, a Központi Zsidótanács Elnöke megakadályozza cigányok részvételét a bergen-belseni Holocaust-megemléke-zéseken, azzal az indokkal, hogy részvételük "sértené a Holocaust szellemét".

Bibliográfia

A Diane Tong által összeállított 14 sűrű oldalas bibliográfia szakrendje a követ-kező: Bibliográfiák, Periodikák, Antropológia (Néprajz stb.), Művészetek, Őnélet-rajzok, Oktatás, Népművészet, Történelem, Nyelvészet, Politika, Cigány-portrék, Pszichológia, Szociológia, Feminista irodalom.

A magyar szerzőket Balázs János, Erdős Kamil, Kopalcsik Katalin, Martin György, Pártos Ferenc, Sátori Bálint, Várnagy Elemér, Vakardi József és Vig Rudolf képviseli a bibliográfiában.

A cigánysággal foglalkozó folyóiratok közül a két legfontosabb:

Journal of the Gypsy Lore Society, Edinburgh 1888-1982 (megszakításokkal), Maryland, USA 1991-

Etudes Tsiganes, Paris, 1955.

Rajtuk kívül megemlítenő még:

Lacio Drom, Rome, 1961-

Roma, Chandigarh, 1974-

Traveller Education, England, 1972

Hancock, Ian: The East European Roots of Romani Nationalism. Kalvoda, Josef: The Gypsies of Czechoslovakia. Crowe, David: The Roma (Gypsies) of Hungary through the Kádár Era. McCagg, William D.: Gypsy Policy in Socialist Hungary and Czechoslovakia, 1945-1989. Szahin, Valentin: Contemporary Attitudes towards Gypsies in Ukraine. Lemon, Alaina: Roma (Gypsies) in the Soviet Union and the Moscow Teatr "Roma". Huttenbach, Henry: The Romani Porajmos: The Nazi Genocide of Europe's Gypsies. Hancock, Ian: Chronology. Tong, Diane: Bibliography. =Nationalities Papers. (Special Issue) 19. vol. 1991. Winter. 3. no.

T. A.

Dehomogenizálódás az amerikai társadalom fekete tömegében

Köztudomású, hogy az egyes etnikai csoportokat az eltérő családi, nyelvi, vallási és egyéb szokások alapján különböztetik meg. Az etnikai azonosság a személyiségfejlődésének olyan központi eleme, ami szoros kapcsolatban van az én-elképzelésekkel, a korai szocializációval, nyelvtanulással, vallási és politikai berögződésekkel. Az egyén azonban gyakran egymást átfedő, többszörös csoportkötelékben él, ami konfliktusokat okoz. Az ilyen "tweener"-ek, köztes-állapotú emberek sok megpróbáltatásnak vannak kitéve.

AZ USA-ban folytatott nemzetiségi kutatások a fehéreknek különböző etnikumokra történő fölbontásával régóta foglalkoznak, de eközben a feketéket homogén etnikai csoportként tartották számon, annak ellenére, hogy ez pl. a gyarmatosítók "divide et impera" gyakorlatának is szögesen ellentmondott. Mi lehet az oka annak, hogy az amerikai feketéket (szerzőnk terminológiája szerint az "afrikai amerikaiakat") mindezidáig egységes etnikai csoportként kezelték? Vannak-e "rejtett kisebbségek" a fekete etnikumon belül?

Az etnikumokkal kapcsolatos, gyakran a feketebőrű szerzők tollából is származó irodalom az amerikai feketékre vonatkozóan rengeteg lekicsinylő megállapítást terjeszt. Franklin Frazier 1957-es könyvében pl. kijelentette, hogy az amerikai feketék kultúrája nem más, mint a déli államok népi kultúrájának "majmolása". Nathan Glazer és Daniel P. Moynihan pedig egészen addig ment, hogy kijelentette: a feketéknek semmiféle megőrizni való értéket nem sikerült létrehozniuk.

AZ 1950-es évek óta, amikor is sok afrikai állam vált függetlenné, a rabszolgaság bélyege kezdett lekopni az Amerikába menekült feketékről, bár a különböző polgárháborúk után - s ez a régi beidegződéseket aktivizálta - sok ugandai, biafrai, eritrei és szudáni néger menekült érkezett új bevándorlóként az USA-ba. Jamaikáról és a Karibi-tenger más szigeteiről ugyancsak érkeztek eredetileg afrikai származású feketék. Manapság Haitiről érkezik a legtöbbjük.

A régi feketék és az új csoportok közt - szinte szükségszerűen - feszültségek alakulnak ki. A régiek azt várták: az újak viselkedjenek "amerikai fekete-módra", ám az újak inkább saját kultúrájuk, vallásuk, sőt eltérő nyelvük fenntartására törekedtek.

Az új fekete bevándorlók ezáltal egy "fordított etnocentrizmus" áldozataivá váltak, s két teher is sújtja őket mindmáig: a kisebbségi lét, illetve a régebbi fekete többségnek a frissen érkezettekkel szembeni ellenérzései.

Az amerikai társadalom és etnográfiai helyzet a folyamatos változások és átrendeződések állapotában van. Bár szűnőben van a teljes homogenizáló szemlélet, tovább él a bőrszín alapján történő egységes megkülönböztetés. Ezt Sylvester Monroe így írja le *Brothers* c. cikkében (Newsweek, 1987. márc. 23.): "egyetlen ideges pillantással faji alapon fölmérnek, kategorizálnak és kilöknék maguk közül."

Szerzőnk szerint a fekete amerikaiak körében el kell - kellene - végezni mindazokat a részletes, minden vonatkozásban feltáró vizsgálatokat, amelyeket a fehérbőrű, ázsiai és latin-amerikai eredetű népcsoportok körében már elvégeztek. (A felsorolásban árulkodó hiány az indián őslakosság említése. - T. A.)

Az amerikai feketék különlegessége, hogy ők az egyetlen olyan népcsoport, amely kényszer útján került az USA-ba, s ezzel együtt Afrikával, szülőföldjével minden kapcsolata megszakadt. Nem hiába nevezik őket a legelidegenültebb, bár a legkevésbé idegen amerikaiaknak.

Hosszú elnyomatásuk viszont a domináns kultúrához való hozzájárulásukat is megakadályozta. Különös - e cikk keretében aligha értelmezhető fejlemény -, hogy ennek ellére vagy ezzel együtt jelenleg a fekete középosztály az egyik legkonzervatívabb és leglojálisabb választói csoport. Legbefolyásosabb tagjai - pl. - a világpolitikába is beleszóló lobbyt alkotnak Washingtonban, sőt ujabban, a különböző fekete-mozgalmakra figyelve, nehezebb sorsú testvéreik ügyeiért is gyakran síkra szállnak.

Ennek ellenére mégis létezik egy felettebb jellemző fekete középosztályi paradoxon. Ez pedig az, hogy a társadalmi felemelkedés hatására tehetősebb feketék mind jelentősebb csoportjai hagyják el a gettókat, és költöznek (vagy megpróbálnak költözni) az elegáns fehér negyedekbe. E gettóból ezáltal - mondanánk nálunk is - kivészik az a fekete sikeres szerep-modell, ami a följebbjutás lehetőségét igazolja, a korábban tisztán fehér kertvárosokban pedig feszültségek keletkezését okozza akaratlanul is.

Frazier azt állítja, hogy a feketék többsége a lehetséges mértékű asszimilációra törekszik. A változó amerikai társadalmi szerkezetben a mintegy 29 milliónyi fekete aránylag mozdulatlan, mondhatni sztereotíp csoportokban él.

Egyharmaduk az ún. szegénységi szint alatt van, egytizedük pedig egészében nincstelen.

A fekete bőrszín még az olyan egyébként jellegzetesen megkülönböztethető, de kevésbé feltárt színes csoportokat is egybe mossa, mint amilyenek a nagyvárosi gettók lakosai, a déli agrárvidékek feketéi, az idősek és munkaképtelenek, valamint a fiatalok csoportjai.

Ezután "közös múlt, közös jelen, megosztott jövő" címen sorolja fel szerzőnk a fekete etnikumra vonatkozó néhány érdekesebb megállapítását. Ennek jegyében megtudjuk, hogy egy 1963-ban megjelent kiadványban (Afrikaiak a világo-

litikában) párhuzamot vont Gandhi, Martin Luhter King és Nkrumah ghanai elnök békés ellenállásra felszólító elképzelései között, ahol ugyancsak tárgyalja az új fekete bevándorlók sajátos gondjait. Megtudjuk azt is, hogy Allison Blakely szerint nem csak az indiai sziddik és habisik, hanem a kaukázusi abházok is a "fekete diaszpórához" tartoznak, sőt, hogy az afrikai származású amerikaiaknak a fekete világ jövőjében meghatározó vezető szerepük lesz.

Kay Whiteman Pan-Africanism for the Eighties c. cikkében (West Africa, 1988. jan. 18. 81-82. p.) a XXI. századra "a diaszpórában felgyűlt tudás és az afrikai földrész növekvő politikai- gazdasági hatalmának konvergenciája" jósolja. Amerikában a feketék eddigi homogenizálását ideje a feketék vissza-nemzetietesítésével (re-ethnicize) felváltani. Szerzőnk ettől az önazonosítás javulásán kívül az egyes csoportok szolidaritásának növekedését is várja.

"Jobb megkésve valódi nemzetiségünket (ethnicity) megtalálni, mint egy olyan hamis etnikai tudattal élni, aminek a köldökzsinór elvágása az ára" - fejezi be fejtegetéseit szerzőnk, az Eastern Kentucky University kutatója.

Hinton, Samuel: Ethnicity in the United States: Dehomogenizing Blackness in American Society. = Ethnic Forum, 11. vo.. 1991. 1. no. 31-38. p.

T. A.

Nemzeti és nemzetiségi irodalmak

Neoklasszicizmus az erdélyi magyar irodalomban

A neoklasszicizmus Erdélyben is szerves része volt a barokknak az 1770-1820-as évek között. A tanulmány e korszak irodalmi értékét képviselő - már nem barokk, de még nem romantikus - műveit veszi számba.

A neoklasszicizmus fogalmát a francia és az olasz irodalomtörténet régóta használja. A meghatározások egyrészt az érzelmi alapú irányzatokhoz való viszonyában (Sturm und Drang, szentimentalizmus, preromantika), másrészt az antikvitáshoz, illetve a képzőművészethez való kapcsolódásban határolták körül a neoklasszicizmus jelentését. Az észelvőség mindenképp mint rendező, aránykereső értelem jelenik meg a neoklasszicista művekben. Herculanum romjainak, a pompeji maradványoknak váratlan eredménye volt az antik művészetről elfogadott általános kép megváltozása: élettelibb művészet bukkant elő, mint amelyet a reneszánsz óta feltételeztek. A római erények szabályos ábrázolásbeli arányrendszere a XVIII. sz. ízlésébe épülve társul a görög örökségnek tekintett természetes egyszerűséggel. Az irodalomnak a képzőművészetekhez és az antikvitáshoz való viszonyát az "imitáció" és a "természet" többjelentésű kulcsszavak ismerete nélkül lehetetlen elemezni.

Ami a neoklasszicizmus fogalmát illeti, nálunk a köztudatba máig sem jutott

el, de a szűkebb (művészettörténeti, irodalomtörténeti) szakma sem él vele következetesen. Az új magyar szakirodalomban Pál József tanulmányozza figyelemreméltó árnyaltsággal a neoklasszicizmus mibenlétét. Tanulmánygyűjteményében összebékíti a preromantikát a neoklasszikus iránnyal (van erre példa a magyar művészettörténeti vélemények között is): szerinte időben és konkrét művekben mindkettő együtt jelentkezik. "A neoklasszicizmus zárja le azt az Európában a reneszánszsal kezdődő folyamatot, amely az antikvitást tekintette modellnek és mércének." A neoklasszicista művész a leporolt antikizáló prozódiai fogások helyett az antik etikai-esztétikai elveket teremti újjá. Nemcsak a Kufstein utáni Kazinczy esztétikai hitvallása volt ez, végső soron Csokonai és Berzsenyi életműve is ennek a megvalósulása. "Egy hadra termett nemzetnek erkölcsét is addig meg nem szelidíthetjük, míg gustusát is meg nem kezdjük nemesíteni" - írja Csokonai. Ebben az ízlésnemesítő, érzékenységlejlesztő szándékban alakult ki az újklasszikus művészet befogadó közege.

A vizsgált időszakban ezt a "gusztust" a külföldi egyetemeket járó diákok (Fogarasi Sámuel, Bethlen Imre, Gyarmathy Sámuel, gróf Rhédey László, báró Kemény János és Simon, Bolya Farkas, Zeyk János, Köteles Sámuel, Tompa János) a Bécsben tanyázó erdélyi főurak és testőrök (Báróczy Sándor, Barcsay Ábrahám, Naláczy József) és vendégtanárok (Bolyai Farkas, Döbrentei Gábor) alakították. Rendszerességre törekedve és intézményeket is alapítva: Teleki Sámuel, Kazinczy Ferenc, Aranka György, Döbrentei Gábor.

A "széplátást" olyan Erdélyben dolgozó vendégművészek alakították, mint a bécsi pasztellfestő Julius Franz Wagner, a tiroli képíró Leopold Puellacher, az előbb Haller Jánosnál, majd Bethlen Imre grófnál tanárkodó Avenarius rajz- és zenemester, az olasz zenetanár Gentiluomo vagy a bécsi szobrász Schmelzer.

Érinti a szerző az "utazó - műbíráló"-k szerepét is a neoklasszicista ízlés kialakításában (Kazinczy, Wesselényi, Franz Jaschke tájképfestő).

A neoklasszicizmus esztétikáját leginkább sejtető műfordító program Aranka György és Döbrentei Gábor írásaiából kerekedik ki. "Az antik vagy nyugateurópai szerzők műveiben keresik a kifinomultabb életmód és gondolkodás, a széperzéssel párosult nemes erkölcsiség magyarítható megvalósulásait." Főleg a francia-magyar fordításirodalom gazdag: a kegyességi irodalom haláltánc példázataitól a szomorújátékokon át egészen Madame de Stael Corinna vagy Olaszország c. munkájának fordításáig ível. A neoklasszicizmus rafináltabb szabálykedvelésének archeologizáló és a képzőművészetekkel rokonított természetet imitáló esztétikáját mégis a német és angolszász irodalom alakította közvetlenebbül, mint a francia. (Goethétől az ifjú Werther Bölöni Farkas Sándor, Schiller Don Carlosát Bölöni és id. Wesselényi Miklós, Schiller verseit Teleki Ferenc fordította) Shakespeare-t többnyire német átiratokból fordították magyarra. A műfordítás esztétikája már a romantikát idézi.

A barokk és a romantika közötti művészettörténeti periódusban a művész az esztétikai tökéletességet a klasszikus ókor kultúrájában kereste. Az Erdélyi Múzeum öt évfolyamában megjelent írások világosan mutatják a külvilággal való

összhang vágyát, amely után a neoklasszicizmus művésze és gondolkodója egyaránt sóvárgott. Az antikvitás eszményítése, az elvont lényeg, eszmény, szellem, korlélek keresése a képzelőerő szabadságára ébreszti a művészt. Ehhez viszont társul a "mérséklet", a túlzások értelmi-etikai és esztétikai indoklású kerülése.

A XVIII-XIX. sz. fordulóján az irodalmi értékelésre is számot tartó írásos műfajok közül gyakoriságban a halotti búcsúztató tűnik ki. A kötelezően emelkedett hangvételű szövegek valósággal előkészítették a talajt a klasszicizmusnak és a vele szimultán emotív irányzatoknak. Új művészi lehetőséget jelentenek a megítéltebb prózaműfajok is, úm. a napló, a levél, az utijegyzet. Gyakran jellemző a klasszicizmus aggályos műgondja, sőt a neoklasszicizmus harmóniakeresésének bonyolultságában is áttekinthető jelképisége (nap-hold ellentét, nap jelkép).

A lírai műnem előszeretettel fordul továbbra is az óra szerint. Nem ritka a korszak erdélyi költészetében a valóságos vagy potenciális mecénások felé tett poétikai-politikai gesztus (Barcsai Á.-Baróti Szabó D.). Desseffy József naphimnuszának emelkedett hangvételétől nincs messze a romantika szenvedélyes hevülete, de az allegorizáló hajlam, a fegyelmező ráció, a szerkezet kiegyensúlyozottsága még a neoklasszicizmus darabjai közé utalja a verset.

Baróti Szabó Dávid költészetében a deák metrumok nem fedik el a személyes hangot; allegóriái, Milton fordításának naphoz fohászokodó ajánlása, a tökéletességre áhító költői magatartása inkább a neoklasszika jellemzője.

Barcsai Ábrahám képes volt kívülről, de esztétikai lehetőségként szemlélni életének eseményeit. Legkedveltebb költői formája az episztola volt, mely az ő esetében "harmóniává szervezett sokféleségek változatait jelenti". Az Árkádia leírata c. episztolájának könnyedsége, eleganciája Csokonai verseihez mérhető.

Aranka György műfajérzékenysége külön figyelmet érdemelne. Jelentős a dal mibenlétéből folytatott levelezése Kazinczyval.

A drámai műnem fordításokban jeleskedett és a szomorújátékot részesítette előnyben. Kótsi Patkó János őt "eredeti" színdarabjának egyike imitáció, de a többi darab is alaposabb összehasonlító szövegvizsálatra vár. Dramaturgiája azonban szellemében hű az antik és a klasszikus mintákhoz. A Döbrentei által sürgette "szelődülést" a megrendülés kiváltásától remélte. Az Erdélyi Múzeum eredeti munkákat szorgalmazó pályázatára született Bolyai Farkas II. Mohamed avagy a dicsőség győzelme a szerelmen c. darabja. A bíráló bizottság felemás véleménye a klasszicizmus normatív ízlésével nem tartotta összegeyzetethetőnek a darabot, pedig éppen a szabályok kisikló eredetisége vonzó benne. A winckelmanni szépségeszmény jelenléte a műben tagadhatatlan, mint ahogy a dráma jelképrendszerének neoklasszikus színezete is. "A szomorújáték hermetikusan zárt világa önazonos halmazok magas fokon szervezett egysége: egy-egy kiragadott korábbi és későbbi jelenetek és jelentések kulcsa. A törekvés ismét a legparányibb szóban (gesztus értékű jelben) megvalósuló tökéletes helyzetábrázolás" - ezek a neoklasszicizmus jellemzői.

A szerző végkövetkeztetése, hogy a neoklasszikus ízlés és jelképhasználat Erdély korabeli kultúrájában igencsak jelen volt, figyelemre méltó értékekhez kapcsolódott.

Egyed Emese: Neoklasszicizmus az erdélyi magyar irodalomban. = Erdélyi Múzeum, 53. köt. 1991. 1-4. füz. 100-121. p.

K. O.

Krleža magyarságélménye

Jövőre, júliusban lenne száz esztendő Miroslav Krleža horvát regényíró, elbeszélő, költő, esszéíró. A Zágrábban alig tíz éve elhunyt író ifjúsága legfogékonyabb korszakában közel fél évtizedig hazánkhoz kötötte sorsa. A zágrábi gimnázium első osztályának elvégzése után a pécsi hadapródiskolába, majd a budapesti Ludovikára került.

A jelen tanulmány szerzője szerint "A mecsekalji város miliője, a hadapródiskola fegyelme és sokrétű képzése, a dunántúli táj hangulatai s nem utolsósorban a magyar irodalom formálták az ifjú kadét, majd tisztjelölt személyiségét és műveltségét, majd a tizes évek első felének Budapestje. Mindennek lenyomata ott van az életműben, szépírói élet- és élményanyaga magyar rétegeinek determináns voltát ma már nem vitatja senki." Noha az is igaz, fűzi tovább gondolatait Lőkös, hogy az életmű minden dimenziójára kiterjedő feltárásával még adós a Krleža-filológia. A hagyaték nagyobbik hányada zárolt, másik része rendezetlen, rendbetételéhez hiányoznak az életművet is és a magyar nyelvet is jól ismerő szakemberek.

A dolgozat, a fentiek miatt is, csupán az életmű lezárt és ismert szakasza fontos szálának tűnő magyarságélmény legsúlyosabb elemeit vizsgálja.

A Ludovikára érkező tizennyolc éves Krleža "Petőfi negyvennyolcas eposzának, Az apostolnak csaknem teljes kész fordításával lépett be az intézmény kapuján."

Feljegyzése szerint Petőfi A farkasok dala és A kutyák dala c. versei készítették írásra. (Csuka Zoltán, a jeles műfordító csak az előbbit említi a Világirodalmi kisenciklopédia vonatkozó szócikkében, Lőkös ezt még megtoldja a verspáros másik tagjával.)

A Krleža-i "hungaricumok", sőt "hungaro-croaticumok" kutatása persze nem állhat meg Petőfinél. Az író műveit alaposabban ismerők tudják, hogy a forradalmár költő mellé, olvasmányok és tananyag formájában, magyarországi tanulmányainak öt éve alatt felsorakozott a magyar irodalom képviselőinek legjava: Balassi Bálint, Zrínyi, Vörösmarty, Arany, Madách, Ady. Ez utóbbi hatását talán 1919-es zágrábi nekrológja mutatja fel a legszembeötlőbben.

"Ady Endre mindannak fájdalmas szintézisét jelenti, ami e földgolyón magyar. A magyarság pedig nem . . . jelent mást, mint fájdalmat . . . A magyarságot

Ady jelenti, . . . kötetei pedig a magyar költészet határköveit . . ."

A fiatalkorával foglalkozó naplójegyzetekben felbukkan Jászi Oszkár neve, annak radiális-polgári folyóirata, a Huszadik Század. Tudott a Galilei-körről, szemtanúként megismerte és megidézte az 1912. május 23-iki véres pesti tömegmegmozdulásokat.

Lőkös a későbbiekben leírja, hogy "Ma sem ismerjük még minden árnyalatát és körülményeit annak a pályafordulatnak, amelynek nyitánya Krleza katonai stúdiumainak megszakítása volt. A magyar valósággal való szembesülése, a horvát nemzeti tudat, de méginkább az akkor még reményteljesnek s a horvát jövő szempontjából is ideálisnak tűnő délszláv egységtörekvések mellett számottevő volt az intézet rendjével, ebből adódóan tisztánáraival való konfliktusainak sora is döntésében", amelyben végleg és visszavonhatatlanul szakított élete jelképével.

Közbevetőleg: bizonyos magyarázatot erre maga Krleza, a Lőkös által emlegetett naplójegyzeteivel szolgáltat, amikor - Ludoviceumbeli évről szólva - leírja, hogy "Pest személtérakóhelyén, a magyar főurak hajdani feudális országgyűlésének mezején, Rákoson, az akkori császári és királyi gyakorlótéren, a Wekerle-telep és a pesti szemétrakások között, miközben Tolsztojt, Petőfit és Ibsent olvastam, a nemzetközi szolidaritásról és együttműködésről álmodoztam, verseket írtam." Csuka Zoltántól pedig megtudhatjuk, hogy Krleza a Balkán-háború idején (1912) Szerbiába szökött, de kémnek nézték és kiutasították. Magyarországon lefokozták, és közlegényként az I. világháború idején a frontra dobták. A tanulmány szerzője ezek után aprólékosan elmondja, hogy Krleza egy évtized múltán is milyen meleg szeretettel szól kadéttársairól, kivált a hősi halottakról: Bontha Gézáról, Gál Aurél Zlatkóról, Hreljanovic Vuk huszárhadnagyról.

A Glembay-ciklus két elbeszélésének (Temetés Terézvárott, Krizsovec Iván) hőseit szintén pesti modellekből, diáktársai és tanárai figurájából gyúrta össze. Lőkös meg is nevezi azokat, akik a szóban forgó elbeszélések hőseinek modelljei voltak, majd leszögezi, hogy a Temetés Terézvárott-ban "primer szerepe-jelentősége van a hangulattfestésnek, . . . benne ottsejlik - egyebek között - a Krúdy-próza hangulatisága". A szerző ezen túlmenően is bőven foglalkozik Krleza művészetének pannon elemeivel, a tájélmény megjelenítésével, a történelmi látomásokkal átszőtt, gazdagon hullámozó, kavargó, sodró erejű, merész képekkel, hasonlatokkal, asszociációkkal telt, forradalmian új írói stílussal. Mindemellett erőteljesen hangsúlyozza Krleza munkásságának lírai vonulatát, ezen belül is a 16-18. században horvát irodalmi nyelvként használt, majd az illirizmus idején fokozatosan defenzívába szorult kaj-dialektushoz, a kajvastinához (ld. még folyóiratunk 1. számának 24. oldalát) való vonzódását. E nyelvjárás műköltészeti újratereztéséből nőtt ki Petrica Kerempuh balladái c. verseskötönyve. Ez elsősorban a horvát nemzettudat ébrentartását szolgálta, de oly módon, hogy a horvát nemzeti múlt eseménytörténete a horvát-magyar-pannon történelmi valóság foglalatja is lett. Lőkös konklúziója szerint mindebben Krleza haláláig dédelgetett magyarságélménye, közelebről az Ady-recepció játszotta az egyik

főszerepet.

A tanulmány befejező része Ady és Krleža balladai ouvrejének összehasonlítására, a rokoni szálak kibogozására tereli az olvasó figyelmét.

Lőkös István: Krleža magyarságélménye. = Hítel, 5. évf. 1992. 5. sz. 36-40. p.

Cs. A.

Ukrajna és a nyugat-európai kultúra. Az első Stanisław Vincenz-szimpózium ukrán földön

A lengyel, magyar és nyugat-európai szlavisztikában jól ismert S. Vincenz (1888-1971) életműve, s már több tanácskozást is szenteltek tevékenységének (La Combe - 1981, Budapest - 1985 stb.). Különösen Na wysokiej poloninie című (London, 1956-1979, Varsó, 1980-1983) regénytetrológiája keltett iránta széles körben érdeklődést.

Vincenz 1940-ben politikai okokból hagyta el ukrainai szülőföldjét, s csak a mostani változások - Ukrajna 1991 augusztus közepén deklarálta függetlenségét - után vált lehetővé, hogy odahaz is értékek megfelelően foglalkozzanak vele. Vincenz főműve a nyugat-ukrainai, konkrétan a huculföldi élet szinte enciklopedikus leírását tartalmazza.

A Vincenz-család birtokai Kolomyja tájékán terültek el, s a mostani nemzeti tanácskozást innen nem messze, Kryvorinijában, egy olyan faházban tartották, ahol hajdan Ivan Franko nyaralt gyakran, s most a neki szentelt múzeum működik benne.

A lengyelül alkotó Vincenzet ma ukrán és lengyel alkotóként tisztelik, s nevét Franko és Gnat Chotkevic szintjén emlegetik. A tanácskozást az Ukrán Néprajzi Intézet és a görög-katolikus ukrán értelmiségi klub szervezte; húsz résztvevője nyugat- és kelet-európai országokból érkezett (köztük az író fia, André de Vincenz Göttingából). A tanácskozók ajánlásokat fogadtak el Vincenz minél jobb megismertetése érdekében (pl. a Lvovi egyetemen hozzanak létre munkásságát feltáró kutatóhelyet, adják ki műveit).

Woldan, Alois: Die Ukraine und die westeuropäische Kultur. Zum ersten Stanislaw-Vincenz-Symposium auf ukrainischem Boden. = Österreichische Osthefte, 33. Jg. 1991. 4. H. 738-739. p.

S. P.

Kisebbségek nyelvhasználata

A nyelv és írás hivatalos használatáról szóló törvény vitája a Szerbiai Képviselőházban

Az Újvidéki Létünk 1992. évi első szám a következő szerkesztőségi megjegyzésekkel kezdődik:

"E szám törzsanyaga a Szerbiai Képviselőház vitája a hivatalos nyelvhasználatról szóló törvényről. A vita teret adott sokáig ki nem fejezett ellentéteknek; és tükröt (helyenként talán görbe tükröt) állít a színre lépő politikai és kulturális fel-fogások elé. Közéletünk nagy figyelemmel és sok szenvedéllyel követte a vitát - a kisebbségek tekintetében hozzátehetnénk, hogy sok szorongással is. Az érdeklődés hónapok elmúltával sem szűnt meg. Ezért döntöttünk úgy, hogy kordokumentumként közzétesszük a képviselőházi vita teljes anyagát. Az itt olvasható szöveg az autentikus képviselőházi gyorsírói jegyzetek fordítása."

Az általános és részletes vitában - a levezető elnökök vitavezető megnyilatkozásain kívül - 25 képviselő és kormánytisztviselő részéről összesen 72 többé-kevésbé érdemi hozzászólás hangzott el, amennyiben az elég gyakori közbekialtások miatt egy-egy "szereplési egységet" helyesen sikerült megragadnunk.

A vitában - a magyar nemzetiségű résztvevők politikai-mozgalmi hovatartozásának kivételével - csak néhány képviselőről derült ki, hogy ki milyen politikai párt, mozgalom küldötte. Így pl. manifesztálódott, hogy a vita két legaktívabb, egymással többször is személyeskedő debattere közül az egyik - Milan Paroški (9 szereplés) a Néppárt elnöke, a másik - Batrič Jovanovič (8 szereplés) - pedig a Szerb Szocialista Pártot képviseli. Ezen felül csak egy bosnyák képviselő - Ri-zah Gruda - pártállása vált nyilvánvalóvá (Demokratikus Akciók Pártja).

A fentiekből következik: a törvénykezési folyamatban a "frontok" igazában nem a kormánypárt(ok) és az ellenzék között alakultak ki, hanem a többségi nemzetek és a kisebbségeket képviselő "honatyák" között. (A hozzászólók között egyébként csak egyetlen "honanya" akadt.)

Ám ez is sajátosan alakult, minthogy a kosovói albánok nem voltak jelen, Szerbia bosnyákjait, szlovákjait és még egy "nem derült ki: milyen" nemzetiségét pedig mindössze egy-egy személy reprezentálta az üléseken. Így hát tulajdonképpen a magyar nemzetiségű képviselők fejezték ki a kisebbségi ellenérzéseket a törvénykezési procedúrában. (Az egyetlen szlovák nemzetiségű felszólaló, Mikuš Jan, aki egyebek között hangoztatta, hogy a szerbiai szlovákok "évszázadokon át mindig lojálisak voltak a szerb nép iránt", ki is jelentette: "... komolyan felrovom a magyar nemzetiségű képviselőknek, hogy ők kizárólag a magyar kisebbség problémáiról beszélnek." (Közülük hatan vettek részt a törvényvitájában úm. Ágoston András (1 felszólalás), Csubela Ferenc (4 felszólalás), Körmenyi Ferenc (1 írásban megküldött felszólalás), Páll Sándor (8 felszólalás, ezek egy része félig szerb származását felhánytorgató személyeskedés miatt), Váradi Tibor (4 felszólalás), Varga Zoltán (2 felszólalás).

A törvény vitatott szakasza, ahogy végül elfogadták őket

A törvénytervezetnek azokat a szakaszait (az 1. és 5. és néhány más belőlük következő szakaszt) támadták a többségi nemzet képviselői is (Milan Paroski egyenesen a tervezet visszavonásának szükségességéről beszélt), amelyeket a kisebbségi képviselők észrevételeztek negatív módon. A többségi támadások azonban korántsem egyszerű ellenoffenzívák voltak a kisebbség módosítási kezdeményeire. Az idézendő többségi felszólalásokból ki fog majd tűnni, hogy a szerbek - s ezt valamelyik felszólaló ki is mondta - az ügyet esetenként bel- és külügyi vonatkozásban egyaránt aktuálpolitikai síkra terelték, ahonnan csak a magyar képviselők tiltakozásai következtében lehetett úgy-ahogy a tárgyszerűségbe visszaterelni.

A sok vice (képviselőházi) - versa (kormányzati) módosításon, javítgatáson átesett szakaszokat a képviselőház végülis - természetesen túlnyomórészt a többség érdekeinek megfelelően - az alábbi szövegezésekben fogadta el.

Az 1. szakasz 1. és 2. bekezdése így hangzik: - "A Szerb Köztársaságban a szerbhorvát nyelv van hivatalos használatban, amelyet amikor a szerb nyelv kifejezésére szolgál - e-ző és ije-ző kiejtésben - szerb nyelvnek nevezünk (a további szövegben: szerb nyelv)." - "A Szerb Köztársaságban a cirill betűs írásmód van hivatalos használatban, a latin betűs írás hivatalos használatának módját pedig ez a törvény szabályozza."

Az 5. szakasz elfogadott szövege a következő: "A hivatalosan használt szöveget a nemzetiségek nyelvén és írásmódján (a további szövegben: nemzetiségi nyelv) a szerb nyelvű szöveg után, az alá vagy attól jobbra kell kiírni azonos formájú és nagyságú betűkkel. Ha több nemzetiségi nyelv van hivatalos használatban, ezek a szövegek az ábécé sorrendjében követik a szerb nyelvű szöveget. A földrajzi nevek és személynevek, amelyek nyilvános feliratokon szerepelnek, nem cserélhetők fel más megnevezésekkel, illetve nevekkkel, de nemzetiségi nyelven íródhatnak, összhangban az illető nyelv helyesírásával."

A 7. szakasz új, 2. bekezdéssel bővült, nevezetesen: "A vállalatok, intézmények és egyéb jogi személyek, a műhelyek és más tevékenységi formák cégnevében az árujelként szolgáló rész kiírható csak latin betűkkel."

A 12. szakaszhoz volt egy olyan kiegészítő javaslat is, amely az eredeti, de a vitában közelebbről nem ismertett és végül elfogadott szövegét a következőkkel kívánta volna - üdvösen - kiegészíteni: "A nemzetiség nyelvét és írását hivatalosként használó területek azok a községek, ahol az egyes nemzetiségek ott született és ott élő tagjainak arányszáma eléri a lakosság 10%-át. Amennyiben ez az arányszám kisebb, a község statutuma szabályozza a nemzetiség nyelvének és írásának hivatalos használatát". Ez a szöveg azonban elbukott a szavazáson.

A 13. szakaszra nézvést a kormányjavaslat futott be, a következő szöveggel: "Az elsőfokú közigazgatási, bünvádi, perbeli és más eljárásokat, amelyeken a polgárok jogairól és kötelességeiről döntenek, szerb nyelven folytatják le."

Az 1. bekezdés szerinti eljárás azon a nemzetiségi nyelven is lefolytatható, amely használatban van az eljárást lefolytató szervben ill. szervezetben.

Amennyiben az eljárást folytató szerv, ill. szervezet hatásköre több községre terjed, az eljárás nyelve azok a nemzetiségi nyelvek lehetnek, amelyek hivatalos használatban vannak a szerv, ill. szervezet által felölelt községekben, mégpedig azon ügyfelek - nemzetiségek tagjai esetében, akiknek lakóhelyi községében a nemzetiség nyelve hivatalos használatban van.

Ha az eljárásban csak egy ügyfél, valamely nemzetiség tagja vesz részt, kivánságára az eljárás azon a nemzetiségi nyelven folyik, amely hivatalos használatban van az eljárást folytató szervben, ill. szervezetben.

Ha az eljárásban több ügyfél vesz részt, akiknek nyelve nem azonos, az eljárást a hivatalosan használt nyelvek egyikén folytatják le, az ügyfelek megegyezése szerint.

Ha az ügyfelek nem tudnak megegyezni az eljárási nyelvről, akkor ezt az eljárást folytató szerv, ill. szervezet határozza meg, kivéve, ha valamelyik ügyfél nem kéri a szerb nyelvű eljárást, amikor is ezen a nyelven kell lefolytatni az eljárást."

Ezen felül még törlésre került az előterjesztésből a 6. és a 24. szakasz, s ezzel - zárta le az ülést az elnök, "a Képviselőház meghatározta mindazoknak a törvényszakaszoknak a szövegét, amelyekre módosító javaslatok érkeztek be, s így egyúttal meghatároztuk. A nyelv és írás hivatalos használatáról szóló törvény végérvényes szövegét".

A kisebbségek elvárásai a készülő törvénnyel kapcsolatban

A kisebbségi elvárások java részét - mint már szó volt róla - a magyar nemzetiségű képviselők fogalmazták meg. Ezek az alábbiak voltak:

- Az Alkotmány és a Vajdaságban kiküzdött nemzetiségi együttélési gyakorlat olyan "etalon", amelyhez képest nem volna kívánatos a visszalépés.
- A mindinkább kijegecesedő nemzetközi kisebbségkezelési és kisebbségvédelmi szabványok is egyértelműen azt sugallják, hogy az iménti "etalont" nem szabad feladni.
- Nem kívánatos annak a helynévkírási javaslatnak az elfogadása, amely az eddigi "Novi Sad - Újvidék" és a "Subotica - Szabadka" típusú kiírások helyett csak a "Novi Sad - Novi Szad" és a "Subotica - Szubotica" típusú kiírásokat enged meg.

Az iménti elvárásokra adott többségi válaszok hallatán kért szót az általános vita lezárása előtt Ágoston András. Egyebek között ezt mondta: "Ha ilyen lesz ez a törvény, ezekkel a változtatásokkal, amelyeket a Szerb Köztársaság Kormánya terjesztett elő, mi együttesen egy lépést teszünk hátrafelé azon az úton, amelyen Európába kellene eljutnunk . . . Elfogadni egy törvényt, amelyből legalább három dolog hiányzik - köztük az a lehetőség, hogy a neveket magyarul is ki lehessen írni, továbbá annak a lehetőségnek a megtagadása, hogy ahol leg-

alább 10%-os a nemzeti kisebbség aránya, ott automatikusan alkalmazni kell a törvényt, nyelvük hivatalos használatáról, s végül egy olyan megoldást bevezetni, amit a kormány javasol a 13. szakasz módosításával, hogy csak az első fokú eljárásban lehessen használni a nemzeti kisebbségek nyelvét - mindez így együtt valami olyan lesz, amit nem fogadhat el és nem érthet meg senki azok közül, akiknek alkalmuk lesz ezekről a megoldásokról a nemzetközi érintkezések során is tanácskozni. Így csak rezignáltan állapíthatom meg, hogy e pillanatban ez a képviselő ház sem azt teszi, amit tennie kellene, hogy így együtt gyorsabban eljussunk Európába."

Rizah Gruda javaslata volt: "A nyelvhasználati törvényjavaslat 1. szakaszát ki kell egészíteni, s kimondani, hogy a cirill és a latin betűs írásmód teljesen egyenrangú. Javaslom, hogy a szerb és a horvát nyelv mellett a bosnyák és a Crna Gora-i nyelv is hivatalos használatban legyen." A módosított szakaszokból láthattuk, hogy Gruda képviselő egyik javaslata sem talált meghallgatásra. Ez persze - már javaslattevése közben is várható volt, mivel - a jegyzőkönyv tanúsága szerint - "a képviselők többsége nevetni kezd. Az elnöklő csöngetéssel figyelmezteti őket."

A szlovák képviselő Milan Paroški reciprocitással kapcsolatos, ugyan magyar vonatkozásban, de általános érvénnyel elhangzott szónoklatától ijedt meg, és kért szót, felvetvén: mi lesz azokkal a szerbiai kisebbségekkel, amelyek esetében nincs mód alkalmazni a reciprocitást. (Ezzel ez a szólam aztán nagyjából ki is hullott a vitából, bár - a rend kedvéért - Varga Zoltán megjegyezte, hogy e törvénnyel kapcsolatban a reciprocitás elvét nem lehet alkalmazni, Csubela Ferenc pedig azt, hogy Paroški úr a reciprocitás elvéről szólva hamis adatokat idézett, amikor azt állította, hogy a trianoni szerződés egyaránt 250-250 ezer szerb, illetve magyar kisebbséget osztott meg Magyarország, illetve Jugoszlávia között.)

A szerb nemzetiségű képviselők szereplése

A szerb nemzetiségű képviselők felszólalásai a napirenden lévő törvényjavaslat tárgyához - a "holdhoz" - képest kiterjedt "holdudvar" képeztek tematikailag.

Meglehetősen gyakran került sor nemzeti önértékelésekre. Íme:

"A szerbek soha senkit sem asszimiláltak. A nemzeti kisebbségek, uraim, Jugoszláviában kizárólag a szerb nemzet történelmi és kulturális térségein maradtak fenn. Mutassanak fel nekem nemzeti kisebbséget Szlovéniában, mutassanak fel nemzeti kisebbségeket a horvát etnikai területen. És ne említsék nekem Szlavóniát." (Milan Paroški).

"Mi még soha nem terrorizáltunk senkit, ezt szabadon kimondhatjuk, de jogosan tarthattunk ettől úgyszólván mindenki részéről, aki körülvesz bennünket." (Dušan Bulajić)

A szerbek gavalléros magatartásának következménye, hogy "amikor a nemzeti kisebbségeknek már saját alkotmányuk is volt, épp akkor következett be Szerbia és a szerb területek legnagyobb lerombolása". (Radivoje Papović)

Miközben itt az ideje, hogy a szerbség saját országában a "sarkára álljon",

számos hozzászóló hangsúlyozta, hogy a szóban forgó nyelvtörvény kizárólag a hivatalos nyelvhasználatot szabályozza, s ezért nem sérti az országban élő nemzetiségek alkotmányos jogait. Ilyen elemek voltak Predrag Mijailović, a kormányt képviselő Njegovan Kjjaić, Milan Paroški, Vojislav Šešelj, Miloš Bojović és Radivoje Papović megnyilatkozásaiban.

Meglehetősen fogas kérdés volt a szerb nyelv és a cirill írás - mondhatni így - "jogaiba való visszahelyezése". A nyelvet illetően az volt a bonyodalom, hogy az Alkotmányban a "szerbhorvát" szerepel, amit egy alacsonyabb rendű jogszabályban nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ezt a nehézséget hidalta át az 1. szakasz 1. bekezdésének korábban idézett szövegmódosítása.

Ám e végkifejletig különböző megjegyzések hangzottak el a horvát nyelv rovására:

"Én tudom, hogy az Alkotmány előírása szerint a szerbhorvát nyelvnek kell betöltenie a hivatalos nyelv szerepét. Azt azonban meg kell értenünk, hogy gyökeresen megváltozott a helyzet, s ma a szerb már homlokegyenesen kezd különbözni a horvát nyelvtől. Ezt a horvátok akarták így. Nem mondhatjuk mi 'zoro-pevac'-nak azt, ami nálunk 'zoroklik', ez már nem szerb nyelv." (Predrag Mijailović)

"Azért, mert az Alkotmány egy archikus fogalmat, "szerbhorvát nyelvet" említ, nem alapozódhat egész törvényhozásunk esetleg még 100 éven át egy bizonyos szerbhorvát nyelvre, amit nem beszél egyetlen ember sem ezen a földkerekségen." (Milan Paroški)

"Nem áll az, hogy a horvátoknak joguk lenne perelni minket a szerbhorvát nyelv miatt, mert igazában ők vették el tőlünk a szerb nyelvet, s azt nevezték el horvátoknak." (Dragoslav Aleksic)

A cirill írás dominanciájának kérdését illetően jobban megoszlottak a vélemények. Erre nézvést csupán egyetlen jellemző idézetet: "Szó esett itt a latin írásmód használatáról is, s egyesek könnyelműen kijelentették, hogy a latin betű a horvátok írásmódja. Ez nem igaz. A latin betűs írásmód, amit ma a szerbek és a horvátok használnak, valójában szerb-latin írásmód, mert megalkotójának, Vuk Karadžićnak és a szerb népnek szüksége volt a maga nyelvének latin betűs transzkripciójára is." És erre az írásmódra ma is szükség van, "kiváltképpen a nemzetközi kommunikációban, a komputertechnika alkalmazásában és másutt. Könnyelműség ezt az írást horvátoknak tekinteni, szerintem épp olyan végzetes hiba, mint a nyelvet szerbhorvátoknak nevezni, mivel a horvátok ahogyan az illír mozgalom idején átvették a szerb nyelvet, ugyanígy amikor Vuk Karadžić kodifikálta az írást, a szerb latin betűs írásmódot úgy fogadták be, mint a maguk alapvető írásmódját." (Vojislav Šešelj) E tekintetben - látható az 1. szakasz 2. bekezdésének elfogadott szövegén - inkább a cirill írás támogatói győztek.

"Pártközi" vita bontakozott ki és csapott át személyeskedésbe Batrić Jovanovic és Milan Paroški között arról, hogy van-e egyáltalán bosnyák és Crno Gora-i nyelv vagy legalább külön identitástudat. Jovanović volt a "bosnyák párti", de csak az identitástudat erejéig. A kérdésfeltevés Zoran Čiković hozzászólásával

jutott el az elvetésig: "Igazán, meddig emlegetjük még a hibrid bosnyák nyelvet? Nincsen bosnyák nyelv, . . . de léteznek nyelvjárások a szerb nyelv kebelében."

A magyar nyelv leginkább szláv jövevényszavai és földrajzi-településnevei folytán került a vitában - igen bőségesen - terítékre. Mégpedig azzal a konklúzióval, hogy "a szerb nyelv építő anyaga a magyar nyelvnek is, s a Magyar Köztársaság területén is a földrajzi nevek túlnyomó többsége is szerb eredetű" (Milan Paroški). A magyar nemzetiségű képviselők - persze - ezzel szemben még vajdasági vonatkozásban is tudtak számos ellenpéldát idézni.

A "nyelv- és íráskörnyéki" megjegyzések időnként átcsúsztak más államok kritikájába. Ezek vagy a szóbanforgó két állam, nevezetesen a horvát és a magyar, történelmileg viselt dolgairól szóltak (ezekkel kapcsolatban még a levezető elnök is kénytelen volt megjegyezni: "Ne tegyék itt most próbára tudásukat vagy félismereteiket a történelemből ezen a szónoki emelvényen."), vagy éppen mai politikájáról. Magyarországra nézvést a következő "szólamok" hallatszottak: erőszakos asszimiláció ("Magyarországon még 1968-ban arra kényszerítettek minden szerb értelmiséget, hogy változtassa meg a vezeték- és keresztnévét, mert különben kenyér nélkül marad és gyűjtőtáborba kerül." - Milan Paroški), a fegyverszállítás (Dragoslav Aleksić részéről), a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének magyar állami preferálása a szerb kormány helyett (Milan Paroški részéről).

És még egyet: az albánok nem nemzetiség Szerbiában (. . . "az albánokról nem beszélnek, mert róluk, mint Szerbia legális polgáraitól nem lehet szólni, hiszen ők háborús kolonisták és politikai menekültek, polgári jogok nélkül." - Milan Paroški).

Eddig a szerb nemzetiségű képviselők szerepléséből a "holdudvari" információkat idéztük. A tárgyhoz szorosan kötődő indoklásaik most kerülnek sorra.

Miért kell a szerb helynevekhez ragaszkodni? Az alábbiak miatt:

"Ami pedig az elnevezéseket illeti, meg a fordításos változatokat, annak ellene vagyok, mert Uroševac soha nem lehet Ferezaj. Vagy megfordítva. Kérem, ez tipikus, így beszéltek a siptárok - nincs problema, 'nema probljema', és egyszerűen beütött a forradalom problémája. Így hát, uraim, nem fordíthatunk semmit. Ha egyszer valami szerb, azt szerbül is írjuk, nem másként. Ha egyszer valamiben engedményt teszünk, az csak katasztrófához és összeomláshoz vezet." (Predrag Mijailović)

"Az ilyen kétnyelvű táblák egyáltalán nem kizárólag arra valók, hogy esetleg jelt adjanak az ott élő kisebbségről. Miért nem jut eszükbe, hogy ezek a táblák olyan térségeket is jelezhetnek, amelyekre mások igényt tartanak, mondjuk azok, akik az ott élő kisebbségekről akarnak gondoskodni." (Milan Paroški)

És ugyanígy: a kisebbségi nyelvek parttalan használata részint azért veszélyes, mert nem racionális, részint pedig azért, mert "add oda a kisujjadat, holnap már az egész kezed kell" a nemzetiségeknek. "Ők támadásra készülnek a szerb állam, a szerb nép ellen." (Dušan Bulajić)

A szerb nyelv további térhódítása nem azért kívánatos, "hogy elnyomjunk va-

lakit, hanem azért, hogy annak a magyarnak is meglegyen az esélye a kommunikálásra, uraim. Hogyan fog ő kommunikálni a többséggel, hogyan fogak ezek az emberek kellő technológiai tudásra szert tenni? Kérem, uraim, az államnyelv, a hivatalos nyelv a technológia és a kommunikáció nyelve. Mi gottóba zárjuk őket mindaddig, amíg arra késztetjük őket, hogy Kisigyost írjanak, és hogy csak magyarul írjanak. Hogyan folytasson ez a nép árucserét, ha holnap, mondjuk, privát nyomdáik, cipőműhelyük lesz?" (Milan Paroški)

"Ha mi nem állapotunk meg egy közös nyelvről Szerbia egész területére vonatkozóan, . . . akkor nem egyebet teszünk, mint tudatosan elidegenítjük magunktól a nemzeti kisebbségeket. Tudatosan taszítjuk őket az elszigeteltségbe, amit nem lenne szabad megtennünk, különösen ma, amikor tudjuk, milyen következményekkel járt és jár ez ma is azokban a térségekben, ahol a nemzeti kisebbségek teljes autonómiát élveznek, s éppen ezért egyáltalán nem járulnak hozzá a közös kérdésfeltevésekhez és megoldásokhoz." (Radivoje Papović)

És végül: miért nem célszerű az egyes községeknek megadni azt a jogot, "hogy ők szabályozzák statútumuk útján a latin írásmód és a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát? Azért, mert "akkor valójában a Köztársaság, illetve a Köztársasági Képviselőház funkcióját engedjük át a községeknek. Nem bízhatjuk a törvényes szabályozás befejezését a községekre, amikor erre az Alkotmány szerint csak a Ház jogosult. E tekintetben túlságosan is kényelmesen viselkedünk. Megengedjük, hogy a kisebbségi községek, vagyis a kisebbségek által lakott községek tényleges és jogi értelemben is kis köztársaságokká váljanak." (Milan Paroški)

E tekintetben a magyar nemzetiségű képviselők Ausztriával való példálódzkodása is visszautasított, mivel "Ausztria olyan állam, amelynek nincs teljes szuverenitása, hiszen az osztrák nép a háború óta soha nem kapott engedélyt arra, hogy a maguk szabadon megválasztott képviselői útján meghozott alkotmányuk váljon az ország legfőbb jogi aktusává, s ott továbbra is az az államszerződés a legfelső jogi aktus, amelyet a nagyhatalmak írtak alá. Így hát az osztrák állam gyakorlata nem lehet példaértékű, sem az a gyakorlat, hogy mindenütt, ahol a nemzeti kisebbségek arányszáma eléri a 10%-ot már joguk van saját nyelvük használatára, s más hasonlók. Ausztriát tehát zárjuk ki a példálózásból." (Vojislav Šešelj)

Nyilvánvaló, hogy a szerb képviselők érvei és kérdésfelvetései folytán lett a szerb nyelvhasználati törvény olyan, amilyen lett.

(A szerkesztő megjegyzése: 1991. november 21-én az olasz képviselőház elfogadta a kisebbségi nyelvek használatáról és iskolai oktatásáról szóló törvényt. Ennek értelmében mindazokban a községekben és városokban, ahol az állandó lakosság legalább 15 százalékát kitevő kisebbség él, ott az elemi iskolákban és az óvodákban oktatni kell az illető nyelvet, s az érintettek kérésére a nyelvi oktatást a középiskolákban is be kell vezetni.)

A törvény lehetővé teszi a kisebbségi nyelvhasználatot az állami és tanácsai hivatalokban, de a bíróságokon nem, és rendelkezik arról is, hogy vissza kell ál-

latani azokat az idegennyelvű utcaneveket és más elnevezéseket, amelyeket a háború előtt és után "olaszosították". A kisebbségi nyelvek a következők: szárd, friuli, német, rétoromán, szlovén, albán, provanszál és a cigány nyelv. - Forrás: Világpolitikai Dokumentáció, 30. évf. 1992. január. 12. p.)

A hivatalos nyelvhasználatról szóló törvény képviselőházi vitája. Ford. Nagy József. = Létünk, 22. évf. 1992. 1. sz. 8-58. p.

F. T.

A nyelvi közösség és a nyelvi egység - kisebbségben

Egyre indokoltabb a kérdés: vajon "a határon túli magyarságnak feltétlenül igazodnia kell-e nyelvhasználatában a magyarországi standardhoz (annak reálisan megvalósuló vagy hirdetett változatához), vagy határozottabban hagyatkozhat saját régiójának nyelvi hagyományaira és a kétnyelvűség során kialakult saját újdonságaira?"

A határon túli magyar nyelvészek és nyelv művelők (pl. a vajdasági Ágoston Mihály és a szlovákiai Jakab István) e tekintetben - meglehetősen bizonytalan és fogalomkeverő indoklással - a magyarországi standardhoz való ragaszkodás hívei. Ettől remélik ui. a kisebbségi magyarság "megkapaszkodását" és fennmaradását.

Tolcsvai Nagy Gábor ezzel szemben rámutat a magyarországi standard viszonylagosságára, időben végbement változásaira és regionális változatainak meglétére, sőt Heikki Paukonenre és Peter von Polenzre hivatkozva a finn és a német nyelvhasználatban tapasztalható analóg jelenségekre is felhívja a figyelmet. Teszi ezt annak érdekében, hogy a határon túli magyarság ne legyen anynyira "szigorú" és "regionális értékeit lebecsülő és/vagy feladó" saját anyanyelvének használatában.

Összefoglalásként a következőket szögezi le:

"A határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülmények között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az ősszmagyartól való elválást, csupán az egészséges önállóságot. Nem más ez, mint a Kazinczytói eszményített különbözőség egysége, mely szilárdabb lehet a monolitikus tömbnél (mert több lábon áll), s mely magyarságában azonos, értékeiben, öntudatában plurális."

"A különböző szomszédos országok magyarsága eltérő mértékben, de a társadalmi modernizálás útjára lép. Ez a polgárosodási folyamat magasabb szintű öntudatot kíván, s a régi típusú, szigorú egységben gondolkodó nemzetfogalom ellen hat. Ugyanakkor a kisebbségi magyarságra nehezedő asszimilációs nyomás sajnos ezt a bezárkózó és kirekesztő nemzetfelfogást erősíti, ez tehát a modernizálás ellen hat. E kettős tudati, érzelmi küzdelemben a kisebbségi ma-

gyarság nyelvi közösségeinek, csoportjainak és egyéneinek öntudatát és önbi-zalmát alapjaiban rendítheti meg az a tudós nézet, hogy épp a hozzájuk legkö-zelebb álló familiáris nyelvhasználat a rossz, a műveletlen, a hibás. S a megrop-panást esetleg nem is okoz, a régiók magyar közösségeit megoszthatja: a "pes-tiesen", normatívan beszélő értelmiség elszakadhat a még mindig nagyszámú nyelvjárási beszédű parasztságtól, de a városi munkásságtól is. Kisebbségi helyzetben ez is igen nagy baj."

"Regionális standard Magyarországon is létezik, miért épp a határon túl nem szabadna megengedni, főképp kiejtési és szókészletli kérdésekben? Ha például a debreceni egyetemen természetes jelenség a diftongizálás (szerencsére az), miért lenne oly súlyos hiba Pozsonyban a palóc á-zás?"

Egyébként a regionális nyelvek csoporttudatot erősítő jellegét a szocioling-visztikán kívül már a klasszikus dialektológia is kezdi fel- és elismerni.

"A nyelv magas színvonalra emelése és a standardizálás intellektualizálódás. A standard azonban nem tagadhatja meg sem múltját, sem háttérját. Ennek érdekében kiterjedt szociolingvisztikai, antropológiai, nyelvészeti vizsgálatokat kell folytatni a határon túli magyarság különböző csoportjaiban korszerű elvekkel és módszerekkel, főképp az ottaniaknak."

És persze: "elmaradhatatlan a nemzet fogalmának újbóli meghatározása. E munkában minden bizonnyal abból kell kiindulni, hogy a nemzet nem felülről lét-rehozott, kész és bezárkózó alakulat, hanem alulról építkező, az egyedek, a szabad polgárok, csoportok szövetségével összeálló, s önmagát állandó újrade-finíáló nyitott, plurális rendszer. Az identitás a mindennapos önazonosítás intel-lektuális és érzelmi folyamata. Az anyanyelv ezt tükrözi, ennek felel meg, s en-nek alkotórésze, tehát így is kell szemlélni. Ennek megfelelően a határon túli magyarság befogadhatja a magyarországi 'központi' nyelvváltozat(ok) fejlemé-nyeit, de azoknak gyors, mesterséges el- és kiterjesztése nem kívánatos. A mai jobb érintkezési viszonyok így is bőséges nyelvi hatást visznek az anyaország-ból a művelődéssel, a politikai, művészeti és magánkapcsolatok erősödésével, így természetes szervülésekkel, rombolás nélkül épülhetnek be a határon túli magyarság nyelvhasználatába, főképp a szókészletbe, az árnyalt, eltérő fogal-mazásmódba, de meghagyva a kiejtés, a regionális szóhasználat, szófűzés ere-detiségét. Hiszen a regionális nyelv is lehet művelt, kifinomult. Így talán a túlélésre is több az esély."

Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi közösség és a nyelvi egység - kisebbségben. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 166-173. p.

F. T.

A nyelvi norma alkalmazhatósága

A nyelvi norma többé-kevésbé szubjektíven meghatározott, megegyezésen alapuló, íratlan szabályok összessége. A normát kialakító szubjektum az a közösség, amely az adott nyelvet használja. Alkalmazhatósága jelenti alkalmazhatóságának a próbakövét. A nyelvi eszmény, a nyelvi norma időtől, helytől, a nyelvet használóktól függően módosul.

A nyelvi norma nem univerzális, még nyelvenként is eltérő. Az egyes nyelvek normájának meghatározásában a nyelven kívüli tényezők különbözőképpen jutnak kifejezésre. Pl.: az angol és az amerikai angol ugyanannak a nyelvnek két különböző sztenderdje. Az amerikai angolban vannak olyan köznyelvi formák, amelyek a szigetországi angolban nyelvjárásinak vagy csoportnyelvinek számítanak.

A norvég nyelvben két nyelvi norma van érvényben. Az egyik a riksmål, amely a dán nyelvből alakult ki műveltebb norvégek ajkán, a másik a landsmal, amelyet tudatosan hoztak létre a norvég népi nyelv alapján. Mindkettőnek fejlett írásbelisége van. 1939-ben kísérletet tettek a két nyelvi norma egyesítésére.

Sajátosan jut kifejezésre a nyelvi norma Jugoszláviában a szerbhorvát nyelvben. A szerb-horvát nyelv négy nemzeté, úm. a szerbé, a horváté, a montenegróié és a bosnyáké. A szerbek és a montenegróiak görögkeleti vallásúak és a cirill betűs írást használják, a horvátok zömmel katolikusok, a bosnyákok általában mohamedánok, és mindkét nép a latin betűs abc-t használja. Ezen kívül Jugoszlávia különböző köztársaságaiban sok a nemzetiségileg kevert vidék. Az eltérő történelmi, kulturális, gazdasági körülmények, valamint a mentalitásbeli különbségek lehetetlenné teszik a teljesen egységes szerbhorvát nyelvi norma kialakítását. A nyelvi norma két fő vonalát a belgrádi és a zágrábi nyelvhasználat határozza meg (keleti és nyugati nyelvvariáns), de Bosznia-Hercegovinában például erősen keveredik a kettő.

A magyar nyelvi norma körül látszólag nincsenek problémák, bár bizonyos nyelven kívüli tényezők itt is hatnak. A területi megosztottság miatt, főként a határokon túl élő magyarok esetében más nyelvi normák közvetlen vagy közvetett hatása is megfigyelhető. A "nemzeti helyzet" önmagában még nem garantálja a nyelvi norma érvényesülését, csupán biztosítja a feltételeket. Nagymértékben az egyénen múlik, hogy mennyire igyekszik az adott helyi normához alkalmazkodni. Ezért előfordulhat, hogy "nemzetiségi vagy diaszpóra helyzetben) a nyelvi norma érvényesülésének hiányosabb feltételeit az egyéni igyekezet olyannyira kompenzálja, hogy közelebb kerül a nyelvi eszményhez, mint az, aki az anyaországban él.

Azért mert a magyar köznyelv regionális változásai többé-kevésbé eltérnek az eszménytől, szükség van az egységes normára. A nyelvi norma alkalmazhatósága attól is függ, hogy mennyire reálisak a követelményei.

Vajon a magyar nyelvi norma minden vonatkozásban reálisan alkalmazható-e vagy sem? A normatív jellegű kézikönyvek (helyesírási szabályzat, leíró nyelv-

tan, értelmező szótár stb.) egyes követelményei túlzottan bizonyulnak (pl. az ikes igeragozással kapott szóalakok használata).

A grammatikai normáknál könnyebb bizonyos relikviákat megőrizni a helyesírási norma számára (pl.: a j hang kettős jelölése ly-nal és j-vel).

A legtöbb kívánnivalót, kidolgozatlanlansága miatt, a kiejtési norma hagyja maga után. Alapvető probléma a kiejtésnek az írásképtől való függetlenítése, továbbá a nyílt e térhódítása.

Molnár Csikós László: A nyelvi norma alkalmazhatósága. = Híd, 1992. márc. 207-210. p.

K. O.

Kisebbségek kultúrája

Etnikai közösség: kihívás és feladat az egyházak számára réglónkban

A tanulmány alapja az az előadás, amely Az egyházak szerepe a kisebbségek életében címen megrendezett ungvári tanácskozást nyitotta meg 1991. március 1-én.

A kérdés az, hogy az egyházak gyakorta megdicsért kisebbségvédő szerepe "cél tudatos tevékenység eredménye-e . . . vagy pusztán következménye, "mellékterméke" az egyházak sui generis létének?" A kérdés felvetése annál is indokoltabb, mivel a kisebbségvédő egyházakon kívül időről-időre előfordulnak olyan egyházak is, amelyek "a különböző sovinizmusok, agresszív, elnyomó ideológiák terjesztésében" vállalnak szerepet. Ezért "a válasz nagyon határozottan is-is", azaz e vonatkozásban "nemigen fedezhetők föl általános érvényű összefüggések; sokkal inkább egyedi történelmi szituációk sajátos vonásai uralják az adott egyház és etnikai közösség kapcsolatát".

Ennek ellenére különbség van a nyugati (katolikus és protestáns) kereszténység és az ortodoxia ebbéli magatartása között, ami a kétféle kereszténység implicit axióma-rendszeréből következik.

"A nyugati kereszténységben . . . a transzcendenssel való találkozásnak, az Isten és ember kapcsolatának létezik egy kiemelt helye: az individuum pszichéje. Ott érintkezik igazából a transzcendens az immanenssel. Ami azon kívül van a teremtett világban, egészen más kapcsolatban áll a transzcendenssel." Az individuum szerepének illetően felfogása nem csupán a hitéletet határozza meg, következményei az egyház- és társadalomszervezésre is kihatnak. "A nyugati kereszténység teológiai alapállása elkerülhetetlenné teszi, hogy adott számú, más logikai szerint fölépülő szervezetként jelenjen meg a társadalomban; az állam és egyház ismétlődő konfliktusai . . . pedig szükségképp fölvetik azt a kérdést, hogy hogyan lehet kialakítani a kettő együttélésének állandó szabályait."

Az ortodoxiában "nincs ilyen par excellence helye a transzcendens és az immanens találkozásának". Konceptiója szerint "az ember mintegy beleolvad az

Isten által megmozdított kozmoszba", s egy percre sem gondolhatja, "hogy neki valamilyen különleges helye van" benne. Tehát az ortodoxia "világszemlélete - és ennek részeként társadalomszemlélete - egységes koncepció alapján áll. Egyháznak és államnak nem lehet semmilyen saját törvénye, autonómiája, a kettő összerendelése nem vetődhet föl legitim kérdésként. Ezért természetes a kettő összeolvadottsága, nem mint különálló entitások kapcsolatának egy lehetséges konkrét történelmi helyzetekben megvalósuló formája, hanem mint egyszóval legitim állapot".

A kétféle "beidegződéssel" magyarázható, "hogy a Pax Sovietica fölbomlása után a térségben kialakult és egyre élesebben elkülönül egy közép-európai és egy kelet-európai régió". Közép-Európában, mégha a különböző igények megjelenítésére nem is maradt fenn semmiféle intézményi keret, megöröklődött a civil társadalom gondolata és igénye, míg Kelet-Európában az ortodoxia implicit axióma-rendszeréből következően efféle áthagyományozódásra nem volt lehetőség. (Más kérdés: amikor a nyugati keresztyénség győzelmének tekintjük ezt az átöröklést, azt a jogos ortodox kritikát is vállalni kell, hogy a nyugati keresztyénség a nyugati kultúra krízisében, a természet kizsákmányolásában, a környezeti és energia-problémák kialakulásában - mégpedig: sui generis - is közreműködött.)

Az elmondottakból következik, hogy "különösen konfliktusterhes és az empátiát nélkülöző különböző etnikumok együttélése ott, ahol az egyes népek egyrészt a nyugati, másrészt a keleti keresztyénséghez tartoznak. A másik fontos következtetés az, hogy az egyházaknak témánkban szereplő funkciója ezen a - sokszor legfontosabb - színen mintegy "öntudatlan", nem függ aktuális egyházpolitikai döntésektől, de még az egyházon belüli rövidebb távú szellemi áramlatoktól, teológiai irányzatoktól sem."

"Az egyház társadalmi hatásának tudatos szintjével kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, hogy az egyes egyházak önértelmezésében milyen helye van a 'világnak', a társadalomnak." A keresztyén vallásosságnak két alapípusa van, az extenzív és az intenzív. Bár a történelem folyamán az egyik primátusa a másikkal szemben egyes egyházakon belül is változik, és a kétféle típust a különféle egyházak más és más eséllyel tudják integrálni, általában elmondható: "az extenzív vallásosság jellemzi a történelmi egyházakat, míg a kis egyházak jelentik meg az intenzív vallásosságot".

"Az egyház társadalmi hatásának ennél a szintjénél meg lehet állapítani, hogy a típusok átmetszik a felekezeti határokat, és sokkal inkább függenek a konkrét történelmi helyzet szellemi áramlataitól, egyházi mozgalmaitól."

Ami egy-egy egyház mindennapi, konkrét tevékenységét, illetve annak társadalmi vonatkozásait illeti, abból kell kiindulni, hogy egyházközségei, plébániái vannak, hittant tanít, karitatív munkát végez, ismereteket ad át, véleményt és közösséget formál. Tehát "szociológiai helyzete" van. "És itt vetődik fel annak lehetősége, hogy az implicit axiómák létrehozásának és fenntartásának funkciója feszültségbe kerülhet ezzel a konkrét szociológiai helyzettel, adott esetben éppen

az abból fakadó, etnikai közösséghez kötöttséggel."

"Milyen lehetőség van e két különböző indíttatás, az univerzális üzenet hordozása és a parciális közösséghez kötöttség közötti feszültség feloldására?" Az univerzalizmushoz ragaszkodás egyenlő a valósághoz való hűtlenné válással, a saját társadalmi helyzet és a szolgálendő közösség - legalábbis: félig-meddig - megtagadásával. "Erre . . . inkább a katolikus egyház hajlamos, nem is annyira helyi közösségei, mint inkább a Vatikán. Bizonyos intenzív típusú protestáns egyházaknál is láthatunk azonban hasonló jelenséget. Legnyilvánvalóbban a kis egyházaknál, de például a Magyarországi Református Egyház elmúlt 40 év történetét is jellemzi ez a fajta hűtlenség a valósághoz."

Az univerzalizmustól való eltévelyedés azzal jár, hogy "az egyház abszolút értékévé teszi a maga számára az etnikumnak, a nemzetnek a szolgálatát. Erre példa sokszor a román vagy a szerb ortodoxia, de a két világháború között Magyarországon is voltak ilyen irányzatok."

"E két szélsőséges megoldás között kellene megtalálnia a "keskeny utat" a térség minden egyházának." Ez - keretszerűen - azt jelenti, "hogy az egyház annyiban kötődhet egy etnikai közösséghez, amennyiben az így vállalt funkciója az egyetemes keresztyén értékek alapján is vállalható, amennyiben egy közösséget mint természetes emberi közösséget véd . . . Ilyen értelemben van legimitása annak, ha egy egyház vállal egy közösséget. Ugyanakkor univerzális értékei alapján kell fellépnie a keresztyénségnek akkor, amikor egy egyház abszolút értékévé nyilvánítja a nemzetet - vagy bármilyen más közösséget -, s minden mást annak akar alárendelni. Minden egyháznak kötelessége, hogy tiltakozzon minden olyan szándékkal szemben, amely bármilyen emberi értéket, elkötelezettséget kizárólagossá akar tenni, amelynek elkerülhetetlen következménye minden más érték rombolása".

Zalatnay István: Etnikai közösség: kihívás és feladat az egyházak számára régióinkban. = Regio, 2. évf. 1991. 2. sz. 3-12. p.

F. T.

Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében

"Az első világháborút követő impériumváltozások óta az új Közép-Európában a vallási színezetű nemzetiségi sérelmek leggyakrabban a magyar kisebbségeket sújtották. A magyarokat kézenfekvő: mindhárom utódállamban, Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában aránylag magas számban éltek és élnek magyarok, és Kárpátaljának 1945-ben történt átcsatolásával a Szovjetunióknak is jutott belőlük - szögezi le András Károly szemlének gerincét adó tanulmányában. (Ezért a tőle vett megállapításokat e szemlében külön hivatkozások nélkül hagyjuk.)

Ezzel szemben, ahol András Károly mondanivalóját más szerzők mondanivalójával egészítjük ki vagy mélyítjük el, minden esetben hivatkozni fogunk rájuk. Így mindenekelőtt - még előljáróban - Sebők László A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta című, sok, a plébániák számaig és az egyes szervezeti egységek nemzetiségi összetételéig menő részadattal és térképekkel kísért tanulmányára hívjuk fel a figyelmet. Ez a tanulmány, akárcsak András Károlyé, országok szerinti elrendezésben vizsgálódik, de - András Károlyéval ellentétben - nem az összes, csupán a magyar katolikus kisebbség "másodlagos" - egyházszervezeti - hányattatásait adja elő. Mindazonáltal Sebők tanulmányának különleges érdekességei is vannak. Mégpedig a következők: 1. Bemutatja azokat a bonyolult - évtizedekig elnyúló - diplomáciai folyamatokat, amelyek eredményeként a Vatikán a történeti Magyarország szétesését követően - nem utolsósorban az egyetemes katolicizmus érdekeit szem előtt tartva - Magyarországon és az utódállamokban kompromisszumos egyházszervezeti és -igazgatási "status quo"-kat hoz tető alá, illetve - ezáltal - többé-kevésbé az egyház gazdasági pozícióit is stabilizálja, az utódállamok kezdeti heves támadásainak ellenében. 2. Megismertet azokkal az egyházszervezeti visszarendeződésekkel, amelyek Magyarország időleges - felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délmagyarországi - területgyarapodásait követték. 3. Felvázolja a térség egyházszervezetének az 1938-ban volt állapotokra való visszaállítását a második világháború befejezésekor, illetve azokat a "szervezetvédelmi" küzdelmeket, amelyeket a katolikus egyház - egészen az enyhülések és az áttörések bekövetkeztéig - a kommunista rezsimmel kénytelen volt lefolytatni.

Minden eddig említett és a továbbiakban említendő forrásdokumentumunk hangsúlyozza: adatai részben a nem minden vonatkozásban megbízható állami statisztikákra részben nem átfogó felmérésekre-becslésekre alapszanak, s így csak a nagyságrendek érzékeltetését szolgálhatják.

Ennek figyelembe vételével az egyes országok magyar kisebbségének lélekszámára, vallási megoszlására és egyházi színezetű sérelmeire nézve a következő megállapítások tehetők:

Csehszlovákia

"Az 1991 tavaszi népszámlálás szerint az egész országban 586 884 magyar él (az előzetes becslések sokkal többre számítottak) ebből 566 741 Szlovákiában, s túlsúlyban az ország déli határvidékén."

A csehszlovákiai magyarság második világháború utáni sorsa - a kollektív bűnösségben való és hivatalosan máig vissza nem vont elmarasztalása, vagy- és jogfosztása, reszlovakizáltatása, a Szudéta-vidékre történt erőszakos elhurcolása és az ún. intézményes lakosságcsere keretében Magyarországra ki-erőszakolt részleges áttelepítése - meglehetősen közismert.

Kevésbé közismertek azonban azok az egyházi állásfoglalások, amelyek Magyarországon és Csehszlovákiában ezeket a nacionalista folyamatokat - tekintet nélkül az érintett magyarok vallási hovatartozására - megpróbálták leállítani, leg-
alábbis mérsékelni.

Ezekre emlékeztetve pl. Tamáska Péter közleménye azt a levelet idézi fel és ismerteti, amelyet Mindszenty József 1946. január 29-én intézett Tildy Zoltánhoz, az akkori miniszterelnökhöz, s amelyben a magyarországi német és a csehszlovákiai magyar kisebbség kitelepítésének nemzetközi összefüggéseire hívja fel a figyelmet. A németek kitelepítését - írta a hercegprímás - "a csehszlovák politikusok sugalmazták Moszkvának, ezért biztosítékot kell kérnünk a győztes hatalmaktól, hogy a németek ügye nem arra szolgál, hogy helyet teremtsen a felvidéki magyarok számára. Ha nem adnak megfelelő biztosítékot a nagyhatalmak, Magyarország kérje, hogy tekintsenek el e rákényszerített szerep vállalásától, s ha ezt elutasítják, a németekkel is keresnünk kell a konszenzust. Ha ezt nem engedik, nem lenne-e célszerű, ha a magyar kormány . . . a hazai németesség kitelepítésében a közreműködést megtagadná". Mindez összecseng Mindszenty 1945. október 17-i pásztorlevelének azzal a passzusával, hogy "ne tegyünk olyasmit, amit a fegyverszüneti vonalon túl magyarokkal szemben elkövetőkkel nemcsak felháborodással fogadtunk, de elviselhetetlennek is éreztünk". Ugyanebben a pásztorlevélben a kollektív bűnösség abszurd volta ellen is szót emel, mondván: "Az egyik személyre kiszabott büntetést nem lehet a másik személyre kiterjeszteni, . . . hacsak bírói beigazolás szerint ugyanazt a büntetést el nem követte."

Kimondottan felvidéki magyarsággal foglalkozik Mindszenty József 1946. október 26-i körlevele az ország püspökeihez. Ebben, miközben elítéli a magyar kormány e vonatkozásban tanúsított erélytelenségét és kapituláns magatartását, megkérdezi: "És kik azok az üldözők, akik most ítélkeznek fölöttünk? Ugyanazok a szlovákok, akik annak a gyilkos Hitlernek legjobb barátaiént esztelenül vonultak érte háborúba, a zsidókat kegyetlenül üldözték és kiirtották . . . Ugyanezek a szlovákok most mint csehszlovákok a sors kegyéből tüstént a győztes nemzetek közé számíttatván mérhetetlen gyűlölettel a szerencsétlen magyarokat akarják kiirtani." Az akkor is már keményen fogalmazó bíboros megemlíti: ha Csehszlovákia nem kíván a magyarokkal egy államban élni, adja vissza a magyarok által lakott területeket.

1946 novembere és 1947 februárja között - karhatalmi segédlettel - Dél-Szlovákiából 44 129 magyart telepítettek át a Szudéta-vidékre. Mint azt Štefan Šutaj közleményéből megtudjuk, egyedül a szlovák katolikus püspöki kar tiltakozott az áttelepítések túlkapásai ellen. 1947. február 1-én P. Jantusch püspök "az összes szlovák katolikus püspök megbízásából" memorandumot küldött a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének, az államfőnek és a külügyminiszternek a magyarok csehországi áttelepítésével kapcsolatban. "Több jelentést kaptam - szögezi le Jantusch, melyekből kitűnik, hogy olyan módszereket alkalmaznak, melyeket nekem, mint az itt élő lakosság egyházi előljárójának, nem lehet szó nélkül hagynom - figyelmeztetnem kell az illetékeseket." Ezt követően annak felsorolása következik, hogy hol hágták át az akció során az amúgyis szigorú jogszabályok korlátozó-kivételt biztosító rendelkezéseit. A memorandum a téli végrehajtás ellen is tiltakozott. Majd leszögezi: "A zsidók elhurcolásakor felháborod-

tunk az emberi érzésnek és a keresztényi szeretetnek ellentmondó tett miatt. Ma ugyanazt tesszük, mivel a bánásmód nagyon hasonlít azokéhoz, akiknek a múltban ugyanezért szemrehányást tettünk." S e memorandum is állást foglal a kollektív bűnösség ellen: "A köztársasághoz visszatérő magyar lakosság nyugodtan várta a fordulatot, kivéve azt a néhány személyt, akik a nemzet és az állam ellen vétkeztek. Nem lehet azonban a magyar kisebbség egészét elítélni. Ha egy nemzet vagy nemzetiségi csoport, illetve egy kisebbség néhány tagja vétkezik, ebből nem következhet az, hogy ezzel a bűnnel az egész nemzetet vagy kisebbséget vádolhatjuk."

Végül ide kívánczok a pozsonyi magyar reformátusok és evangélikusok, tehát az elnyomottak 1948. március 8-i emlékirata is, amely a magyar istentiszteletek betiltása alkalmából született. Benne leszögezik: "Az elnyomás és sanyargatás nem a keresztény szeretetet hinti szét a szívekben, hanem a keserűséget és megaláztatást. Nekünk, itt Közép-Európában cseheknek, szlovákoknak, magyaroknak, németeknek, mindnyájunknak csakis a kölcsönös szeretet, türelem és megbecsülés révén van jövőnk. Ezek nélkül mindnyájan elpusztulunk, mint a sivatagi fű."

Átérve a szlovákiai magyarság jelenlegi vallási megoszlására: a vallási kimutatás Szlovákiában 3 179 201 katolikusról tud. "Mennyi közülük a magyar? Egyelőre meg kell elégedni a korábbi becsléssel, amely számukat 440 000-re tette. A magyar római katolikusoknak nincs saját külön szervezetük, bár délen még mindig eléggé összefüggő etnikumot alkotnak. Hat szlovák vezetésű egyházmegye osztozik rajtuk. A szlovákiai magyar katolikusok tehát kétszeresen kisebbségben élnek: kisebbségben mint magyar nemzetiség Szlovákiában, és kisebbségben mint katolikusok a szlovák egyházi struktúrába tagolva. Kelet-Szlovákiában néhány ezer keleti típusú, ún. görög katolikus magyar is él. Még becsült adat sincs róluk (1930-ban létszámuk 12 398 volt)."

A fenti lakonikus helyzet rögzítést egészíti ki Gyurgyik László Katolikus magyarok Szlovákiában. A katolikus egyház helyzete Szlovákia magyarlakta területein című dolgozata. Belőle tudjuk meg, hogy a nagyszombati katolikus egyházmegye területéhez tartozik az ott élő magyarság 2/3-a, a rosznyói és a kassai egyházmegye területén pedig a magyarság 1/3-a él. A nyitrai egyházmegyéhez néhány - Zobor környéki - magyar vagy vegyes lakosságú község tartozik. Az említett négy egyházmegyében legalábbis vegyes lakosságú 235 plébánia, ami az összes plébániák 28,1%-át teszi ki. Az eperjesi görög katolikus püspökség területén is található néhány magyar, illetve vegyes lakosságú plébánia.

Arra, hogy a magyar lakosság mennyire kötődik az egyházakhoz, konkrétan a katolikushoz, végképpen nincs adat. Egy felmérésből csak annyi tudható, hogy "Szlovákiában a lakosság 3/4-e van megkeresztelve, 50%-a kötött egyházi házasságot, és 80% körüli az egyházi temetések száma".

A nagyszombati egyházmegyében 155 a magyar és a vegyes lakosú plébániák száma, bennük kb. 90 magyar vagy magyarul is tudó pap teljesít lelkipásztori szolgálatot. Több mint fele részük 60 éven felüli. Kevés a magyar szemina-

rista. A korábbi években még annyi magyar fiatal sem jelentkezett papnak, mint amennyit a 10%-os numerus clausus lehetővé tett volna. A magyarok is lakta többi egyházmegyében még súlyosabb a helyzet.

Külön kell említeni Pozsonyt, ahol a lakosság 5%-a magyar. Míg a peremkerületekben nagyjából sikerült kiépíteni a magyar nyelvű lelki gondozást, addig a központban nem. Így a magyar egyetemi és főiskolai ifjúság sem gyakorolhatja hitét saját anyanyelvén.

Sajnos a szlovák katolikus klérus sem szokott egyértelműen kiállni az időnként feltámadó nemzetiségi hecc-kapmányok során. Azért vannak eredmények is: "Egyes szerzetesrendek magyar közösségei - bencések, premontreiek - újra kezdték működésüket. Alakulóban van a keresztény ifjúsági közösségek hálózata. Megalakult a Glória, a Szlovákiai Magyar Katolikus Papok Társulata, mely kiadója a második világháború óta az első katolikus hetilapnak, a Reménynek, valamint egyéb vallásos irodalomnak. Létrejött a Magyar Hitoktatási Központ."

A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom pályafutása azt mutatja, hogy nem elég erős és átütő a csehszlovákiai magyar katolikus értelmiség. Ez abból következik, hogy a csehszlovákiai magyar sors bizonytalanságai a humán értelmiséget nagyobb arányban kényszerítették a hit megtagadására vagy legalábbis eltitkolására, mint szlovák megfelelőjét. Ezért inkább a kisszámú műszaki és természettudományi értelmiség lehetett az, amely megtarthatta keresztény értékeit. Éppen ezért, miközben továbbra is küzdeni kell a magyar kisebbségnek jobban megfelelő egyházszerkezeti struktúrák (pl. komáromi magyar püspökség) kialakításáért, a katolikus értelmiség megszervezése, utánpótlásának biztosítása a leginkább napirenden lévő feladat.

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház az ország legmagyarabb egyháza, összesen 84 691 tagja van. Korábban sokkal több református volt az országban, közülük 130 ezer volt magyar, 30 ezer pedig szlovák nemzetiségű. A számszerű megcsappanás egyik oka a Magyarországra való áttelepítés, amely a szlovákiai magyar reformátusok egyharmadát érintette. A másik ok - feltehetően - az egyháztól való eltávolodás.

A reformátusoknak Szlovákiában hét egyházmegyéjük van, közülük öt színmagyar, kettő pedig - Kelet-Szlovákiában - szlovák-magyar. Ez utóbbiak mindenestre szlovák vezetés alatt állnak. A hét egyházmegyéből kikerekedő egyházkerületnek magyar püspöke van.

A szlovákiai magyar evangélikusok száma nem számottevő: a 326 ezer szlovákiai evangélikusból mindössze néhány ezer a magyar nemzetiségű. Korábban 20 ezer magyar evangélikusról beszéltek.

Románia

A romániai római katolikusok másfél milliós közösségének 1 100 000 magyar, 300 000 román és 80 000 német hívője van. Az ugyancsak másfél milliós görög katolikus közül 80 000 a magyar. A görög katolikus egyházat 1948-ban

belekényszerítették a 18 milliós román ortodox egyházba, amely mindenkor szorosan kötődik az államhatalomhoz. (A görög katolicizmus történetéről ld. bővebben Vallás és nemzetiségek Erdélyben a századfordulón című referátumunkat a lapnak ugyanebben a számában.)

Jelenleg 6 római és 5 görög katolikus egyházmegye van az országban: 1989-90 óta ismét teljessé vált az egyházi hierarchia. A tizenegy főpásztor között három magyar (Gyulafehérvár, Nagyvárad, Szatmár), egy német (Temesvár) található, a többi román.

A kommunista rezsim korábban (s ezt Vatikán kényszerűen akceptálta) csak a gyulafehérvári és a bukaresti egyházmegyét ismerte el, a többit csak "főesperesi egyházmegyének". Görög katolikus püspökök - az előzőekben közölteknek megfelelően - legalábbis nem léteztek.

A magyarok többsége a gyulafehérvári egyházmegyéhez tartozik, de szép számmal jut belőlük a nagyvárad, a szatmári és a temesvári egyházmegyékben is. A kb. 100 ezer csángó a jászvásári püspökség gondozásában áll.

Noha a római katolikus egyház többségében magyar egyház, a hierarchia csúcsán - láthattuk - román többség érvényesült, és élén is a bukaresti román érsek állt. Azóta - II. János Pál magyarországi látogatását röviden megelőzve - annyi korrekció történt, hogy Gyulafehérvár érsekség lett, és közvetlen vatikáni irányítás alá került. De két magyar jellegű és múltú egyházmegye - a nagyvárad és a szatmári - továbbra is a bukaresti érsekhez tartozik.

Léstyán Ferenc Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éveitől c. tanulmányában történeti háttérrel fest az imént közölték mögé. Abból a cinizusból indul ki, amellyel a párt és az állam az alkotmány magasztos paragrafusai ellenére féktelen egyházellenes fellépéseket engedett meg magának. Az első csapás az egyház püspökei és ordináriusai ellen irányult (Márton Áront életfogytiglani kényszermunkára ítélték, s csak 1955-ben szabadult; a szatmári Scheffler János börtönben hal meg; a temesvári Pacha Ágostont egy hónappal halála előtt helyezték szabadlábra; az ordináriusok közül Boga Alajos és Sándor Imre börtönben hal meg, Jakab Antal 13 éven át raboskodik, Márton Mózes 2 évet kapott).

A püspökök és az ordináriusok után következett a központi szerepet játszó papok (4 egyházi személyiség), a főesperesek (7 név) és az áldozárok (67 név) letartóztatása és börtönbüntetésre vagy kényszermunkára ítéltése. Nem jártak jobban a magyar szerzetesek sem (24 ferences elítélt, a jezsuiták internálása). A letartóztatottak és elítéltek közül többen börtönben vagy kényszermunkán haláltak meg.

Az apácákat szétszétválasztották: nemhogy pedagógusok nem lehettek, de egy idő után még ápolónők sem.

Nem kevésbé orcátlan volt a marosvásárhelyi értekezlet megszervezése (1950. április 27.) és a Római Katolikus Státusz jogtalan összehívása (1951. március 15.), illetve a békepapok "fogása" (Ágotha- és Adorján-csoport). Az egyházi igazgatás mintegy illegálitásban kényszerült: az érvényes joghatóságot a

látens ordináriusok gyakorolták mindaddig - 1955-ig -, amíg a törvényes megyéspüspökök nem vehette át újra az egyházmegye vezetését.

A papi utánpótlást is, ahogyan csak tudták, minimalizálni akarták. A diktatúra utolsó éveiben már csak öt kispap felvételét engedélyezték, amin az egyház igyekezett magát túltenni, mondván: "aki pap akar lenni, annak készen kell lennie a kockázatra is".

1948 augusztusában minden egyházi iskolát államosítottak (182 elemi, 30 középiskola, 17 internátus és 2 árvaház). Elbocsátották a hitükért kiálló pedagógusokat, a gyerekeket eltanácsolták a hittani beiratkozástól, bár a hittantanítást a templomokban Márton Áron még letartóztatása előtt megszervezte.

"A templomon kívül mintha nem is létezett volna vallás." "A katekizmuson és az imakönyven kívül egyetlen vallásos sajtótermék sem jelenhetett meg." A gyulafehérvári és a kolozsvári katolikus nyomdákat elrabolták. "A szerzetesházak könyvtárait elszállították vagy feldúlták." "A vallásos körmenetek, zászlós búcsújárások szigorú tilalom alá estek." "Vezető állásba csak azok juthattak, akik váltak az ateista ideológiát."

A többi erdélyi magyar egyházzól a következőket:

"A romániai református egyház tagjai (700-800 000 lélek csaknem kivétel nélkül magyarok. Két egyházkerületbe, az erdélyibe és a Királyhágó-mellékibe szerveződtek, püspökeik Kolozsvárott illetve Nagyváradon székelnek. Hasonlóan magyar egyház az unitárius is 70-80 000 tagjával; püspökének székhelye Kolozsvár. Az evangélikus egyház 170 ezer tagjából 30 ezer a magyar nemzetiségű, a többi túlnyomórészt német."

Jugoszlávia

"Az egyházak közül a legnépesebb a nyolcmillió szerb pravoszláv. A román ortodoxokéhoz hasonló szerepet játszik Szerbiában. A pravoszlávok után a katolikus egyház következik, hat és félmillió taggal. Többségük horvát és szlovén. A magyar kisebbségek (létszámát 400-500 000-re becsülik) körülbelül kétharmada római katolikus, főleg a Szerbiához tartozó Vajdaságban élnek, két egyházmegyében, a szabadkai (volt bácskai) egyházmegyében, ahol a 35 000 katolikus 70-80%-a magyar, és a nagybecskerekiben (volt bánági), ahol a 100 000-ből 90% magyar. Mindkettő nemzetiségileg vegyes egyházmegye, magyar anyanyelvű püspökök vezetése alatt. Megalapításukat az utóbbi évtizedek relatív egyházpolitikai enyhülésének köszönhetik. Szabadka egyházkormányzatilag a Vatikán, Nagybecskerek az 1986-ban létesített belgrádi érsekség alá tartozik. A jelenlegi érsek szlovén. Kisebb magyar katolikus közösségek találhatóak még Horvátországban (diakovári egyházmegye) és a szlovéniai Muraközben (a mari-borbi-marburgi püspökség)."

"A magyar reformátusok szervezetileg a Jugoszláv Református Keresztény Egyház tagjai. Három egyházmegyéjükben (Baranya-Szlávia, Bácska, Bánág) újabb beszámolók szerint 18 600 hívő él. (Húsz évvel korábbi adat szerint

27 000.) A jugoszláviai magyar evangélikusok száma 3 000 alá zsugorodott."

Kárpátalja

Az 1,3 millió lakosú Kárpátalján a szovjet népszámlálás szerint 158 ezer, szakértői becslések szerint legalább 200 000 magyar él. "A magyar kisebbség fele református, a Kárpátaljai Református Egyháznak nincs is más nemzetiségű tagja. Az egyház a második világháborút és a szovjet megszállást követő súlyos vérveszteségek után az 1960-as évek vége felé újraéledt, szervezkedni kezdett. Saját püspöke van, akit az állami hatóságok is elfogadnak."

A római katolikus magyarok száma 40-60 ezerre tehető. Elvileg a szatmári egyházmegyébe tartoznak, a két világháború között külön körzet fogta össze őket, amelynek élén - ungvári székhellyel - apostoli kormányzó állt, aki magyar nemzetiségű volt. 1945-ben a körzet papjainak majdnem fele részét a Szovjet-unióba hurcolták. Jelenleg a körzet feje - vikáriusi rangban - a munkácsi főesperes.

A görög katolikus magyarok száma bizonytalan, 1930-ban 14 ezren voltak. A görög katolikus egyházat itt is beerőszakolták a pravoszlávba, de a kontinuitást az üldözés éveiben itt is sikerült fenntartani. "Az egyház most újra szervezkedik, magyar tagjai újra magyaroknak vallhatják magukat."

Bécsdéli nyugatra

A nyugati magyarok közül csak a burgenlandiaknak van elismert kisebbségi státuszuk, de egyre fogynak (1923: 15 ezer, 1981: 4157). Gyors asszimilációjukban igencsak közrejátszottak a történelmi körülmények. "Egyházi életük egy-egy katolikus, református és evangélikus templomra korlátozódik." A kismartoni püspökség élén - tudjuk meg Sebő László tanulmányából - "háromnyelvű" - német, horvát és magyar nyelvű - püspök áll. A bécsi magyar katolikusok száma a burgenlandiakénál jóval több, mintegy 30 ezer.

Itt csak utalunk rá, minthogy ez másféle probléma, hogy "elenyészően szűk azoknak a Nyugatra vetődött magyaroknak a száma, akik el tudják kerülni a beolvadni-nembeolvadni dilemmáját". Mindenesetre a különböző magyar egyházak tevékenysége hozzájárul ahhoz, hogy a Nyugatra került magyarok első nemzedéke többé-kevésbé megőrizze magyarságát, a második nemzedék legalább "honnanszármazásának" emlékét. Ezt egyébként Fejős Zoltán A tengerentúli magyar egyházak című tanulmányában észak- és dél-amerikai, valamint ausztráliai relációban tüzetesen dokumentálja is.

Összefoglalásként

Visszatérve a Kárpát-medence más államokba került magyarságára: az eddig közöltekből jórészt kitűntek azok a sérelmek, amelyek "egyházi vonalon" ér-

ték kisebbségi sorba szakadt csoportjait. Legfeljebb azt kell hangsúlyozni, hogy országonként, egyházanként és koronként más-más volt a sérelmek intenzitása, miközben a sérelmek válfajai lényegében azonosak voltak. Nevezetesen:

1. Állami beavatkozások a magyarság egyházi érdekeinek visszaszorítása érdekében.
2. A magyar vagy a magyar többségű egyházak nemzeti elvű önszerveződésének megakadályozása, nem egyszer a többségi egyházak aktív közreműködésével.
3. A magyar nyelvhasználat visszaszorítása, amiben nem egyszer a többségi klérus is nagy buzgalmat fejtett ki.
4. Asszimilációs törekvések, amelyek párhuzamosan folytak az utódállamok asszimilációs leleményeivel.

András Károly: Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 13-37. p. 8 bibliográfiai jegyzet.

Sebők László: A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 65-88. p. Bibliográfia 18 tétel, 27 bibliográfiai jegyzet.

Tamáskó Péter: Mindszenty bíboros és a németek kiteleptése. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 202-204. p. 14 bibliográfiai jegyzet.

Mindszenty bíboros levele a kisebbségek védelmében. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 204-207. p.

Šutaj, Štefan: A szlovák katolikus püspöki kar tiltakozása a magyarok Szlovákiából Csehországba történő áttelepítése ellen. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 208-210. p. 3 bibliográfiai jegyzet.

Pozsonyi magyar reformátusok és evangélikus emlékirata. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 211-212. p. 1 bibliográfiai jegyzet.

Gyurgyik László: Katolikus magyarok Szlovákiában. A katolikus egyház helyzete Szlovákia magyarlakta területein. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 131-139. p.

Lestyán Ferenc: Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éveitől. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 118-130. p.

Fejős Zoltán: A tengerentúli magyar egyházak. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 89-105. p. 37 bibliográfiai jegyzet.

F. T.

A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után

Az 1944 és 1989 között létezett romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció tüzetes történetét két okból nehéz megírni. Az első ok: azok a sajtótörténeti kutatások, amelyek a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen Jordáky Lajos, Balogh Edgár és részben Jancsó Elemér érdeméből szép eredményekkel kecsegtettek, 1959 után abbamaradtak vagy csak vékony szálon folydogáltak tovább. A második ok: Magyarországon sem volt szisztematikus érdeklődés e téma iránt, sőt még a tudományos könyvtárak sem törekedtek a romániai magyar sajtó pro-

duktumainak módszeres begyűjtésére. Ez alól a nemzeti könyvtár sem kivétel.

Ennek ellenére annyi forrássanyaggal és információval mégis rendelkezünk e sajtóról és tömegkommunikációról, hogy kísérlet történjék majdnem öt évtizedes pályafutásának nagy vonalakban történő bemutatására. E kísérlet lehangoló summázata a következő:

"Rövidlátás lenne nem látni, hogy 1919 és 1944 más-más korszak cenzúrája a romániai magyarság életében. 1919-ben - hogy csak a sajtó területén maradjunk - az erdélyi magyarok korábbi lapjaik, folyóirataik nagy részét átmenthették az új államalakulat keretei közé, sőt a kitartó küzdelem révén arra is nyílt lehetőség, hogy új sajtóműhelyeket hozzanak létre. 1944 Romániája minden korábbi korszak tagadásával kezdődött, s így alig néhány politikán felül álló magyar sajtótermék menthette át magát ideig-óráig. Azok is elvéreztek az 1947-es kommunista hatalomátvétel során. S amikor a többpártrendszer korszaka véget ért Romániában, befejeződött az a mindössze három évig tartó szakasz, amely nemzetiségi perspektívákat sejtetett. De ekkorra már véglegesen eldőlt Erdély területi hovatartozása is. A napi politikai rangjára emelt osztályharc ugyan ideig-óráig elfeledtette a nemzetiségi létbizonytalanságot, de a mélyben már formálódott az a politika, amely a nemzetiségek beolvasztását tűzte ki - távlati célként. A kitartó és folyamatos, alapjaiban kidolgozott politikát csak külpolitikai kényszerűségek szakítják meg rövid időre: 1956-1958, majd 1968-1971 között, s a hatalom pozícióinak konszolidálódásával minden ott folytatódott, ahol korábban abbamaradt."

A fenti summázat megállapításainak igazolására a felettebb adatgazdag dolgozatból a következő főbb tényeket és folyamatokat emeljük ki:

1919 előtt összesen 101 időszakai sajtótermék jelent meg magyar nyelven a mai Románia területén. Trianon után 80 lap továbbra is megjelent, s a későbbi években az időlegesen szünetelők is jórészt újra indultak. Az erdélyi magyarságnak azonban - az elcsatoltatás miatt - még több orgánumra volt szüksége. A romániai magyar sajtó 1935-ben a legproduktívabb, összesen 339 cím megjelentetésére képes. Igaz: a címek között sok a kérész életű.

1944-ben, a front átvonulása után a magyarlakta vidékeken még a korábban megszokott decentralizáltság jegyében indul újra a sajtó. Ezt a decentralizáltságot a közlekedési s egyben terjesztési nehézségek is indokolták. Kolozsvárott - Balogh Edgár szerkesztésében - 1944. október 18-án indul az első napilap, a Világosság, amely néhány hónap múlva a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) vezető orgánuma lett. Szerkesztősége a népfrontos politika jegyében Benedek Marcel-lal, Kacsó Sándorral és Kós Károllyal bővül ki. Az MNSZ központjának Bukarestbe helyezése (1948) helyi jelentőségűvé degradálódott, új főszerkesztője (Lázár József) révén dogmatikussá vált, és 1953-ban megszűnt.

Ugyancsak 1944 októberében indul meg Brassóban a Népi Egység, amelyet Szemlér Ferenc, majd Szabédi László szerkesztett. 1948-ban rövid ideig Népújság címen adták ki, aztán beolvadt a marosvásárhelyi Igaz Szóba.

Az első szociáldemokrata magyar nyelvű lap a kolozsvári Erdély volt (1944. december 4. - 1948. január 31. között, a párt megszűnéséig, illetve az Egységes

Munkáspártba való beolvadásig jelent meg), az első kommunista orgánium pedig a temesvári Szabad Szó (1945 januárjától egészen a diktatúra bukásáig fennállt).

Ezen kívül minden magyarul vagy magyarok is lakta városban voltak hosszabb-rövidebb ideig élő lapkezdemények, köztük két- és három nyelvűek is. Többféle szak- és réteglap is megjelent - "de korántsem olyan bőségben, mint a két világháború között" (Ifjúmunkás, Pionír, majd: Pionír Újság, Falvak Népe, majd: Falvak Dolgozó Népe, Dolgozó Nő, Szakszervezeti Élet, majd: Munkás-élet).

A totalitárius rendszer fokozatos megszilárdulásával a "be nem hódoló" orgániumok helyzete mind bizonytalanabbá vált, s csakhamar a megszűnés sorsára jutottak. A népfrontos elveket valló és a Kommunista Párt szövetségi szerepét vállaló MNSZ is "arra törekedett, hogy fokozatosan kiterjessze a magyar sajtó feletti irányító, ellenőrző szerepét". Ezért 1946. június 17-18-ára értekezletet hívott össze, amelyen a romániai magyar sajtó nevesebb képviselői vettek részt. Ezen a kolozsvári értekezleten Kurkó Gyárfás, az MNSZ elnöke közös harcot hirdetett "egyetemes népi érdekeink érvényesítéséért", mivel meg volt győződve róla, hogy széles magyar tömegekre támaszkodva a népfrontos politikának távlatai vannak. Holott - cáfolták az egy-két éven belül lejátszódott események - éppen ellenkezőleg ütött ki minden.

De addig akadt még néhány "szívderítő" mozzanat: Gaál Gábor főszerkesztésében 1946. június 22-én megjelent az Utunk, az 1946. novemberi választásokon az MNSZ szép sikert ért el: 29 képviselőt delegálhatott a parlamentbe, új orgániumok indultak (pl. Színház és Mozi Műsor), és továbbiak kiadását tervezték.

1947-ben Kurkó Gyárfást "leváltják", az MNSZ székhelyét áteszik Bukarestbe, s ezzel 1953-ban bekövetkezett megszűnéséig látszatlátra és a hatalom kiszolgálására kényszerítik. 1947. szeptember 1-én ehhez központi napilapot is kap, a Romániai Magyar Szót, amelynek névleges főszerkesztője az MNSZ új elnöke, Kacsó Sándor, tényleges szerkesztője pedig Robotos Imre. A lap az MNSZ megszűnte után, 1953. április 1-től Előre címmel jelent meg - mindenkor híven követve a központi utasításokat.

1948-ban - a nemzetiségügyi minisztérium beszámolója szerint - "Romániában 12 magyar napilap, 10 hetilap és 25 időszakos, kéthetenként, havonként vagy negyedévenként megjelenő folyóirat jelenik meg, a kiadványok számát és jelentőségét tekintve Kolozsváré az elsőbbség, ahol 20 lap és folyóirat jelenik meg".

Ekkortájt - az élesedő osztályharc jegyében - számos magyar lap vált címet, szűnik meg, olvad össze. Még a Magyar Autonóm Tartomány léte is alkalmat adott az erdélyi magyar sajtó Kolozsvár-centrikusságának leépítésére: ha úgy látták jónak, marosvásárhelyi lapok indulásának engedélyezésével (pl. 1953-tól jelent meg az Igaz Szó).

Ebben az időszakban néhány szaklap (Művelődési Útmutató, Matematikai és Fizikai Lapok) is érdemeket szerez, bár még a szaklapkiadás terén is előfordultak ideológiai jellegű támadások (pl. a Szemészeti Közlöny ellen).

Sztálin halála után megindult lassú olvadás, majd az 1956-os külföldi események keltette megrendülés és zavar időszakában több folyóirattal sikerült kibővíteni a magyar nyelvű sajtókínálatot (Orvosi Szemle, Méhészeti, a Korunk újraindulása, Napsugár, Könyvtárosok Tájékoztatója, majd: Könyvtári Szemle, Bányavidéki Fáklya, az Ifjűmunkás és Munkásélet újraindulása, Új Sport, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Tanügyi Újság).

1958 után megint negatív fordulat következett be a kisebbségek kezelésében, s csak az 1968-as "prágai tavaszt" követő invázió után enyhült a helyzet. Új lapok indultak, régiek váltottak címet (Hargita, Megyei Tükör, Brassói Lapok, a Bihari Napló megújulása, A Hét). Öröndetes volt az üzemi lapok lélekzethez jutása és a diáklapok (Echinox, Gyökerek, Fiatal Szívvel, Athenaeum, Lyceum, Rügyek, Irodalmi Élet, Juventus, Diákszó, Tetamen, Hajtások, Iránytű, Ébredés, Mi, Ifjú Évek Dalai, Thália) felvirágzása.

Az 1968-ban engedélyezett liberalizálás 1973-ig tartott, amikor is a diktatúra ismét "megkeményedett", és ismét megritkult a magyar lapok választéka. Ebben a sötét időszakban szamizdattal is próbálkoztak Erdélyben (Ellenpontok, 1982).

A romániai magyar rádiózás és televíziózás (ez utóbbi 1969 novemberétől) lényegében analóg hullámmozgáson ment keresztül, mint a sajtó. Különösen 1973/74-től kezdve csökkentek a magyar és az egyéb nemzetiségi adások, míg végül - 1984-ben - meg is szűntek.

A rádió és televízió magyar szerkesztőségeiben az idők folyamán felettébb értékes hang- és képdokumentáció halmozódott fel. (Ennek sorsáról a dolgozat nem emlékezik meg.)

Enyedi Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 174-193. p. Bibliogr. 36 tétel.

F. T.

Az Erdélyi Tudományos Intézet

Az 1859-ben alakult Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos szerepének, nagyértékű gyűjteményeinek és felkészült szakembereinek volt köszönhető, hogy 1872-ben létrejött a kolozsvári tudományegyetem, amely lehetővé tette a kiegyezés utáni Magyarország értelmiségi elitképzésének bővülését, és az erdélyi tudományos élet intézményes központja lett.

Az 1918-as hatalomváltás az egyetemet román állami intézménnyé tette, s ezzel a magyar tudomány állami támogatása is megszűnt, és kezdetét vette a tevékenység adminisztratív eszközökkel történő elsorvasztása.

Mindennek ellenére és tiltakozásul a nemzetet ért sérelmekre, a magyarság körében hatalmas szellemi fellendülés és tudományos összefogás bontakozott ki. A cél az összmagyarság szellemi örökségének feltérképezése, megőrzése és

továbbfejlesztése volt. Az ősszmagyar kategóriákban gondolkodó Teleki Pál nagyvonalú tudománypolitikai koncepciójából indultak ki az egész keleti magyarságra kiterjedő magyarságtudományi programok. Kezdeményezés történt Észak-Erdély visszakerülésével párhuzamosan egy olyan új tudományos intézet létrehozására is, "amely az elsősorban felsőoktatási feladatokat ellátó egyetem és az erdélyi művelődési életben hagyományosan akadémiai és múzeumi funkciókat magára vállaló Erdélyi Múzeum-Egyesület mellett központi irányító műhelye legyen minden, a tájegység múltjára, jelenére és jövőjére irányuló kutatómunkának".

Az Erdélyi Tudományos Intézet (ETI) alapításáról szóló hivatalos közlemény 1940. október 20-án látott napvilágot. Tizenegy szakosztályban kezdte meg működését, Tamás Lajos és Kniezsa István irányításával. Tagjai a kolozsvári egyetemi tanárok, kutatók, fiatal tudósok lettek.

Az intézet tevékenységét az anyaországban és Erdélyben már készen levő tudományos munkák kiadásával, a félig kész vállalkozások befejeztetésével indították el. Mind több kiadvány fényjelezte az ETI irányításával, szervezésével folyó tevékenység eredményes voltát. A kutatások és gyűjtőmunkák tematikailag egy-egy meghatározott tájegység monografikus feldolgozására, adat- és okmánytárak, tájmonográfiák, topográfiák kiadására, azaz egy átfogó tudományos forrásbázis kialakítására irányultak.

A második világháború számos értékes mű befejezését vagy nyomdai kivitelezését tette lehetetlenné. Így pl. töredékesen jelent meg az intézetben folyó tudományos munka reprezentatív kiadványa, "Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943" is. Második kötete csak 1947-ben látott napvilágot Szabó T. Attila erőfeszítéseinek köszönhetően, aki 1944 nyaratól állt az intézmény élén.

Teleki Pál tragikus halála után az általa alapított három intézetet (Államtudományi Intézet, ETI, Magyar Történelemtudományi Intézet) Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatára egy egységes, magasabb szervezetbe foglalták. Ez lett a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, "melynek alapító okmánya szerint feladata a magyarság s a vele együtt élő szomszédos népek életének - történetének, állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági és művelődési állapotának - módszeres tanulmányozása és ismertetése."

Az 1940-1944-es évek, az ETI első korszakának tudományos teljesítményét Mikecs László értékelte a magyarságtudomány, a hungarológia aspektusából, külön is méltatva a román néppel és nemzeti kultúrájával foglalkozó magyar kutatásokat.

Az ETI munkatársai tevékenyen részt vettek a Bolyai Tudományegyetem létrehozásában, amelynek szervezetébe a második világháború után az ETI és a Múzeum-Egyesület egyaránt beletartozott. A Groza-kormány magyarságpártoló politikájában bízva készítették elő az erdélyi magyar társadalom múltjának és jelenének bemutatására szánt gyűjteményes kötetet, a szerkesztésre Gaál Gáborné, Szabó T. Attilát és Venczel Józsefet kérve fel. "Az elvtelen magyar egység" ellen 1947 tavaszán megindult hírhedt harc - sajnos - meghiúsította e mű s a to-

vábbi nagy tervek (Erdélyi Okmánytár, 1948/49-es Erdélyi Emlékkönyv, az erdélyi művelődés dokumentumgyűjteménye, Kelemen Emlékkönyv) megvalósítását.

A Román Kommunista Párt hatalomra törekvő politikája az Intézetre is végzetes hatással volt. Az ekkor már Gaál Gábor vezette ETI, melyben legtovább a népryelvkutató munka folyt Szabó T. Attila személyes érdeméért, pártutasításra két önálló intézetként épült be a kolozsvári Akadémiai Fiókba. S bár törvényesen nem szüntették meg, "suba alatti csendes felszámolása" az Erdélyi Múzeum-Egyesület megszűntetésével egyidőben megtörtént. "A következő hosszú évtizedekben szervezett keretek nélkül, csak kis egyéni műhelyekben élt tovább az erdélyi magyar tudomány."

Benkő Samu: Az Erdélyi Tudományos Intézet. = Valóság, 35. évf. 1992. 4. sz. 62-72. p.

E. M. I.

Kelet-közép-európai együttműködés

Migráció Kelet-Közép-Európában

A Regio 91/4-es száma Migráció címen szervezett alkalmi rovatába foglalta hasonló tárgyú közleményeit. A kisebbségtudományi szemle ezzel is tükrözteti, a figyelem előterébe emeli régióink 20. századi hagyományos, ám jelenünkben különösen megkerülhetetlen és a jövőben is feltehetően számottevőnek tekinthető migrációs problematikáját.

A közös tartalmi jegyek alapján egybefogott, természetszerűen különbözőségeket is mutató írások együttes bemutatásra csábítják a szemlélőt.

Az egész rovatra látás rögvést érzékelteti, hogy a történeti vizsgálódások eredményei mellett nagyobb arányban kényszerülünk jelenünk, környezetünk és a mai magyar valóság jelenségeivel szembenézni. A műfaji különbözőségek (előadás, tanulmány, történeti tárgyú dolgozat, szociológiai vizsgálat eredmény, szociográfiai jellegű leírás) és a szerzők szakmai sokfélesége (történész, demográfus, szociológus, társadalomkutató) jól mutatják: igen összetett, változatos követelők, a gyorsuló mozgások nyomába eredő vizsgálódásokat kíván a témakör.

Ha a rovat mondanivalóját elkülönülten, a közvetlen szakirodalmi előzményekből történetiellenül kiszakítva szemléljük, és a pár évtizeddel ezelőtti, az akkori hazai kutatási lehetőségek, körülmények ellenében is elindult kivándorlási vizsgálódásokkal vetjük egybe, láthatjuk: szembeszököen gyarapodott a fogalomkészlet, differenciálódott a tárgyszavak használata, többretegűvé vált a megközelítési, vizsgálódási módszer. A magyar szakirodalomban akkoriban a migráció fogalma a népesség országon belüli lakóhely-változtatásaira szűkült, a kivándorláson - szemérmesen - az önkéntes elköltözés állandó tartózkodásra

egyik államból a másikba" kifejezést értették.

Az itt szemlélt, a most szóban forgó írásokban pedig "óriás méretű mobilitás", "a tömeges elvándorlás mechanizmusa", "nemzetközi migráció", "ideiglenes vándormunkások", "lakosságcsere, betelepítések, kitelepítések", "szabad lakhely-változtatás", "szelektív és korlátozott bebocsátás", "promigrációs politika", "illegális mozgási folyamatok" stb. kifejezések olvashatók. Ezt a szaknyelvi változatosságot a kelet-közép-európai vándorlási folyamatokban bekövetkezett változások idézik elő. A keletről nyugat felé irányuló mozgás történelmileg nézve ugyan nem tekinthető újnak, ám jelenlegi fellendülése, kiszámíthatatlansága fokozza iránta az érdeklődést (ld. Rédei Mária). A kutatók többoldalú megközelítésre kényszerülnek, és ma már a külföldi szakirodalom ismeretében nagyobb kitekintéssel vizsgálják a kihívást jelentő, kitűzött témákat.

Puskás Julianna Migráció Kelet-Közép-Európában c. tanulmányában az elmúlt száz év kelet-közép-európai nemzetközi migrációs folyamatainak áttekintésére vállalkozott. E régió lényegében az egykori Osztrák-Magyar Monarchiát érti. Felvázolja az elvándorlások időbeli alakulását, kvantitatív dimenzióit, a folyamatok hullámzásait, az elvándorlók típusait, valamint útrakelésük motivációinak változásait.

Az 1830-as évektől az első világháború kitöréséig több mint ötven millióan hajóztak Európából a tengerentúli országokba, közülük harmincöt milliónyian az USA-ba. Az 1861-1913 közötti években az Osztrák-Magyar Monarchiából csaknem négy millió bevándorlót regisztráltak az USA hatóságai. Nemcsak a tengerentúlra, hanem onnan vissza is tömegek hajóztak: körülbelül 2-5 év után általában minden harmadik elvándorolt személy visszatért eredeti otthonába.

A közép-kelet-európai elvándorlásoknak ezt az első hullámát paraszti exodusként is szoktuk emlegetni. A tengerentúlra vándoroltak többsége - a zsidó kézművesek, illetve kereskedők kivételével - a birtokos és birtoktalan parasztok, illetve mezőgazdasági munkások közül került ki.

A kutatások az óriási méretű geográfiai mobilitás gazdasági jellegét hangsúlyozzák, de ugyanakkor azt is, hogy a vándorlások komplex folyamatok, amelyek csak a kibocsátó és befogadó országok népesedési, gazdasági és társadalmi fejlődésének kölcsönhatásaiban értelmezhetők.

Kelet-Közép-Európában az 1880-1890-es évektől kezdve gyorsult a népesség szaporodása, fellendült az iparosítás, a mezőgazdaságban az eszközök változásával rövidültek a munkafolyamatok, és hirtelen megnövekedett a munkaerő-kínálat. Az USA-ban a gazdasági növekedés szembeszökően felgyorsult, az ipar expanzív terjeszkedése óriási munkaerő-keresletet teremtett, különösen az olcsó, szakképzetlen munkások iránt.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában a legnagyobb kivándorlási térség az északkeleti részen alakult ki, magába foglalva Galícia és Magyarország ottani vidékeit. Mivel a perifériákon nemzeti kisebbségek éltek, ők lettek a vándormozgalmak fős szereplői.

Az első világháború után új korszak indult a nemzetközi migrációban. Meg-

kezdődtek azok a korlátozások, melyek véget vetettek a munkaerő országok közötti szabad áramlásának. A liberális bevándorlási politikát először az USA adta fel. A külföldiek bevándorlásának korlátozása érdekében a Kongresszus 1921-ben elfogadta az "Emergency Quota Act"-ot. Az elvándorlások nagy hulláma tehát nem természetes úton csitult el a kelet-közép-európai országokban. A korlátozások révén a tengerentúlra vándorlások trendje már az 1920-as években hanyatló irányú. Az 1930-as évtized első felében a nemzetközi munkavándorlási folyamatában teljes az apály. Az évtized második felében lényeges eltolódások mutatkoznak az elvándorlók társadalmi összetételében. A faszizmus elől menekülők, a kényszervándorlók jellegzetes típusait többnyire középosztálybeliek, értelmiségiek alkották.

A második világháború után a befogadó országok felhagytak az 1930-as évekre jellemző elzárkózással. A bevándorlókat azonban szigorúan szelektálták gazdasági és politikai igényeik, elképzeléseik szerint. A nemzetközi migráció folyamatában általában jellemzővé vált a befogadó országok részéről az állami beavatkozás. Kelet-Közép-Európában pedig, az államhatárok 1949-ben történt szigorú lezárása után, egymástól elválaszthatatlanok a vándorlások gazdasági és politikai motivációi. 1956-ban a magyar forradalom közel kétszázezer "szabadságharcosának" nyugatra menekülését is a gazdasági és politikai motivációk összemosódása jellemezte. Hasonló jelenségek mutatkoztak a "prágai tavasz" eltírását (1968) és a lengyel katonai diktatúra bevezetését (1981) követő menekülésekben is.

A háború utáni visszatelepülést az állandó vándorlás régi sémájához való visszatérés követte. Az ideiglenes vándormunkás-lét lett normává. Az 1950-es évek végétől kibontakozó konjunktúra Nyugat- és Észak-Európában nagy keresletet teremtett külföldi munkaerő iránt is. Ez újabb nagy hullámát indította a munkaerő nemzetközi vándorlásának. Kibocsátó társadalmi a mediterrán és a dél-európai népek. A népi demokráciák lakosságát az emigrációt tiltó szigorú és büntető rendszabályok akadályozták abban, hogy tömegesen bekapcsolódjanak a munkaerővándorlás e második nagy hullámába. A dekonjunktúra beköszöntésétől, 1973-tól kedvezőtlen irányt vettek a vendégmunkások lehetőségei Nyugat-Európában.

A politika liberalizálódása, majd a rendszerváltás az 1980-as évtized végétől Kelet-Közép-Európában alapvetően megváltoztatta a vándorlási politikát, az elvándorlások feltételeit és a vándorlások típusait. Megszűntek a menekülésre ösztönző korábbi politikai tényezők. Gazdasági és új politikai motivációk összefonódása jellemzi az "új menekültek" kisebb-nagyobb csoportjait is. A politikai motivációk kiváltó okai többnyire az etnikai diszkriminációk, a belőlük eredő konfliktusok.

Az 1980-as évtized végétől a bevándorlások sokkal gyakoribbak Magyarországon, mint az onnan való elvándorlások. A tőlünk keletebbre fekvő területeken élő népek vándorlásainak, meneküléseinek "irányországává" válunk. Kelet-Közép-Európa népei félnek az újabb menekülthullámoktól, s e félelem aligha korlá-

tozódik rájuk.

Éppen ehhez kapcsolódik L. Rédei Mária (Küldő ország - fogadó ország. Változások a kelet-közép-európai vándorlási folyamatokban) megállapítása: napjainkban az az ellentmondásos helyzet alakult ki, hogy eddig a nyugati országok harcoltak azért, hogy az emberi jogok körül a szabad lakhely-változtatás megvalósuljon, és ma, amikor tömegek állnak a határokon szinte ugrásra készen, ők hirdetik leginkább a szelektív és korlátozott bebocsátás szempontjait.

A kelet-európai régió belül a nemzetközi vándorlásról rendkívül kevés és megkérdőjelezhető adat áll rendelkezésre. A rendelkezésre álló adatokból az mindenképpen kitűnik, hogy a kivándorlásnak három nagyobb hullám volt: az 1956-os magyar, az 1968-as csehszlovák és az 1989-ben több országot érintő új típusú vándorlás. Ebben a folyamatban meghatározó az ország nagysága, de még inkább annak földrajzi helyzete. Ez utóbbi kiemelten fontos az illegális mozgások szempontjából, ami erre a térségre igen jellemző.

A jövő tendenciáit nehéz megbízhatóan előrejelezni. Tartósan fennállnak és régóta a kritikus érték körül vannak ugyanis azok az elemek, amelyek a változás motiválói, mint a fiatal népesség, a romló gazdasági feltételek, ugyanakkor a jövő attól függ, hogy miképpen alakul a nyugati országok befogadóképessége, a politikai biztonság kérdése, milyen jogi szabályozások lépnek életbe.

A tapasztalatok arra utalnak, hogy a migrációs gyakorlatot, mint politikát, egyre többen ítélik a népességváltozás szempontjából hatékonyabbnak, mint a népesedés-politika hagyományos eszközeit. A nemzetközi mozgások szociológiai, földrajzi, emberi jogi kérdéseiben hosszabb ideje folynak kutatások, de a demográfiai aspektusok alapos feltárása még előttünk áll.

Szabó A. Ferenc a második világháború utáni magyar-szlovák lakosságcsere-t elemzi demográfiai szempontból. Annak ellenére, hogy az 1938. évi első bécsi döntés lényegében az etnikai határ mentén jelölte ki a az országhatárt, mind Magyarországon, mind Szlovákiában jelentős számú kisebbség maradt. A pozsonyi és a Nyitra-vidéki magyarok mintegy 60 000-es csoportjával szemben több mint 200 000 szlovák élt ekkor Magyarországon. A szlovák fasiszták körében a zsidó lakosság német táborokba hurcolása után elterjedt a homogén szlovák állam megteremtésének gondolata, amely csak akkor vált volna lehetségessé, ha eltávolítják a magyar lakosságot. A szlovák-magyar lakosságcsere gondolatát Šaňo Mach belügyminiszter vetette fel először, a világháború kellős közepén. Ezzel párhuzamosan az emigráns cseh politikusok is körvonalazni kezdték a háború utáni homogén csehszlovák állam tervét, amely csak a német és a magyar lakosság kitelepítése, illetve az utóbbi "kicserélése" esetén lett volna megvalósítható.

Juraj Zvara szerint is (akinek munkája 1965-ből való) a csehszlovák politikusok körében őszintén munkált az a vágy, hogy Kelet-Európa összes szlovákiáját Csehszlovákiába tömörítsék, megszüntetve azt a széttagoltságot, amelyet a korábbi évszázadok szorító megélhetési gondjai (a szlovákok széttelepülése) váltottak ki.

Szerző behatóan elemzi a demográfiai, nemzetiségi statisztikai adatok hitelességének vitatható voltát. Bírálja a Zvara által közölt adatokat és tényeket is, mondván: a magyar nemzetiségi lakosságról szólva, mert ez előnyösebb számára, csak a nemzetiségi statisztikát ismeri el, nem említi az ettől erősen eltérő nyelvi adatokat.

Kétségtelen: a magyarországi szlovákok asszimilációja gyorsabb volt, mint a Csehszlovákiához került magyaroké. A magyarzat kézenfekvő: a magyarok összefüggő, kompakt területen éltek, többséget alkottak, települési területükön, a szlovákok többségi települései is távol estek egymástól Magyarországon, településükre a szétszórtság, diaszporikusság volt jellemző.

A csehszlovák fél a demográfiai realitások ellenére ragaszkodott a lakosságcsere eszméjéhez. 1945 nyarán megkezdődik a magyar lakosságnak katonai fedezet mellett történő összefogdosása és a magyar határra gyalogmenetben hurcolása. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a háború pusztításait viszonylag szerencsésen átvészelő felvidéki lakosság nagyobb arányban kényszerült otthonait elhagyni, mint a harci cselekmények és megtorlások elől menekülő erélyi és délvidéki magyarság.

A magyar kormány rákényszerült a tárgyalásokra, hiszen ha nem fogadta volna el a csehszlovák fél lakosságcsereére vonatkozó javaslatát, könnyen az a helyzet alakulhatott volna ki, hogy a csehszlovák fél egyoldalúan, bármiféle kölcsönösség nélkül kitelepíti a magyarság tömegeit.

A békekonferencián a két állam közti vitás kérdéseket lényegében az döntötte el, hogy milyen pozíciót foglaltak el a tengelyhatalmak és az antifasiszta koalíció közötti háborúban, függetlenül ezeknek a kérdéseknek az igazságtartalmától. Ebben a tekintetben a nyugati hatalmak is egyértelműen a csehszlovák fél mellett álltak. Ennek ellenére nem vállalták fel annak összes követelését, megsejtve, hogy azok mögött olyan túlkövetelések találhatók, amelyekkel egyértelműen biztosítani akarják a számukra előnyös, de sem történelmi, sem földrajzi, sem néprajzi érvekkel alá nem támasztható igényeiket.

Miután a békekonferencia a csehszlovákok által tervbe vett egyoldalú kitelepítést elvetette, s a további kérdéseket a két fél tárgyalásainak a hatáskörébe utalta, nem került sor 200 000 magyar eltávolítására.

Így a magyar lakosság mintegy 80%-a továbbra is szülőföldjén maradhatott.

Csepeli György és Závecz Tibor Az erdélyi menekültek személyisége címmel közlik vizsgálataik eredményeit. Megfigyelésük szerint ugyanis a közelmúltban Romániából véget nem érő legális kivándorlás és illegális menekülés indult meg hazánkba. Sokrétű vizsgálódásaikból leszűrhető következtetések egyike: egyesekeket Magyarország vonzása indított menekülésre, míg másoknál a döntő elhatározást a félelem, az elégedetlenség motiválhatta.

Oláh Sándor Egy falu és a kivándorlás című írásának végső kicsengését, pontosabban szólva utolsó sorait idézzük: ". . . ha elmarad az annyira remélt gazdasági prosperitás, a civil társadalmi mozgások felerősödése, várható, hogy a falut is eléri a kitelepedési hullám, amelynek aligha lehet gátat vetni "Ősapáink

sírjai"-val, "a harangok imára hívó hangja"-val, a "Hargita fenyveseinek zúgása"-val.

Az emberek újabb mítoszok és igazságtörő ráolvasások helyett a politikusoktól és a vezető értelmiségiektől hatékony gazdasági és szociális intézkedéseket várnak."

Magyar Nándor László sem bizakodóbb a Marasztalnak, tehát megyünk című gondolataiban. Úgy véli: amilyen mértékben az értelmiség fokozatosan elveszítette a társadalommal való szót értés képességét, olyan mértékben nőtt a válsághangulat, és egyben vesztett vonzerejéből, megtartó képességéből az a morális-kulturális konstrukció, melynek célja éppen a megtartás lett volna.

Varga E. Árpád Városodás, vándorlás, nemzetiség címen adja közre adatait az erdélyi városok etnikai arculatában bekövetkezett változásokról. Munkája, adatai, táblázatai, értékelései, következtetései hozzáértő méltányolást követelnének. Mi most csak vele együtt őszintén reméljük: az egyre agresszívebb telepítési politikával párosuló erőltetett városítás korszaka Romániában is véget ért.

Az írások együttes, bár vázlatos szemlézése mellett szólt, hogy némelyikük külön bemutatása (kivonatolása) a mondandó megcsonkításának veszélye nélkül aligha lett volna megoldható. Bár midegyikhez csatlakozik angol nyelvű összefoglalás, a szemlélő jó szívvel ajánlja az érdeklődők számára a közlemények teljes szövegének elolvasását.

Puskás Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 22-48. p.

Szabó A. Ferenc: A második világháború utáni magyar-szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 49-71. p.

Rédei Mária, L.: Küldő ország - befogadó ország. Változások a kelet-közép-európai vándorlási folyamatokban. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 72-90. p.

Csepeli György - Závecz Tibor: Az erdélyi menekültek személyisége. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 91-102. p.

Oláh Sándor: Egy falu és a kivándorlás. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 103-109. p.

Magyar Nándor László: Marasztalnak, tehát megyünk. Gondolatok válság(ok)ról és elvándorlásról. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 110-120. p.

Varga E. Árpád: Városodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok az erdélyi városok etnikai arculatában bekövetkezett változásokról. = Regio, 2. évf. 1991. 4. sz. 121-141. p.

H. Z.

A trianoni békeszerződés és az önrendelkezés

1918. január 8-án W. Wilson, az Egyesült Államok elnöke a Kongresszushoz intézett üzenetében foglalta nevezetessé vált 14 pontját. Minden egyes állam háború utáni sorsának alakításában alapvetőnek tartotta az igazságosságot, az önrendelkezést. A 10. pont konkrét megfogalmazásából kitűnik, hogy az önrendelkezési elvet az Osztrák-Magyar Monarchia népei számára is biztosítani kívánta.

1918 nyarától kezdődően egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a központi hatalmak - köztük az Osztrák-Magyar Monarchia - elvesztették az első világháborút. Ennek lett a következménye, hogy 1918. november 3-án Padovában a monarchia képviselőjének, 1918. november 13-án pedig a magyar kormánynak is alá kellett írnia a fegyverszüneti egyezményt.

A fegyverszünet időpontjában a sok nemzetiségből álló Magyarországnak nagy területei voltak megszállás alatt északon, keleten, délen. Mindennek ellenére a gyakran cserélődő magyar kormányok még a vesztes helyzetben is törekedtek a változó, fogyatkozó területeken biztosítani a nemzetiségek önrendelkezési jogát, bízva abban, hogy az Európa sorsát meghatározó antant hatalmak hasonlóan cselekszenek, a megszállás alá került magyar lakosság iránt.

A Magyarországon élő nemzetiségek önállósága és önrendelkezése szempontjából lényeges volt az 1918. december 21-én kiadott 1918. évi X. néptörvény, amely a ruszin (rutén) nép, és az 1919. január 29-én megjelent, 1919. évi VI. néptörvény, amely pedig a német nép önrendelkezéséről szólt. A néptörvények autonómiát biztosítottak az említett nemzetiségek számára.

A fegyverszünet 1918. november 13-i megkötésétől Magyarország élén álló kormányok hiába várták a Párizsban üléselőz békekonferenciától, hogy meghívást kapjanak rá. Az antant hatalmak azzal odázták el a meghívást, hogy a magyar kormányok nem demokratikus úton kerültek hatalomra, nem képviselik az ország lakosságát.

Pedig a magyar kormány béketárgyaláson való megjelenése egyre sürgetőbb volt, hiszen 1919 első hónapjaiban a békekonferencia letárgyalta és véglegesítette a csehszlovák-magyar, a román-magyar, a szerb-horvát-szlovén, illetve magyar határt. Valamennyi vonatkozásban úgy hoztak döntést, hogy az érintett területek lakossága semmilyen formában nem fejezhette ki akaratát. A hovatartozásban a magyar kormány sem nyilváníthatott véleményt. Az önrendelkezésnek a legminimálisabb formája sem volt biztosítva.

George Clerk angol diplomata Budapesten folytatott tárgyalásai után, 1919. november 23-án megalakult a "koncentrációs"-nak nevezett magyar kormány, amelyben a jobb- és baloldal egyaránt helyet foglalt. Ez a Huszár-kormány 1919. december 2-án végre megkapta a békekonferenciára való meghívást. A magyar kormány válaszában "reményét fejezi ki", hogy mire a békeküldöttség megérkezik Párizsba, a román csapatok kiűrik a még megszállva tartott Tiszántúlt. A békekonferencia nem vonatta ki a román csapatokat, a magyar kormányt válaszra sem méltatta.

1920. január 5-én az Apponyi vezette népes magyar küldöttség, az ország lakosságától ünnepelve, az önrendelkezési jog elismerését várva utazott el Párizsba. A megérkezett magyar küldöttséget azonban teljesen elzárták a külvilágtól, a szerző szavai szerint: szinte internálták.

Január 15-én Clemenceau a szövetséges hatalmak nevében átadta a magyar békeküldöttségnek az előzetes békefeltételeket. Rendelkezései súlyosak voltak, de különösen a lakossági és területi veszteségek voltak nagyok. Magyar-

ország saját és kapcsolt területei (Horvát- és Szlavonországot) is beleértve elvesztette lakosságának 63,6%-át (kerekítve: 13 280 000 főt), és területének 71,5%-át (kerekítve 233 000 km²-t). Az ország valamennyi szomszédja kisebb vagy nagyobb mértékben kapott Magyarország lakosaiból és területéből, anélkül, hogy bárki kifejezhette volna hovatartozási szándékát, vagy önmaga sorsáról rendelkezhetett volna.

A szövetséges hatalmak nem tekintették a magyar küldöttséget egyenrangú tárgyaló partnernek. Apponyi hiába mondott logikusan érvelő beszédet. Az új határok megállapításában önrendelkezést kért az érintett lakosság számára, amelynek legegyszerűbb és legelfogadhatóbb formája a nemzetközi ellenőrzéssel végrehajtott népszavazás lett volna.

A szövetséges hatalmak felszólítására 1920. június 4-én a magyar kormánynak alá kellett írnia a békeszerződést. A békeszerződés végrehajthatóságának további feltétele volt az ország törvényei közé iktatása, majd később a békekonferencia színhelyén - Párizsban - megerősítő okmányokkal való elhelyezése.

A békeszerződés magyar nemzetgyűlési vitájára 1920. november 13-án és 15-én került sor. A nemzetgyűlési üléssel kapcsolatban két kérdést kell felvetni. Az egyik: rendelkezett-e szuverenitással, hogy akaratának megfelelően cselekedjen? A másik pedig az, hogy képviselte-e azt a lakosságot, amelyikre a döntés kiterjedt?

Az első kérdésre, hogy a nemzetgyűlés saját akaratának megfelelően döntött-e, a válasz egyértelmű: nem. A nemzetgyűlés minden bizottsága igazságtalannak, elfogadhatatlannak tartotta a békeszerződés szövegét, de "tekintettel a kényszerhelyzetre" mégis elfogadásra ajánlotta.

A második kérdés, hogy a magyar nemzetgyűlés, a lakosság önrendelkezésének közvetett fóruma képviselte-e azt a 20 887 000 (kerekített szám!) lakost, akire vonatkozóan törvényt kellett hoznia? A válasz az, hogy csak részben. Bár a Belgrádban megkötött fegyverszüneti egyezmény úgy rendelkezett, hogy a békeszerződés végrehajtásáig a megszállt területeken fenn kell tartani magyar közigazgatást, ennek pontosan az ellenkezője történt. Így ezeken a területeken nem voltak választások, következésképpen nem is lehetett képviselőtük a magyar nemzetgyűlésben.

Bár az elszakítandó északi területekről sem voltak választott képviselők, de nevükben két felszólalás mégis elhangzott. Az észak-magyarországi szlovákok szóvivője felszólalásában a történelmi kötelekekre utalva a "tót" nemzet nevében utasította el az elszakítást. Nem ismerte el a nemzetgyűlés ilyen irányú döntését sem. Az ugyancsak Csehszlovákiához csatolt rutén nemzetiség nevében felszólaló képviselő pedig annak a véleményének adott hangot, hogy az autonómia lehetővé fogja tenni a rutén nép visszatérését Magyarországhoz.

A nyugat-magyarországi képviselők olyan lakosságot képviseltek, akik nemzetközi jogilag már Ausztriához tartoztak. És: a nemzetgyűlésben végképpen nem akadt olyan képviselő, aki a Romániához vagy a Szerb-Horvát-Szlovák államhoz csatoltak nevében szólhatott volna.

A békeszerződés az 1921. évi XXXIII. törvénycikk megjelölésével került az ország törvényei közé. Mindez úgy történt, hogy azok, akiről szólt, akiknek a sorsát érintette, jövőjét meghatározta, akár saját maguk, akár az őket képviselő magyar kormányok, akár a magyar nemzetgyűlés útján szabadon, kényszerből mentesen nem nyilváníthatták ki, hogy melyik országhoz akarnak tartozni. A Wilson által meghirdetett önrendelkezési elv csak papíron maradt: hivatkozni ugyan lehetett rá, de alkalmazni nem.

Zsiga Tibor: A trianoni békeszerződés és az önrendelkezés. = Szivárvány, 12. évf. 1991. 35. sz. 115-124. p.

H. Z.

Nemzeti kisebbségek Közép-Európában

A Pozsonyi Szimpóziumon 1991. novemberében elhangzott Makkai Sándor, a harmincas évekbeli püspök-író neve. Az előadó, Kiss Gy. Csaba, a "disszidens" egyetlen mondatát idézte: "Nem lehet." Az erdélyi főpap ugyanis nem látott más lehetőséget, mint a szülőföld elhagyását a számára lehetetlenné vált kisebbségi lét miatt. Magát a kisebbség kategóriát sem találta emberhez méltónak.

A téma kutatója a kommunizmus bukása után ismét felteszi a kérdést: mit jelent kisebbségben élni?

A múlt és a mostani században, úgy tetszik, a nemzet számít normának, a nemzetiségek, a nemzeti és etnikai kisebbségek pedig anomáliának - hangzik a válasz. Megpatkolva azzal, hogy mai világunkban a kisebbségi helyzet valójában univerzális állapot.

Nyilvánvaló, hangoztatja Kiss Gy. Csaba, hogy a nemzeti kisebbségek kérdése szorosan összefügg a demokráciával, a jogállam megvalósításával.

Rámutat a "nemzeti kisebbség" országonként különböző terminológiájára, történelmi példaként idézve a tényt, hogy Magyarországon 1867 után a nem-magyar népcsoportokat nemzetiségként, sőt nemzetiségi kisebbség elnevezés alatt törvényesítették.

A szerző - a fentiek ellenpontozásaként - az Európa Tanács 1991-es kisebbségvédelmi koncepcióját idézi, amely szerint "a kisebbségi terminus olyan csoportot jelöl, amelyik számszerűleg kisebb, mint annak az államnak a többi lakosa, amelyben a csoport él; a csoport tagjai ennek az államnak a polgárai, olyan etnikai, vallási vagy nyelvi tulajdonságokkal bírnak, amelyek megkülönböztetik őket a lakosság többségétől, és igyekeznek megőrizni kultúrájukat, hagyományaikát, vallásukat vagy nyelvüket".

A mi Európánkban, mondja az előadó, a német és az orosz területek között élő kisebbségek nagyobb részét nemzeti kisebbségnek nevezhetjük.

Kiss Gy. Csaba a Közép-Európában a Nyugatról importált nemzet-állam-eszmét megvalósíthatatlannak látja, mert ezek az elképzelések szükségszerűen magukba foglalták az etnikai expanziót, a kisebbségek eltüntetésének szándékát.

A térség népei gyakorlatilag összeépítették az államhoz tartozás francia fogalmát, valamint a nyelv és kultúra egységeként értelmezett német nemzethagyományt. (Más kérdés, hogy az elmúlt és a mostani századnak nem volt olyan népe a közép-európai térségben, amelyik bizonyítani tudta volna toleranciáját - már amennyiben hatalomra került - a kisebbségek és a szomszédok iránt.) Ennek egyik "beszédes" példája az 1867-es kiegyezés utáni magyar nemzetiségi "politika", amelynek negatív konzekvenciáival nem számoltak az első világháború után létrejött "nemzetállamok" (Cseh-szlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia, Románia) sem.

Közép-Európában a XIX. század hozta meg a nemzetek reneszánszát, azt a közösségi tudatot, amelynek a közös etnikum, a közös anyanyelv és kultúra volt az alapja.

Felix Ermacora osztrák nemzetközi jogász a közös politikai akaratban látja a nemzeti és etnikai kisebbségek közötti különbséget. Szerinte a nemzeti kisebbség "a személyek olyan csoportja, amely, az etnikai kisebbségre jellemző tulajdonságokon túl, tudatosan akarja, hogy mint csoport olyan dolgokkal bírjon, amelyek lehetővé teszik részvételét vagy egy adott terület vagy egy egész ország politikai döntéshozási folyamatában anélkül, hogy az illető állam más etnikumaival egy sorba állítanák."

Más kérdés, hogyan állja meg a helyét az osztrák professzor fejtegetése a közép-európai gyakorlatban. Választ erre az említett térség államainak 1920-ban és 1960-ban tartott népszámlálásai adnak. Kiderül belőlük, hogy negyven esztendő alatt megfeleződött az első világháború utáni utódállamokban élő kisebbségek aránya a nemzeti többséghez képest.

Kiss Gy. Csaba - az egzakt viszonyítás érdekében - három fő szempontból osztályozza a térség nemzeti kisebbségeit, méghozzá úgy, hogy valamennyire konkrét példával szolgál.

Az első kérdéskör az illető nemzeti kisebbség létszámára, relatív nagyságára, a második térbeli, földrajzi elhelyezkedésére, a harmadik pedig az identitásának jellegére vonatkozik. Az előre- és visszatekintő tipologizálás végén a szerző kifejti, hogy "nem lehet a nemzeti kisebbségekről érvényes meghatározást készíteni, ha nem határoztuk meg valami módon magát a nemzetet".

Az előadó ma két tendenciát észlel a kelet-európai országokban: a nacionalista és az anacionalista diskurzus meglétét. Megítélése szerint mindkettő ellen küzdeni kell. Ehhez viszont ki kell szabadítani az illető nemzeteket a megcsontosodott politikai keretektől.

A kultúra szférájába átemelt új nemzetfogalomra van szükség, amelyet az ún. Visegrádi Háromszög tagjai (Cseh-Szlovákia, Lengyelország, Magyarország) közötti együttműködés garantálna.

"Itt volna már az idejük az elméleti vitáknak a nemzet fogalmáról, a nemzeti identitás kérdéseiről, s arról, milyen előítéletekkel szemléljük egymást" - fejezi be eszmefuttatását a kisebbségkutatás magyar szakértője.

Kiss Gy. Csaba: Nemzeti kisebbségek Közép-Európában. = Irodalmi Szemle, 36. évf. 1992. 3. sz. 258-264. p.

Cs. A.

Trieszt politikai képe a XIX. és XX. századi olasz és szlovén irodalomban

Trieszt a XVIII. század elején jelentéktelen kisváros. VI. Károly német-római császár (III. Károlyként magyar király), Mária Terézia apja kikötő építésére szánta el magát, majd megnyitotta a szabad kereskedelemnek. Új vezetőréteg alakult ki: a nevek alapján görögök, örmények, zsidók, Németországból, Svájcból stb. érkezett bevándorlók. A sokszínű élet szinte zavartalan egészen 1868-ig, amikor a városi tanácsban egy antiklerikális indítvány hangzik el, s ez nyugtalanságot vált ki a lakosság olasz részéből. Bevetik a rendőrséget és a helyi milíciát, mely utóbbi szlovénekből áll. Ekkor születik meg a trieszti nemzeti ellentét.

Az olaszok két táborra oszlanak: a nemzeti liberálisokra és a hozzájuk kapcsolódó Mazzini-követőkre, illetve a szocialistákra. Az előbbiek célja az Olaszországhoz való csatlakozás. A szocialista irány egy része ezzel egyetért, a másik az kívánja: Trieszt legyen önálló állam. A szlovén oldalon szintén két irányzat formálódik: a nemzeti vonal a jövőben egységes délszláv (jugoszláv) államról álmodozik, a másik az önálló Trieszt állammal értene egyet.

Az olasz Ruggero Timeus a nemzeti gondolatot támogatja. Ismeri ugyan az osztálykülönbségeket, de meghatározónak a nemzetek közti harcot vallja. Gondolatvilágában az etikai kategóriák dominálnak, s elveti az "érdek"-hez hasonló utilitarista fogalmakat. Számára a nemzet a legmagasabb rendű fogalom. Csatlakozni kell Olaszországhoz, s nem lehet zavaró az sem, hogy néhány száz ezer szlovént vagy horvátot eközben annektálni kell.

Ha a nemzeti elv a domináns, akkor egyértelműen Olaszországhoz kell kerülniük a nyugat-isztriai partvidék (abszolút vagy relatív) olasz-többségű városainak. De a városok körüli vidéken kevés kivétellel mindenütt horvátok és szlovének laknak: velük mi legyen? Itt második princípiumként Timeus a kulturális missziót állítja fel - az olaszok évezredek óta a kultúra zászlóvivői, következésképp ők az erősebbek, márpedig az erősebbnek kell a gyengébbeket irányítania.

Scipio Slapater csatlakozik e gondolatmenethez, azzal is megerősítve, hogy Olaszországnak joga van a megfelelő természeti - és katonailag védhető - határookra. 1918 után a természetes határok államhatárokká váltak. A szlovéneket és horvátokat Slapater szerint - erőszakmentesen, ám kitartóan - asszimilálni kell (a nemzetiségi iskolákban legyen minél több olasz óra, telepedjék le a környé-

ken minél több olasz bevándorló, elő kell mozdítani a nemzetiségi polgárság fokozatos háttérbe szorulását, a nemzetiségi politikai mozgalmak vezetőit rendőri eszközökkel kell letörni stb.).

E gondolatkörhöz finoman kapcsolódtak Umberto Saba versei: Triesztet egy nőhöz hasonlítja, aki titokzatos, vad, szenvedélyesen szerető és egyidejűleg féltékeny. Triesztben Saba nem a polgárságot, hanem az egyszerű embereket szereti a prostitútlól a zsebtolvajig. A városhoz hasonlóan gyönyörű a tenger, a kikötő. A tenger nem epikai-zsurnalisztikai téma számára, mint D'Annunzionál, nem kaland-szintér, mint Conradnál, - Saba tengere körülhatárolt, áttekinthető.

Saba a századelőn aggódott a várost környező szlávok jelenléte miatt. Ma-napság G. Bevilacqua ügyesen összeválogatott idézetekből álló könyvével azt igyekszik bizonyítani, hogy Ázsia itt áll a város előtt, hogy az oroszok, a szlávok nem mondtak le Triesztről, Vlagyivosztoktól az Adriáig nyúlik sötét árnyékuk.

Italo Svevo *Senilità* (1898) című versében tisztán felismerhető a trieszti helyszín, a "bora" széltől a villamosokon keresztül a tipikus kispolgári alakokig. Svevonál csipetnyi sovinizmus sem található, jóllehet zsidó származása kapcsán a szakirodalom megjegyzi, hogy az olasz nemzeti liberalizmus Triesztben nem kis mértékben vonzotta a zsidó származású polgárokat.

A világháború 1915. májusától 1918. november elejéig tartott, majd számos szerződés nyomán alakult ki a Juliai Alpokban Olaszország új határa. Minden szlovén és horvát iskolát bezártak vagy betiltottak, minden nem-olasz gazdasági egységet, bankot stb. államosítottak. Nyilvánosan tilos volt szláv nyelven megszólalni. A harcokban mind Timeus, mind Slapater elesett, - a szellemi életben újak lépnek színre. Giani Stuparich műveiben a háború nemhogy nem hősi dolog, hanem értelmetlen, emberellenes, kicsinyes viszálykodás.

A szlovén irodalomban a központi szereplő általában lelkész, - ő a volt nemzeti gondolat, a nemzeti nyelv ébrentartója. France Bevk művében (Kaplan Martin Cedermac, 1938) a lelkész a bátorságot testesíti meg, ő tartja össze a közösséget. Slapater nemzeti kizárólagosságot valló nézetei szlovén oldalról is felfedezhetők, például Dorce Sardoc emlékirataiban: ahogy Slapater számára a legfőbb jó Olaszország glóriája, úgy Sardoc Jugoszlávia létrehozásáért él, s hajlandó lenne érte halni is.

1941-ben Olaszország megtámadja Jugoszláviát. A királyi jugoszláv hadsereg feladja Szlovéniát. A partizántevékenységet a kommunisták, a baloldali katolikusok és a liberális baloldalhoz tartozók szervezik. A kommunisták később partnereiket maguk alá gyűrik, - jobboldali keresztény erők erre összefognak az olaszokkal is a kommunisták ellen. 1943. szeptember elején a fasiszta Olaszország összeomlik, 1945. május 1-én veszik be a szlovén partizánok és Tito hadserege Triesztet. A várost angol-amerikai illetve jugoszláv zónára osztják fel. Az 1947-es békeszerződés megvonja az új határokat (Tarvisiotól Duinoig), Trieszt szabad terület marad, változatlanul két zónára osztva. 1954-ben az angolszászok saját zónájukat átadják az olaszoknak, a másik pedig szlovén-horvát fennhatóság alá kerül (londoni memorandum), - majd ezt a helyzetet a két állam

1975-ben szerződésben szentesíti.

Trieszt meghódítását a szlovén irodalom lelkesen üdvözli, az olaszban a megdöbbenés dominál (ld. Q. Gambini Primavera a Trieste című művét). A jugoszlávok által elkövetett nagyszámú gyilkosságra az olaszok egyértelműen reagálnak, szlovén részről hallgatnak, márészt a korábbi olasz elnyomással magyarázzák a hullámot. Boris Pahor más utat választ: inkább meneküljön meg egy bűnös fasiszta, mintsem hogy akár a fasizmussal csak kicsit is kacérkodó polgárt halálbüntetéssel sújtsanak a többiek helyett. 1947-1954 közt sokan települtek át Triesztből Olaszországba: az exodus magyarázata hol az olasz életmód szeretetére, hol a magasabb életszínvonalra, hol arra a lelki sokkra hivatkozik, amelyet korábbi vezető réteg elnyomottá válása okoz.

Összegezve megállapítható, hogy mindkét irodalom elég markáns ellenségképet ápol és terjeszt a másik nemzet ellenében, s kevés az olyan toleranciára képes író, mint B. Pahor.

Zabkar, Jodok: Das politische Triest in der italienischen und der slowenischen Triester Literatur des 19. und 20. Jahrhunderts. = Südost-Forschungen, 45. Bd. 1986. 123-138. p.

S. P.

Kisebbségi politika

A pozitív diszkrimináció csődje

A szerző - történész, politológus, a Harvard Egyetem professzora - nem kevesebbre vállalkozott, mint leszámolni azzal a világszerte uralkodó nézettel, hogy a pozitív diszkrimináció révén meg lehet szüntetni a kisebbségek hátrányos helyzetét (vö. John Baugh-nak a témával kapcsolatos álláspontjával. Megj: Kisebbségkutatás 1. sz. 39-40. p.).

A világ legkülönbözőbb tájain, az egymástól gyökeresen eltérő kultúrájú és az anyagi jólét szélsőséges eseteit felmutató országokban - Kanadától Nigériáig - egyetlen közös eleme van a pozitív diszkrimináció alkalmazásának, nevezetesen az, hogy "... a kormányzati szervek felülbírálják a piaci viszonyok vagy a tudományos versengés kiválasztási mechanizmusait ...", azaz preferenciális politikát folytatnak. A vitathatatlanul jószándékú politika hátrányos következményei: a) a mégoly ideiglenesnek deklarált kampányok állandósulnak, sőt terjedelmükben ki is bővülnek; b) a kedvezményezettek között úgy oszlanak meg a támadások, hogy az eleve jobb helyzetben lévők aránytalanul többhöz jutnak; c) a preferenciák irritálják a nem kedvezményezett társadalmi csoportokat; d) elterjedhet a preferált csoporthoz való tartozás "csalárd bizonygatása".

Illúzió az a hit, hogy a társadalmi csoportok egyenlőtlen képviselője olyan

gyanús anomália, amely a kormány beavatkozásával megszüntethető: az USA-ban például eredetileg a feketék történelmi sérelmeinek orvoslására létrehozott affirmative action ma már olyan csoportokra is kiterjed, amelyeknek tagjai többszörösét teszik ki a fekete lakosságnak, és számuk meghaladja az összlakosság felét, vagy Malaysiában és Sri Lankán, ahol eredetileg a kedvezményeket csak a közigazgatási pozíciók betöltésénél alkalmazták, ma már viszont az egyetemi felvételnél, sőt az állami hitelek és az iparendélyek megadásánál is.

Többnyire tisztázatlan a preferenciák időhorizontja is: kérdéses, hogy az "ideiglenes" jelző tényleges időegységet, vagy pedig az elérendő cél határnapját jelenti-e.

Homályos értelmű az "egyenlőtlenség", az "aránytalanság" mibenléte is, holt a pozitív diszkriminációnak állítólag ezeket kellene kiküszöbölnie.

A társadalmi csoportok statisztikai különbségeit pusztán jelenség értékűnek kell tekinteni: aki elmélyülten tanulmányozza a csoportok társadalmi fejlődését, tudja, hogy nem volt és ma sincs olyan társadalma a világnak, amelyben az egyes csoportok képviselői arányos lett volna. (A dél-afrikai hadseregben pl. az afrikanerek alacsony reprezentációja nem azért alakult ki, mintha - hatalmuk révén - nem lettek volna képesek kiharcolni méltó jelenlétüket; vagy: a cári Oroszország nagyszámú német és az Ottomán Birodalom túlreprezentált keresztény hivatalnoki populációja nem azért keletkezett, mert a kisebbségi csoportok képesek lettek volna az uralkodó többséget megakadályozni e pozíciók megszerzésében.) Tehát: "Akik minden zsigerükkel arról vannak meggyőződve, hogy a (negatív) diszkrimináció mindenütt föllelhető, és a társadalmi egyenlőtlenségeket éppen ez és csakis ez okozza, továbbá hogy a pozitív diszkrimináció hatékony lehet, rá se hederítenek a vonatkozó statisztikai adatok logikailag messzemenően kérdéses voltaira."

Az Egyesült Államok Polgárjogi Bizottságának 1982-es vizsgálata például előrebocsátotta, hogy az életkori és iskolázottsági különbségek befolyással vannak a jövedelmekre, ám úgy vélte, hogy a különbségeket korrigálta azzal az egyszerű eljárással, amelynek keretében azonos életkorú és azonos számú iskolai osztályt végzett egyént vont be a felmérésbe. Igen ám, de ezzel a módszerrel nem magyarázhatók meg pl. a malaysiai kínaiak és malájok, a sri lankai tamilok és szingalézok, Izraelben az európai-észak-amerikai, valamint a közeli-keleti és észak-afrikai zsidók közötti különbségek. És csakugyan: amíg a vizsgálatba nem vonták be az iskolázottság minőségi tényezőit - a tudományos fokozatot, az oklevelet kibocsátó tanszék tudományos rangját, a publikációs tevékenységet -, addig az USA egyetemeken egyértelműen a fehér oktatók kerestek többet, viszont amikor a nagy presztizsű tanszékről a tudományos fokozatot szerzett feketék és fehérek jövedelmét vetették össze, a sorrend megfordult.

A szerző következtetése: a sokdimenziós különbségeket nem lehet statisztikailag "korrigálni" pusztán egyetlen dimenzió konstanssá tételével; továbbá: nem minden különbség számszerűsíthető, márpedig e kvantálhatatlan eltérések

alkalmasint nagy szerepet játszanak az eredmények létrehozásában. Lehet, hogy a kevésbé látható különbségek között a háttérben a diszkrimináció is szerepel, de a rendelkezésre álló statisztikai módszerek ezt sem képesek mérni.

Statikus szemléletre utal a változásokat bizonyos időszakban kifejtett pozitív diszkriminációs kampányhoz kötni. Igaz ugyan, hogy az 1964-es Polgárjogi Törvény kihirdetését követően növekedett a diplomás feketék aránya, viszont ez a növekedés a törvény hatálybalépése előtt még nagyobb mértékű volt.

A joggyakorlat számos esetben és rövid úton a diszkrimináció számlájára írja az egyes társadalmi csoportok teljesítményének különbségét. Idézet az orvosegyetemre jelentkező fekete felvételizők kudarcával kapcsolatos Bakke-féle törvényességi óvásból: "... olyan helyzetbe hozza (a Legfelső Bíróság) a kisebbségi felvételizőket, amilyenben akkor lennének, ha nincs a múltban faji megkülönböztetés." A szerző maliciózus párhuzamai: milyen helyzetben lenne az átlagos angol, ha nincs normann hódítás, a Közel-Kelet, ha nincs Iszlám? Csupán a preferenciák elszánt harcosai veszik a bátorságot az efféle kérdések megválaszolására.

A pozitív diszkrimináció szószólói elfeledkeznek azokról az ösztönzésekről, amelyeket a kampányok kiváltak, abban a tévhitben élve, hogy kontroll alá lehet helyezni "a bonyolult társadalmi interakciók egész galaxisát". Egy nigériai aktivista például kikelt a "szakmai felkészültség zsarnoksága" ellen. Pedig a felkészültségtől és teljesítménytől független jogosultságtudat kioltja a csoportból a kezdeményezés, felkészülés és erőfeszítés motivációját, sőt a motivációcsökkenés átterjed a nem preferált csoportokra is - erőfeszítésüket hiábavalónak találván. Ugyanakkor a pozitív diszkrimináció nyomán kiszámíthatatlan, a társadalmi békét és a nemzet prosperitását veszélyeztető reakciók léphetnek fel: tipikusan ilyen a nem preferált csoportok lázadása.

A társadalmi folyamatok feletti ellenőrzés illúziója azt a hitet is magában foglalja, hogy a preferenciák alkalmazása csak időleges, előbb-utóbb egyenlő mércét lehet majd alkalmazni a nem preferált csoportéval. A tapasztalatok nem igazolják ezt a feltételezést: az egyetemi gyakorlatban a könnyítések alkalmazása nem korlátozódik a felvételre, kiterjed a tanulmányok egészére, s továbbgyűrűző hatása pl. az, hogy egyes kórházakban a betegek csak fehér orvostanhallgatókkal hajlandók megvizsgáltatni magukat.

Az ősiség is gyakran szerepel a preferenciákat követő csoportok érvelési arzenáljában. A szerző véleménye: a hódítók morális elítélése nem az áldozatok ősiségéből következik, hanem a betolakodók erkölcstelenségéből, továbbá az őslakosság apáról-fiúra szálló fáradozása adott esetben eltörpülhet a hódítók értékteremtő tettei mellett. A visszamenőleges morális jóvátétel követelésének alapja csupán a nemzedékek biológiai folyamatossága lehet azzal a megszorítással, ha elismerjük a bűn öröklődését. (Mintha - teszi hozzá a szerző - a mai zsidóknak morális alapja lenne a mai németeket koncentrációs táborokba dugni.) A múlt gaztetteinek következményeit azért sem lehet pozitív diszkriminációval megszüntetni, mert a valaha hátrányt szenvedett csoportok mai szocioöko-

nómiai helyzete gyakran semmiféle korrelációt nem mutat a történelmi méltánytalanságok nagyságával (pl. az Amerikában élő japánok helyzete sokkal jobb, mint az átlagé).

A történelmi hátrányokra hivatkozó csoportok, mihelyt hatalmat kapnak a kezükbe, nem állnak meg a hátrányok pusztá kiküszöbölésénél, hanem másokat kezdenek elnyomni. A történelmi sérelmekre való hivatkozás gyakran a hódítás paravánjául szolgál; ezt cselekedte p.o. nagy buzgalommal Hitler.

Az egyenlő esélyek biztosítása amúgy is igen nehezen keresztülvihető feladat: szociológiai vizsgálatok tanúsítják, hogy az elsőszülöttek teljesítménye rendre túlszárnyalja a fiatalabb testvéreket, viszont éppúgy felülreprezentáltak a kirívóan gyenge teljesítményűek csoportjában is.

A pozitív diszkrimináció híveinek látványos érve, hogy a preferenciák a leg-hátrányosabb helyzetben lévőket segítik leginkább. Ezzel szemben - állítja a szerző - ők azok, akik el sem juthatnak odáig, hogy igénybe vehessék a hátrányos helyzetűeknek fenntartott kedvezményeket. Éppenséggel az is megesik, hogy a pozitív diszkriminációra kijelölt csoport elesettebb tagjai - a beavatkozás hatására - még siralmasabb helyzetbe kerülnek. (A szerző példája: a 70-es évektől a kevésbé kvalifikált és gyakorlott feketék anyagi lemaradása nemcsak a lakosság egészéhez képest nőtt az USA-ban, de a hasonló fehér csoporthoz képest is - viszont a kisvállalkozói alap kedvezményes szerződéseit olyan kisebb-ségi üzletemberek veszik igénybe, kiknek átlagos forgótőkéje 160 ezer dollár.)

Még az sem igaz, hogy az egyik csoportból a másikba irányított kedvezmények, illetve a nem preferáltaknál jelentkező veszteségek szaldója nulla lenne, hanem éppenséggel negatív összeg, veszteség - szubjektíve és objektíve egyaránt. (A veszteség érzete mindig nagyobb, mint a preferáltak előny-tudata; továbbá a diplomások számában a veszteség jórészt "kemény" tudományoknál jelentkezik, a többlet viszont olyan területeken, mint az etnikai tudományok, pedagógia stb.)

A politikai kritikára - ultima ratioként - kész a válasz: rendben van, de akkor mivel helyettesítsük a pozitív diszkriminációt? Az effajta helyettesítést a szerző az erdőtűz kioltásának vagy a rákos daganat eltávolításának alternatívájához hasonlítja. Az igazi választást viszont Sowell szerint a politikai retorika ("diszkrimináció", "kirekesztés", "társadalmi igazságtétel") és a valóság tisztelete között kell megtenni.

Sowell, Thomas: A pozitív diszkrimináció világméretű csődje. = Magyar Lettre International, 1991. 3. sz. 36-40. p.

Ch. Gy.

A kisebbségek szerepe a társadalmi fejlődésben

A kisebbségek egy adott társadalom olyan belső egységeinek tekinthetők, amelyeket sajátos társadalmi kapcsolatok fűznek egymáshoz. A fentiek alapján joggal lehet arra is következtetni, hogy a kisebbségek tudományos igényű kutatása a szociológia feladata. Ez azonban nem felel meg a valóságnak, mert a szociológia mellett az aktív, gyakorlati jellegű politika is állandó jelleggel szembeesül a kisebbségek problémáival. De míg a szociológia tudományos, azaz tárgyilagos és semleges módszereket alkalmaz, addig a politikusok többnyire egy sürgős megoldást követelő kisebbségi konfliktus hatékony megoldásán fáradoznak. Ezek a kényszerhelyzetek hajlamossá teszik a politikusokat arra, hogy elhanyagoljanak vagy elutasítsanak minden olyan információt, igazságot, amely cselekvési szándékukat korlátozná. Ez a fajta politikusi magatartás a modern, demokratikus jogállamokban azonban egy sor alkotmányos, jogi akadályba ütközik, és így az is megállapítható, hogy egy adott társadalom fejlettségének egyik legfontosabb értékmérője éppen annak a nyíltságnak és tárgyilagosságnak a foka, amellyel a vonatkozó nemzetiségi, kisebbségi problémákat felvetik és megoldják.

A fentiek tükrében érdemes közelebbről is meghatározni azt, hogy miben is állnak a kisebbségek legfontosabb ismérvei. Aligha tekinthető kielégítőnek az az általános elterjedt meghatározás, mely szerint bármely csoportnak a felénél kisebb része kisebbségnek tekinthető. Minőségi szempontok szerint kell differenciálni, annál is inkább, mert bármely adott személy is csak bizonyos szempontok alapján tartozik a többséghez, ugyanakkor szükségszerűen léteznek olyan szempontok is, amelyek alapján a vizsgált személy elkerülhetetlenül valamelyik kisebbségi csoport tagjává válik. Jó példa lehet erre a dohányzók és a nemdohányzók arányának alakulása az egyes munkahelyeken vagy országokban annak függvényében, hogy milyen egészségügyi, jogi, pénzügyi, stb. rendeletek vannak érvényben. De az egyes kisebbségeken belül is további differenciálásra van szükség a kisebbséget alkotó tagok vonakozásában, és ilyen értelemben pl. egy tenisz klub tagjai között az egyetlen valóban közös vonás csak az lehet, hogy mindnyájan ugyanolyan tagkönyvvel rendelkeznek.

A fenti értelmezések azonban igen hiányosak, főleg azért, mert nem szolgálnak semmiféle magyarázattal arra, hogy miért okoznak a politikai életben annyi konfliktust, sőt tragédiát, katasztrófát a kisebbségi problémák.

Erre a kérdésre tehát a politika és a XX. századi történelem területén kell keresni a megfelelő válaszokat. A XX. században létrejött modern államok egy része ugyanis a korábbi történelmi korszakokban elképzelhetetlen arányokban és hatékonysággal üldözte és semmisítette meg az útjában álló kisebbségeket. A hitleri fasizmus haláltáborai pl. sokszorosan felülmúlják a középkori keresztetek zsidó és muzulmán üldözéseit, annál is inkább, mert egyes politikai rendszerekben a XX. század során hivatalos, állami feladattá vált a kisebbségek felszámolása, és így a népiirtás a totálitárus politika szerves része lett.

A fenti politikai aspektusok azonban nem jelentik azt, hogy a XX. században általában véve is igen veszélyes lenne valamely kisebbséghez tartozni. Olyan sokféle kisebbség van, és ezek olyan bonyolult módon szövik át a modern társadalmakat, hogy nagyon sok esetben az egyes kisebbségekhez való tartozás több-kevesebb előnnyel is járhat, vagy egyszerűen nem jár sem előnnyel, sem hátránnyal. Pl. az orvosprofesszorok és az éjjeliőrök egy-egy kisebbségi csoportot alkotnak a társadalomban, ám nyilvánvalóak az orvosprofesszorok előnye (presztizs, magasabb jövedelem, stb.). Ugyanakkor az a tény, hogy valaki egy biliárd klubhoz vagy egy sakk egyletbe tartozik-e, lényegében véve ugyanazokkal az előnyökkel és hátrányokkal jár.

Mindezek a bonyolult összefüggések arra készítetik az igényes kutatót, hogy kidolgozza a kisebbségek tipológiáját, amelyekben a következő főbb kategóriákat lehet meghatározni:

1. Látható és láthatatlan kisebbségek

A látható kisebbségek bizonyos fizikai jegyek (bőrszín, nem, életkor stb.) alapján azonnal felismerhetők, ilyenkor a környezet nem az individuumbot azonosítja, értékeli, hanem a kisebbségi csoport kliséjét alkalmazza az egyénre. A láthatatlan kisebbségek viszont csak rendszeres, tudományos felmérések és kutatások segítségével azonosíthatók.

2. Teljes és részleges kisebbségek

A teljes kisebbségek a többségtől való teljes elszakadásra, függetlenségre törekednek, míg a részleges kisebbségek megelégednek egyes sajátos szokásaikkal, jogaikkal a többséggel való együttélés keretei közötti érvényesítésével.

3. Nyílt és zárt kisebbségek

A nyílt kisebbségeknek bárki tagja lehet, aki eleget tesz a felvétel követelményrendszerének (pl. tudományos akadémiák tagjai, demokratikus választott politikusok), míg a zárt kisebbségekben eleve kijelölt helye van mindennek, ezekbe a tagok "beleszületnek" (kasztok).

4. Befelé orientált és társadalomorientált kisebbségek

A befelé orientált kisebbségek csak saját csoportjukon belül kívánnak társadalmi feladatokat ellátni (pl. vándorcigányok), míg a társadalomorientált kisebbségek a társadalom egészére kívánják hatásukat kifejteni (pl. politikai pártok).

A fenti tipológia segítségével könnyebben megérthető a többség és a kisebbségek közötti kapcsolatok és kölcsönhatások rendszere; ez utóbbiak szintén több kategóriába sorolhatók:

a) Integráció, amely a kisebbségeknek a többségbe való teljes beépülését jelenti, az eredeti identitás teljes elvesztésével jár.

b) Asszimiláció, amely során a kisebbség elfogadja a többség társadalmi normáit, ám nem mond le saját identitásáról, amely szűkebb körben (pl. család, ünnepek, vallás) továbbra is meg kíván őrizni.

c) Kulturális kölcsönhatás, amikor mind a többség, mind a kisebbség átvesz bizonyos társadalmi, gazdasági és kulturális szokásokat, normákat egymástól.

d) Marginalizáció: ennek során egyes kisebbségek a társadalom peremére

szorulnak, nem egy esetben saját ambíciójuknak, akaratuknak megfelelően (pl. hippik, csavargók).

e) Uralkodás, azaz amikor a kisebbség kormányozza a többséget. Az uralkodás nem minden esetben jelent diktatúrát vagy igazságtalanságot.

f) Szegregáció, amely eredetileg egy egységet alkotó geopolitikai formáció feldarabolásánál keletkező többségek és kisebbségek között jön létre, rendszerint mesterséges beavatkozások eredményeképpen.

Endruweit, Günter: La fonction des minorités pour le ment social. = Europa Ethnica, 48. évf. 1991. 4. sz. 169-179. p.

S. Gy.

A szórványmagyarságtól a szigetmagyarságlg

Mirnicz Károly a terjedelmet tekintve is figyelemre méltó tanulmányának bevezetőjében az asszimilációról elméleti megközelítésben szól.

Az asszimiláció a kisebbségi azonosságtudat feladásának folyamata. Az asszimilációban a kisebbséghez tartozó lemond azokról az etnikai, kulturális és nyelvi sajátosságokról, amelyek eddig megkülönböztették a többségi néptől, s cserében ezért a többségi nép éppen most fogadja a magáénak.

Maga az asszimiláció az asszimilációs politika következménye. Válfajai:

1. A gazdasági asszimilációra irányuló politikának az a célja, hogy a kisebbségeket, a kisebbségek által lakott területeket hátrányos gazdasági helyzetbe hozza, aminek következtében a kisebbség tagjai előbb-utóbb széttelepülnek, szétszóródnak, rendszerint a többségi népben, de külföldön is, hogy új megélhetési lehetőséghez jussanak.

2. A politikai asszimiláció célja, hogy a kisebbségekhez tartozókat minden szinten kisémmizze az igazi - államalkotó - hatalomgyakorlásból.

3. A pszichológiai asszimiláció célja a kisebbségi érzés elhíntése, szítása, beágyazása a kisebbséghez tartozó személyek lelkiületébe. Ehhez a nyers és direkt eszközöket a nemzetközi közösség mai fejlettségi fokán már nem (alig) lehet alkalmazni, mert azok az erőszakos asszimiláció leglejártottabb formái. Vajdaságban mindig is a korszerűbb módszereket használták, de a következmények etnocidálisak voltak.

4. A természetes asszimilációnak nincs politikai-társadalmi célja. Az emberek a történelem folyamán mindig is keveredtek faji, etnikai, vallási hovatartozásra való tekintet nélkül, tisztán a testi vonzódás és lelki rokonszernv alapján. Azonban a történelem ritkán mutat példát arra, hogy az etnikai csoportok egyszerre alkalmyszerűen egybekeveredtek és eggyé lettek, vagy hogy nem keveredtek egyáltalán.

A szerző az asszimiláció irányait és arányait kutatva, úgy látja: az asszimilá-

ció közvetlenül veszélyezteti a kisebbség demográfiai folyamatainak a megújulásait, a népességi reprodukciót, a természetes népmozgalmat.

1. Számos, így a magyar nemzeti kisebbség is szórvány és sziget jellegű lett. Szinte nincs vagy nagyon kevés ma már a kompakt etnikai terület. A diaszpóráldott kisebbség fennmaradása sem urbanizált, sem rurális környezetben, sem szórvány vagy sziget jellegű településeken többé már nem lehetséges maximális önszerveződés nélkül.
2. A kisebbség természetes népmozgalmát olyan mértékben kezdte ki a hosszán elhúzódo gazdasági krízis és az asszimiláció eddigi folyamata, hogy az asszimiláció most már teljesen öngerjesztő erejű, szinte teljesen kezelhetetlen és ellenőrizhetetlen lett az önszerveződés fékjei nélkül.
3. A kisebbségi populáció korösszetétele rossz. A kisebbségen belül állandóan csökken a párválasztás lehetősége.
4. A domináció politikai idológiája, a domináció a közgondolkodásban, közhangulatban, hiedelem és érzésvilágban - továbbra is asszimilációs tényező. A többségi etnikum nagy része egy korábbi politikai hozzáállás következtében egyszerűen képtelen megérteni, hogy a kisebbséghez tartozó miért ragaszkodik nyelvéhez, kultúrájához, etnikai sajátosságaihoz.
5. Modern művelődési lehetőségek nélkül, korszerű műveltség és iskolázottság nélkül lehetetlenség az asszimiláció arányainak a csökkenése.

A szerző továbbiakban kifejezésre juttatja kétségeit a kisebbségi statisztika értékével összefüggésben, mert szerinte az asszimilálódo kisebbségnek nincsenek pontos adatai, mégis, vagy éppen ezért igen alapos elemzésekbe bocsátkozik e vonatkozásban.

Vizsgálja az asszimiláció hatását a természetes népmozgalmra. A Vajdaságra vonatkozó táblázatokkal illusztrálja a születések és halálozások alakulását. Megvonja a népesség demográfiai mérlegét, majd rámutat a demográfiai mérleg hiányosságára.

Összegezve megállapítja: már most olyan nagyszámú magyar kisebbség van asszimilációs állapotban (házastársak a vegyes házasságban és gyerekeik), hogy a közeljövöben tovább fog csökkenni a kisebbség lélekszáma. Ezen a helyzeten csak nagyon lassan változtathat egy új, szabadabb nemzetiségi politika.

A különböző családtípusok azt mutatják, hogy alig van olyan vajdasági magyar család, amelyikben ne lenne más nemzetiségű közelebbi vagy távolabbi rokon. Ha ez így van, márpedig így, érthetetlen az az évtizedekre visszanyúló, erősen hangoztatott politikai bizalmatlanság és állami erőszakoskodás a vajdasági magyarsággal szemben, amelyben mindmáig része van.

A tanulmány utóhangja még gyors számvetést ad az 1991-es népszámlálás eredményeiről.

Minden nemzeti kisebbség számaránya romlott az 1948. évi népszámláláshoz viszonyítva. A magyarok aránya az össznépességben 16,9 százalékot tesz ki. Ez az arány 1948-ban még 25,6 százalék volt.

(Vö. Endruweit: A kisebbségek szerepe a társadalmi fejlődésben c. tanulmányával. - A szerk.)

Mirics Károly: A szórványmagyarságtól a szigetmagyarságig. = Létünk, 1991. 4-5. sz. 244-268. p.

H. Z.

Robbanékony Balkán - nyugtalan Földközi-tenger. A Görögország környezetében tapasztalható konfliktusok kihívást jelentenek az Európai Közösség számára

Noha a jugoszláv konfliktus is nehezen kezelhető az EK számára, egyelőre azonban nem érinti közvetlenül a közösséget. Görögország viszont tag, méghozzá egyedi helyzetben: miközben a többi tagtól izoláltan helyezkedik el, fő problémája, azaz Törökország, illetve annak politikája ugyancsak "neki izolált". Ezzel kapcsolatban elég a ciprusi megosztottságra s az égei-tengeri konfliktusra utalni. Most ráadásul újabb gondok is jelentkeznek: menekültáradat Albániából, Macedónia jövője körüli vívódás stb.

Albánia déli részét a görögök Észak-Epírosznak nevezik, és bizonyos történelmi összefüggésekre (Nagy Sándor Macedóniája, Bizánc stb.) hivatkozva igényt formáltak rá. Amióta (1971-ben) a két ország felvette a diplomáciai kapcsolatokat, hivatalosan ez az igény nem létezik, de a közvélemény még 1987-ben is tiltakozott az 1940 óta fennálló hadiállapot megszüntetése miatt. Ennek oka az albániai 350 ezres görög kisebbség sorsa volt, mely nem gyakorolhatta vallását (ahogy egyébként egyetlen albán állampolgár sem). 1990 végétől fél év alatt 30 ezer menekült érkezett Görögországba. Egy újabb keletű szerződés értelmében azonban mindnyájan gazdasági menekültnek minősülnek, s ezért rendőri erővel toloncolják vissza őket.

Görögország szeretné, ha a görög kisebbség megmaradna Albániában, s ennek érdekében anyagi áldozatokra is hajlandó. E téren figyelemre méltó a törökök aktivitása is: 1991 elején a görögök magas szintű tiranai látogatását ők követték, igen előnyös hitel-lehetőségeket kínálva, hiszen a kosovói muzulmánok okán a török érdekeltség sem kisebb e térségben, mint a görög.

A macedón kérdésben a görög álláspont sok nyugat-európai kormányéhoz kapcsolódott: az egységes Jugoszláviának fenn kell maradnia. Az 1913-as bukaresti egyezmény alapján az addig török fennhatóság alatt élő Macedónia 51,5%-a a görögöké, 39,5%-a Szerbiáé, a maradék Bulgáriáé lett. Jugoszlávián belül 1945 tavaszán létesítették az önálló macedón köztársaságot, - ellensúlyozni kívánván a bolgárokhoz húzó tendenciákat. 1947-ben bolgár-jugoszláv megállapodás született Bledben, miszerint a bulgáriai Pirin-terület Jugoszláviához került, ellentételként Jugoszlávia támogatni fogja Bulgária igényét a görög Nyugat-Trákiára (titkos záradékként abban is megállapodtak, hogy a görögországi ma-

cedón területeknek Skopjehez kell kerülniök). 1948-ban a Tito elleni szovjet támadások után Bulgária visszavonta álláspontját.

Alapvető nézetkülönbség van a macedón kérdésben az athéni és a skopjei álláspont szerint: utóbbi szerint a macedón nyelv és nép szláv, nem pedig görög (származású), Bulgáriában és Görögországban elnyomott macedón kisebbség él stb., míg görög oldalról tagadják a macedón nemzet létezését is.

A skopjei függetlenségi megnyilatkozásokkal kapcsolatban Athén mindig leszögezi, hogy egy (jugoszláv származású) Macedóniát soha nem ismerne el. E tekintetben a görögöket gazdasági szempontok sem befolyásolják (hogy pl. a tranzit utak éppen ezen a Macedónián vezetnek majd keresztül az EK országai-ba, hacsak nem akarnak drága kerülőúton közlekedni). Olaszország, Németország hamarabb kész volt a jugoszláv tagköztársaságok önállóságát elfogadni, mint a többiek. Görögország még 1991 őszén is megpróbált más úton járni: négyoldalú (görög-szerb-bolgár-román) balkáni értekezletet szervezett, amely azonban végül nem került megrendezésre. A háttérben vallási okok is sejthetők: a macedóniai lakosság több mint egyharmada mohamedán, s minden tekintetben érezhető Törökország szolidaritása.

Szembevetendő a jó görög-bolgár viszony, amelyhez azt is tekintetbe kell venni, hogy Bulgáriában kb. egy millió mohamedán él. Mindkét országot nyugtalanította az Öböl-háború idején tapasztalt török katonai aktivitás, s az odairányuló amerikai katonai támogatás.

1990 óta érzékelhető a nemzetiségi kérdés fellángolása Nyugat-Trákiában: az iszlám közösség maga kívánta muftiját megválasztani, s nem állami kinevezésű személlyel beérni (ebben nyilvánvalóan túlléptek a szokásjogon, hisz még a mohamedán államokban sem alulról, hanem felülről, tehát államilag nevezik ki a muftikat). Ez a nyugat-trákiái kisebbség felidézi azt a veszélyt, amely Cipruson a török beavatkozáshoz vezetett. Másrészt demográfiai gondok is tapasztalhatók: 1961-1981 között a terület lakossága tízezer lakossal (345 ezerre) csökkent, de ezen belül tízezerrel növekedett a mohamedán vallásúak száma (120 ezerre). Görögországot elsomorítja, hogy az itteni kisebbség kérdése állandó nemzetközi figyelmet élvez, míg az a tény, hogy Isztambul hetven éve még 280 ezerre tehető görögösége a nyolcvanas évekre néhány ezerre csökkent, senkit sem foglalkoztat.

Az egész szélesebben vett régióban növekszik a mohamedán lakosság száma és aránya Kosovótól Nyugat-Trákiáig (Albániában, az eddigi Jugoszláviában, Bulgáriába és Görögországban összesen közel 7,5 millió a számuk).

1991 nyarán Bush amerikai elnök Athénban és Ankarában tett látogatásakor kezdeményezte egy nemzetközi Ciprus-konferencia szervezését, amit az érintettek kedvezően fogadtak. Októberben kívánták az értekezletet összehívni, ám végül mégsem valósult meg a szándék - a háttérben ugyanis nincs meg az egyetértés a ciprusi török kisebbség köz- és államigazgatási önállósága dolgában. Jelenleg a török közigazgatás a sziget 37%-ra terjed ki, miközben ennek 24%-ra kellene csökkennie (ez 60 ezer görög hazatérését tenné lehetővé).

Megterheli a görög-török viszonyt az égei-tengeri szigetek légterével kapcsolatos vita is. A görögök szeretnék a szigetek körül a tíz mérföldes távolságot betartani, a törökök csak hatot fogadnak el, s demonstratív úggy irányítják felderítő gépeiket, hogy a tíz mérföldes sávon belülrre kerüljenek, mire a görög sajtó állandó török határsértésekről ír.

Az 1991. októberi törökországi választási eredmények nem túlzottan segítik elő az ország európai orientációját, inkább érezhető az iszlám fundamentalizmus térhódítása. Az Európához való közeledéssel szemben mintha előbre rangsorolnák a mohamedán világ érdekeit.

Görögország ezzel szemben a EK-át a biztonság kikötőjének megszemélyesítőjeként tiszteli. 1994-ben várható a görög drachma belépése az európai közös valutáris rendszerbe. A görög vezetés az európai politikai unió lelkes híve, remélvén, hogy így biztonságát széles alapokra helyezheti. Mindaddig, amíg a Ciprus-konfliktus megoldatlan, a görög politika egyértelműen igyekszik Törökországot távortartani az EK-tól.

Axt, Heinz-Jürgen: Explosiver Balkan und unruhiges Mittelmeer. Konflikte im Umfeld Griechenlands als Herausforderung der EG. = Südosteuropa, 40. Bd. 1991. 11-12. H. 579-599. p.

S. P.

Kisebbségi jog

A kisebbségi kérdés a nemzetközi jogban

A kolozsvári egyetem adjunktusa előadásának (elhangzott az EME Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának 1990. szeptember 21-22-i szűrhegyi ülésén) bevezetőjében leszögezi: a diktatúra robajos összeomlása a romániai magyarság számára nemcsak szellemi katarzist és szubjektív felszabadultságérzést hozott, hanem egyszersmind kemény kihívást is jelentett. A magyarság ügyeiben eljárni hivatott - elsősorban értelmiségi - rétegekre azt a kötelezettséget róta és rója, hogy az érdekvényesítést új metodológiai alapokra helyezze. Az elmúlt évtizedekben szinte szó sem lehet a kisebbségi kérdés tudományos igényű vizsgálatáról, s ezért - állítja a szerző - a romániai magyar tudományosság ma még csak részben tud megfelelni azoknak a feladatoknak, amelyek az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági és művelődési állapotának egzakt elemzéséhez szükségesek.

Meglehet, a politikai szűklátókörűségnek és a hatalmi önkénynek a jogtudományban sem voltak nagyobbak a kártételei, mint a szellemi kultúra más területein, ám ezek különösen fájdalmasak, mivel a magyarság kisebbségi-közéleti küzdelmeinek mai és várható követelményeit tekintve, feltétlenül itt a legsürgősebbek a tennivalók.

Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer a második világháború első puska lövése nyomán végérvényesen összeomlott. Ezzel hatályát veszítette a Népszövetség által garantált kisebbségvédelmi rendszer is.

Az 1946-47-es párizsi béketárgyalások során a szövetséges hatalmak képviselőinek többsége tudatosan mellőzte a nemzeti kisebbségek kérdését, vagy ha mégis foglalkozniuk kellett vele, általában nyílt kisebbségellenes álláspontra helyezkedtek. A kisebbségi népcsoportokban a nagy világpolitikai játszmákra nézve irreveláns és az európai határok újabb átrendezése szemszögéből pedig zavaró tényezőket láttak. Még a gondolatától is elzárkóztak, hogy - az első világháború utáni békerendszer mintájára - az új békeszerződéseket kisebbségvédelmi egyezményekkel egészítsék ki. Az olyan óvatos, pusztán a nondiszkrimináció elvére épített javaslat sem kapta meg a szükséges kétharmados többséget, amelyet a román békeszerződés-tervezet kidolgozásával foglalkozó bizottság brit képviselője terjesztett elő - ("Románia kötelezi magát, hogy a Romániában érvényben lévő törvények . . . nem fognak diszkriminációt tartalmazni . . . a román állampolgárságú személyekkel szemben, fajuk, nemük vagy vallásuk alapján . . .").

A szövetséges hatalmak képviselői a fasiszta koalíció kezelését illetően a bűnös népek stigmatizáló gondolatát és a kollektív felelősség jogilag abszurd eszméjét tették magukévá. Az egyneműsítő, igaztalan vádak kiterjesztették az etnikai-történelmi közösségek kisebbségben élő csoportjaira is. Ezzel a *vae victis* irracionális dühét tükröző tettükkel egész népcsoportokat vándorbotra, évezredek településeik elhagyására kényszerítettek. Idézet Fábry Zoltán A vádolt megszólal című nevezetes írásából: ". . . Vannak fasiszta államok, és vannak fasiszta népek. Fasiszta a német, és antifasiszta például a román. A fasizmus bűnében leledző például a magyar, és az antifasizmus erőnyeit reprezentáló például a szlovák. Kivételek nem türetnak és nem számítanak . . . Győzők vannak és legyőzöttek . . . *Vae victis!*"

A második világháború utáni visszalépés a távolabbi múlt ismeretében sem védhető, hiszen a kisebbségvédelem gondolata a nemzetközi jogban már a XVII-XVIII. században megjelent, hogy aztán a krími háborút lezáró 1856-os párizsi békeszerződés előírásaiban és az 1877-es orosz-török háborút követő kongresszus rendelkezéseiben kapjon határozott körvonalat. A párizsi "békecsinálók" viszont nem arra törekedtek, hogy a két világháború között egyszított, kétségtelenül kevésbé hatásos és tökéletesen kisebbségvédelmi rendszer jobbításán fáradozzanak, hanem magáról a kisebbségvédelem intézményéről mondtak le.

Az 1946-47-es békeszerződésekkel a szövetséges hatalmak visszakanyarodtak - a nemzetközi jog szintjén - az állami szuverenitás feltétlenségének a doktrínájához, mely szerint egy ország polgárait illető dolgokban egyedül és korlátozhatatlanul az állam határozhat, belüggé degradálva a kisebbségi kérdés kezelését is.

Különböző kül- és belpolitikai okok, valamint Erdély sajátos történelmi múltja

nak következtében a háború után sokkal kedvezőbbre fordult az erdélyi magyarság sorsa, mint a szlovákiai magyaroké. Ebben a helyzetben a Magyar Népi Szövetség parlamenti csoportjának elnöke úgy nyilatkozott, hogy nincs szükség a kisebbségi jogok nemzetközi védelmére. Idézet Takács Lajos 1947. augusztus 23-i parlamenti felszólalásából: "Meg vagyunk győződve róla, . . . hogy a román munkás és a román földműves karja . . . hatékonyabb védelmet jelent számunkra, mint bármilyen egyezmény."

Az ENSZ létrehozásának az előkészítése során, az első munkaprogramok szövegébe még bekerültek a kisebbségek védelmével kapcsolatos feladatok, viszont a Közgyűlés első, londoni ülészakán törölték a témát az Emberi Jogok Bizottsága programjából azzal érvelvén, hogy az általános emberi jogokban a kisebbségi jogok is maradéktalanul benne foglaltnak. Így 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata a kisebbségi problémát egyszerűen említés nélkül hagyta. Még jó, ha valaki a témának regionális jelentőséget tulajdonított, de olyanok is akadtak, akik a kisebbségi kérdést egészében irrelevánsnak, a kisebbségi népcsoportok fennmaradását történelmi nonszensznek minősítették.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában megfogalmazott redukcionista szemlélet a kisebbségi jogok problémáját beleoldja az egyénre és állampolgárokra vonatkoztatott általános emberi jogok kérdéskomplexumába, s a nemzeti egyenjogúság biztosítását leegyszerűsíti a diszkrimináció kizárására.

Igen ám - érvel a szerző -, de a jogi normák egyöntetűsége és részrehajlás nélküli alkalmazása, az egyenlő elbánás gyakorlata korántsem jelent feltétlenül egyenjogúságot. A nondiszkrimináció elvébe ti. a kisebbségi közösségek alkotmányos elismerése vagy akár határozott megtagadása egyként belefér. Az emberi jogok oszthatatlan eszméjére ezért csak akkor lehet tisztességes kisebbségpolitikát építeni, ha alkotmányjogi szinten önálló etnikai és szociokulturális csoportként kezelik a kisebbségeket, s ezek a közösségek autonóm jogalanyként is megjelennek. Csak ott lehet szó valódi egyenlőségről, ahol a kisebbségek sajátos csoportjogokkal, a különálló kollektivitás jogaival is rendelkeznek. Ha ez nincs meg, úgy az egyenlő jogok és egyenlő kötelességek absztrakt aritmetikája az erőszakos asszimiláció egyik legfélelmetesebb eszközévé alakulhat át.

Sajátos, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata még azokat a jogokat is hangsúlyozottan személyek jogaiként határozza meg, amelyeket csak csoportban lehet gyakorolni (a gyülekezés, az egyesülés joga).

Természetesen el kell fogadni a Nyilatkozat egyénre összpontosító jellegét, hiszen a polgári és politikai jogoknak valóban az egyén az elsődleges alanya, címzettje, hordozója és hasznélvezője. A világszervezet súlyos tévedése ott van, hogy az egyénre koncentráló emberjogi követelmények megfogalmazásával a kisebbségi jogok kérdését is elintéztnek nyilvánították. Az ENSZ felfogása a kérdésben még csak következetes sem volt: a Nyilatkozat elfogadása előtti nap megszavazott genocidium-egyezményben közösségi mivoltukban is elis-

merte a kisebbségeket ("népirtáson valamely nemzeti, faji vagy vallási csoportnak a teljes vagy részleges megsemmisítését kell érteni").

A nemzetközi jog kisebbségi kérdés iránti közömbössége a hatvanas-hetvenes években kibontakozó etnikai reneszánszig tartott. A szemléletváltozást jól érzékelteti Francesco Capotorti-nak, az ENSZ illetékes tisztviselőjének az 1977. évi jelentése: "A második világháború után . . . azt gondoltuk - és írtuk -, hogy a nemzetközi kisebbségvédelem kérdése többé nem időszerű . . . Az utóbbi időben ez a nézet helytelennek bizonyult."

Biztató fejleménynek tekinti még a szerző azt az UNESCO konvenciót, amely a kisebbségek önálló iskolaállítási jogát statuálja, valamint a Polgári és Politikai Jogok Egységokmánytára 27. paragrafusának szövegét, amely a kisebbségekhez tartozó személyek saját kultúrához, valláshoz és anyanyelvhasználathoz való jogát szögezi le, bár hozzáteszi: ". . . áttörésre azonban, amit . . . a kisebbségi kérdés átfogó nemzetközi szabályozása jelentene, . . . még várnunk kell, s meg lehet, hogy sokáig."

Nagy György: A kisebbségi kérdés a nemzetközi jogban a második világháború utáni évtizedekben. = Erdélyi Múzeum, 53. köt. 1991. 1-4. füzet 3-14. p.

Ch. Gy.

A kulturális népirtás fogalma és tilalmának jogi lehetőség

A Ceusescu-féle kisebbségpolitika, különösen annak a látszólag nem is kisebbségellenes ága, az 1990 és 2000 között megvalósítani tervezett "terület- és településrendezés", más néven: homogenizálás, ha eljut a végkifejletig, mindenképpen kimerítette volna a kulturális népirtás fogalmát. A terv végrehajtása felszámolta volna az erdélyi magyarság valamennyi kulturális hagyományát, az európai kultúrát gazdagító személyiségeinek (pl. Misztótfalusi Kis Miklósnak, Kőrösi Csoma Sándornak, Bolyai Jánosnak, a népdalmentő Bartók Bélának) emlékezetét éppen úgy, mint az erdélyi magyar falvak lakóházait, templomait, temetőit, iskoláit, kulturális intézményeit. És - természetesen - a magyarság kompakt etnikumait is.

Nem kerülhette volna el ezt a sorsot a romániai németység, cigánység és a többi nemzetiségi közösség sem. Sajnos, a kulturális népirtással kapcsolatos problémák nemcsak a tegnapi Romániára jellemzőek, hogy csak a kurdok létküzdelmére utaljunk. "Mindezek arra mutatnak, hogy foglalkozni kell a nemzeti, faji, nyelvi és vallási kisebbségek problémáival, nyelvük, kultúrájuk fennmaradásának biztosítékaival."

A kérdés veszélyt okozó voltára utaló nyilatkozatokban - W. Wilsontól kezdve, M. Gandhin folytatva és F. Mitterandon befejezve - nincs hiány. Újabbban az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet különböző helyeken (Helsinki-ben, Madridban, Bécsben, Koppenhágában és Párizsban) keletkezett politikai

jellegű záródokumentumaiban is meglehetősen határozottsággal szerepel a kisebbségvédelem.

Az emített nyilatkozatok és politikai okmányok azonban nem nyújtanak a kisebbségvédelem tekintetében jogi garanciákat. "Sem az ENSZ Alapokmánya, sem pedig az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata nem foglalkozik a kisebbségek kérdésével." Mindkettő olyannyira individuális megközelítésű, hogy e két alapidokumentum származékdokumentumai (ezek a faji megkülönböztetés minden formájának tiltásáról, az apartheid büntetéséről, a foglalkoztatási diszkrimináció kiküszöböléséről és az egyenlő javadalmazás biztosításáról szólnak) sem térhetnek el ettől a szemlélettől.

Miközben nem tagadható az efféle "egyén felőli" jogi szabályozások indokolt-sága és üdvös volta sem, nem feledhető, hogy a kisebbségek hatékony védelme olyan, nem uralkodó csoportok védelmét jelenti, "amelyek, miközben a többséggel azonos egyenlő elbánást kívánnak maguknak általában, különböző mértékű elbánást is akarnak abból a célból, hogy megőrizhessék alapvető jellegzetességeiket, amelyekkel bírnak, és amelyek megkülönböztetik őket a többségtől".

Az egyetlen kisebbségvédelmi jogi dokumentum, amelyet az ENSZ Közgyűlése 1966. decemeber 16-án fogadott el, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. Ennek 27. cikkelye leszögezi: "Olyan államban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy a saját nyelvüket használják."

Ennek az első pillantásra "nagylelkű" jogi formulának hiányosságaira, főként arra, hogy a "nemzetiségtartó" államokra semmiféle kötelezettséget nem ír elő, több neves nemzetközi jogász (J. Humphrey, R. Monaco, F. Capotorti, L. B. Sohn) hívta fel a figyelmet.

Mit lehetne tenni? Mindenekelőtt vissza kellene térni az ENSZ Közgyűlésének 1948. december 9-én a népiirtás büntetésének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezményhez, amely a népiirtás címén valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítése előtt emel jogi tilalmakat.

Noha ez az egyezmény csak a fizikai népiirtást tiltja és bünteti, "1946-ban azonban az ENSZ-Közgyűlés határozatában azt állapította meg, hogy az emberi csoportok létezéshez való jogának megtagadása ugyanúgy népiirtás, mint a gyilkosság, az egyén életéhez való jogának megtagadása". Az akkori szakértői bizottság ehhez elkészítette az alábbiakban összefoglalt szöveget is: "A kulturális népiirtás bármely olyan szándékos cselekmény, amelyet nemzeti, faji, vagy vallási csoport nyelvének, vallásának, kultúrájának megsemmisítése szándékával a csoport tagjainak nemzeti vagy faji eredete vagy vallásos hite okából követnek el. Az ilyen cselekmény megvalósulhat a csoport nyelve használatának megtiltásával a mindennapi életben, az iskolában, a nyomtatásban és a közélet már for-

máiban; megvalósulhat a csoport könyvtárainak, múzeumainak, iskoláinak, történelmi emlékeinek, istentiszteleti helyeinek és más kulturális intézményeinek vagy tárgyainak elpusztításával vagy használatuk megakadályozásával."

A szerkesztői bizottság fenti javaslatát az ENSZ Közgyűlése annak idején elvetette, és így nem kerülhetett be az említett egyezménybe. Miért ne lehetne ezt a kérdést most, a nemzetközi erőviszonyok sorsdöntő megváltozását követően újból "elővenni", s olyan jogi szabályozást elérni, amely hatékony - nemzetközi bírósági - védelmet teremt minden kulturális népirtással kapcsolatos kísérlettel szemben.

(Vö: Nagy György: A kisebbségi kérdés a nemzetközi jogban c. tanulmány ide vonatkozó megállapításaival. - A szerk.)

Gehér József: A kulturális népirtás fogalma és tilalmának jogi lehetőségei. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 194-201. p.

F. T.

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón. Adalék Jászi Oszkár asszimiláció-elméletéhez - különös tekintettel a görög katolikusokra.

"Jászi Oszkár A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés című 1912-ben írt munkájában a kisebbségeknek - az iparilag egységes társadalomban, szabad kulturális és gazdasági versenyen keresztül történő - békés beolvadását tartotta a magyarországi nemzetiségi probléma kívánatos megoldásának."

James Niessen dolgozata két - egy kisebb és egy nagyobb "szabású" - példán is kimutatja, hogy Jászi Oszkár nem, a korabeli magyar állam viszont annál inkább érezte, hogy "Magyarországon, különösen Erdélyben a nemzetiségi válság egyik fő színterét a vallási szervezetek" jelentik.

Mindkét példában arról van szó, hogy - állami közreműködéssel - miként "mentődnek át" magyar hívők nem magyar egyházi szervezetekből a számukra újonnan létrehozott vagy kibővített magyar egyházi szervezetekbe.

A kisebb "szabású" példa 1887-ben zajlott le. Ekkor az erdélyi szász lutheránus szuperintendenciából húszezer magyar lutheránust tömörítő tizenhat parókia vált ki, illetve csatlakozott a Tisza-vidéki magyar lutheránus egyházhoz. A szóban forgó barcasági településen a magyarok a középkorban jelentek meg, és - a szász környezet hatására - a reformáció idején váltak lutheránussá. Mivel a magyar népesség zömétől el voltak szigetelve, később sem lettek reformátusok. Szeparációs törekvéseiket a lelki gondozásukat ellátó lelkészek - úgymond - nemzeti sérelmei indították el.

A nagyobb "szabású" közbeavatkozásra 1912-ben, a hajdúdorogi görög katolikus püspökség megszervezésével került sor. Ez 163 parókiából állt, és

217 600 hívőt fogott össze.

A magyar görög katolikus közösségek eredete, történelme és nemzetisége felettébb vitatott. Noha vannak olyan nézetek is, hogy ezek az unitusok a 9. században keleti kereszténységre tért magyarok utódai, valószínűbb, hogy jelentős részük (főleg) ruszinból és románból lett magyarrá. Egy becslés szerint a ruszinok asszimilációs vesztesége 1880-1910 között 30 ezer, a románoké pedig 10 ezer volt. A magyar görög katolikusok számának növekedési üteme azonban azt sugallja, hogy a fentínél jóval nagyobb lehetett veszteségük.

"A római katolikus magyarok vallási szokásai nagymértékben hozzájárultak a (rutén) görög katolikusok elmagyarosodásához. Északkelet-Magyarországon a görög katolikus papok legtöbbje együtt tanult a római katolikus kispapokkal. (Ez Erdélyben igen ritkán fordult elő.) . . . Az egyházon belül uralkodó körülmények megerősítették az elmagyarosodás tendenciáit a rutének között, és ugyanakkor fokozták a magyar-román szembenállást."

A nevezett szembenállás alakulását - az itt megemlített más írás, Gergely Jenő tanulmánya révén - a román oldalról is nyomon követhetjük. "Magyarországon 1918 előtt a román nemzetiségű lakosság szinte kizárólag két egyházhoz tartozott: a görög keleti vagy ortodox román egyházhoz és a román görög katolikus egyházhoz. Mindkettő nemzeti egyházzá vált, de míg az ortodox egyébként is a határokon kívüli centrumok (Bukarest) felé orientálódott, addig az erdélyi román görög katolikus egyház a magyarországi katolikus egyház egészén belül képviselt markáns nemzeti törekvéseket és egy elkülönülő román görög katolikus tudatot." Ezt a magatartást Gergely Jenő az 1912. évi szeparáció előtti és utáni időkre nézve is feltárja egészen a második bécsi döntést követően kialakult helyzetig.

Mindkét tanulmány számos statisztikai összehasonlítást közöl. Így Niessen a magyarországi egyházak 1890. évi nemzetiség szerinti megoszlásáról (külön Erdély-rovattal), Magyarország 1890. évi nemzetiségi megoszlásáról (itt is van Erdély-rovat), a görög katolikusok nemzetiségi megoszlásának alakulásáról 1880 és 1910 között, a görög katolikus hívők, a klérus és a prédikációk 1910. évi nemzetiségi-nyelvi megoszlásáról, a hajdúdorogi egyházmegyébe került parókiák korábbi egyházmegyei besorolásáról prezentál igen szemléletes statisztikákat. Gergely adatközlései: a görög katolikus szertartások liturgikus nyelvhasználata 1910-ben; a görögkeletiek nemzetiségi megoszlása 1910-ben; Románia lakosságának felekezeti megoszlása 1930-ban; a Romániához csatolt korábbi magyar területek felekezeti megoszlása 1926-1927-ben.

Mindkét tanulmány bibliográfiai jegyzetekkel egészül ki.

Niessen, James: Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón. Adalék Jászi Oszkár asszimiláció-elméletéhez. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 38-64. p. 92 bibliogr. jegyzet.

Gergely Jenő: Az erdélyi görög katolikus román egyház. = Regio, 2. évf. 1991. 3. sz. 106-117. p. Bibliogr. 12 tétel.

G. T.

Székelyek, magyarok vagy székely-magyarok

Benkő Lóránd professzor alig négy éve, a szegedi őstörténeti konferencián elmondotta mindazt, amit emberöltőnyi idővel korábban is vallott: Erdélyben a székelység telepedett a magyarságra.

A tudós szerint a nyelvészet a névtudomány (ezen belül is a helynevek elemzése), valamint a nyelvjárástörténeti tények számbavétele révén képes hozzájárulni a településtörténeti (értsd: eredetkutatási) kérdések megválaszolásához. Az akadémikus e helyütt Melich János és Kniezsa István bő félévszázados névtani, illetve Györffy György és Kristó Gyula történészek ez irányú, de frissebb kutatásaira támaszkodik. Mindenekelőtt az Erdély területére vonatkoztatott török-magyar nyelvi érintkezés (régében ön maga által is képviselt) álláspontját revideálja; az idevágó török névetimológiák szinte mindegyikét a magyar nyelv-tudomány romantikus, turkofil korszakából származtatva. Legfőbb példának erre a Küküllő folyó névetimonját hozza, felemlgetve, hogy akár a magyar kék, né tán kökény szó ómagyar változatából is eredhet. Benkő a későbbiekben jó néhány töröknek vélt helységnév felsorolásával (Kniezsára, Ligeti Lajosra, Makkai Lászlóra utalva) támogatja meg teóriáját, kerek-perec elvetve a krónikaírók, köztük Anonymus "kétes hitelű és kronológiájú" személyneveit. Ellenpontként a már emlegetett tudósok (Kniezsa, Ligeti) és a háromkötetes Erdély történetének a szláv, illetve délszláv nevek megmaradását illető bizonyítékait sorolja. Benkő a gyepűelv, a székely őrvidek elméletével okadatolja feltételezését, miszerint a székelység telepedett rá a magyarságra, és nem fordítva. A helynevek településföldrajzi megoszlását teszi meg érvként, hangsúlyozva, hogy a Szamosok összefolyásáról keletre már nem vagy alig található olyan nevek, mint Őrmező, Gyepűsvölgy, Lövér, Kapud, Leshegy.

A másik érve a magyarság előbbeni letelepedésére a törzsnevek megragadása (Ladány, Tárkány, Jenő, Keszű). A végső argumentum pedig: a Marostól délre és az egész Székelyföldön nem találni a már említett korai helységnévtípusból. "Az erdélyi magyar helynévanyag vallomásának azt a fő summázatát, hogy a magyarság zöme nyugati irányból hatolt be az Erdélyi-medencébe - hangsúlyozza Benkő, maga az "erdő mög: erdőn túli terület" jelentésű magyar Erdély elnevezés és ennek hazai latin Ultrasyvania, Transsylvania párhuzamai is alátámasztják. A tulajdonnevek szemantikai tartalma mindig jelzi azt a szemléleti alapot, amelyen a megnevezők és a megnevezett viszonya nyugszik, s ez esetünkben csak egy nyugatról keletre tekintő magyar nézőpont lehet."

A szerző a továbbiakban a nyelvjárási tagolódások és a településtörténet szoros összefüggésére tér ki, három, egymástól jól elkülöníthető erdélyi magyar, illetve székely nyelvjárást szemügyre véve. Az áttekintés konklúziója annyi, hogy "Erdélyt alkalmasint kétféle nem-székely eredetű magyarság, annak kétféle nyelvi-etnikai csoportja telepítette be." Így történt ez az Erdélyi-medencében különösen nagy kiterjedésű marosi-mezősi nyelvjárástípus esetében, ám az is igaz, fűzi tovább gondolatait Benkő, hogy a jóval délebbre levő Brassó és Nagy-

küküllő megyei magyar szórványok nyelvi jellege viszont a székely nyelvi jelenségek által egyre jobban elnyomott marosi-mezőségi nyelvjárástípus maradványaira enged következtetni.

A nyelvjárásilag erősen tagolódott Székelyföld legalább három fő típusra állik szét. Ezek szerint a székelységnek "nyelvjárástörténeti és névtani alapon világosan kimutatható nyelvi kapcsolatai vannak a nyugati magyarsággal, mégpedig a telegdi székelyeknek elsősorban a Baranya-Valkó-i magyar nyelvi részletekkel, a sepsi-orbai-kézdi-csíki székelyeknek az Őrséggel és az Őrvidékkel, a marosi székelyeknek az Őrség-Őrvidék mellett egyes Pozsony környéki magyar nyelvi szórványokkal." Ez a körülmény természetesen megkérdőjelezi a székelyek török eredetének mítoszát éppen úgy, mint azt, hogy a székelység a honfoglaló magyarok egyik (kabar) törzse lett volna.

A szerző befejezésül hangoztatja, hogy Székelyföldön a székelyek betelepítése a XII-XIV. század közé tehető, azzal a kiegészítéssel, hogy a magyar nyelvű lakosság nagyobb arányú beköltözésének ideje a honfoglalás koránál valamivel későbbinek és iránya nyugat-keletinek látszik.

* * *

László Gyula régészprofesszor a folyóirat hasábjain rögtönzött hozzászólásában fejti ki nézeteit Benkő Lóránd feltételezéseiről.

László a régész, a történész szemszögéből, a krónikák, a krónikások és a székely néphit igazát bizonygatja. Ezek szerint a székelység Erdély őslakossága Attilától kezdve. Ezt támasztja alá a kettős honfoglalás ténye, amely többek között a bizánci krónikában és a Karoling-oklevelekben emlegetett onugorokkal, még hozzá a Kárpát-medencében a 670-es, 680-as években megtelepedett onugorokkal (magyar jelentésében tíz törzssel, tíz csoporttal) azonosítja a székelyeket.

A professzor kifejti, hogy "Bíborbanszületett Konstantínosz (911-959, bizánci császár) történeti munkájához magyar forrásból merítette a tudását, ő írja meg a hét törzs nevét. Ezek a nevek a mai napig is megvannak. Kik adták ezeket a neveket? Vagy azok, akik ott laktak, vagy azokról adta a környezete, akik ott lehetek . . . Mindenképpen köze van a névnek az ott megtelepedettekhez." Csallány Dezső történész egyébként statisztikát is készített, hogy a törzs nevű falvaink közelében milyen temetők vannak. És azt találta, hogy hatvan esetben ezek onugor temetők, és egyetlen esetben sem Árpád-koriak. Az onugorok adták tehát a neveket - vonja le a következtetést László Gyula, aki szerint székelyek onugor avarok, s a székelység eredetét nem a magyar időkben kell keresni, mindenféle áttelepítések során, hanem a késő avar korban, 680 táján, amikor őseik már ott ültek Erdélyben.

Benkő Lóránd: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. + László Gyula: A székelyek keletre telepítésének elméletéről. = Magyar Múzeum, 1. évf. 1991. 1-4. sz. 52-61., 160-161. p.

Cs. A.

Erdély magyar tájnevei

Az évtizedekig egy-egy ország belügyének tekintett nemzetiségi kultúra ápolásában nagy adósságok halmozódtak fel nálunk is és a szomszédos országokban is. Örvendetes, hogy a szemléleti változás nyomán a könyvkiadásban és a "tudományosságban" egyaránt megkésett virágzás következett be - vezette fel mondanivalóját az előadó 1989 őszén a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Erdélyben az utóbbi évtized a nemzetiségi lét, a nemzetiségi kultúra feltételeinek példátlan zuhanását hozta. Juhász Dezső ezzel kapcsolatban Áron Péter Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete, valamint A magyar tájnévadás c. saját tanulmánya alapján a további tájnévkutatói lehetőségeket és szükségleteket vázolja fel.

Áron Péter munkája bő adattára az erdélyi magyar, román, szász tájneveknek, illetve összehasonlítása a három nemzetiség tájszemléletének. Juhász Dezső tanulmánya egyrészt a Kárpát-medence magyar tájneveinek szótára, másrészt az eddig hiányos névrendszertani kutatásokra koncentrál. Jó volna ezeket a névrendszertani vizsgálatokat Erdélyre is alkalmazni, nem utolsósorban azért, mert rendelkezésre állt a történelmi Magyarország egészéről alkotott névtani kép, s ez módot ad a nyelvek közötti és az egy-egy nyelven belüli regionális összehasonlításokra is.

A nyelvi vizsgálatban az első hely a névtipológiát és a jelentéstant illeti meg, ezt a névalaktan és a lexikológia követi, kiegészítve névstilisztikai, névszociológiai és a diakrón változásokat érintő megfigyelésekkel.

Az Erdély név elhomályosult szóösszetétel, melynek első tagja az erdő (~erdé), a második pedig a kihalt elül ~ el (birtokos személyjellel: elve) 'valamin túl fekvő rész'. A szerkezet jelentése tehát "erdőségen túli terület". Ezt a szemléletet tükrözi a régi latin Transsylvania, Ultrasylvania is. (A szász Siëbenbürgen szemléleti alapja eltérő, a hétvárország a XI. sz.-i Erdély hét ispáni várával függ össze. Vannak ~~ottól~~ eltérő vélemények is.) A magyar név arra utal, hogy ez a terület a mai Király-hágó vidékén túli erdőség volt. Nyugatról az Erdélyt lezáró hegyek nem tartoztak a legkorábbi Erdély-fogalomhoz. Az összetétel tartalma nem utal a keleti kiterjedésre, de gyanítható, hogy a Keleti-Kárpátok koszorúja mint tájhatár csak a honfoglalást követő néhány évszázadban rögzült. Az etimológia alapú tájmeghatározáson kívül a történelmi, a politikai és a természetföldrajzi Erdély-fogalom is felvetődik.

A természetföldrajzi alapú meghatározás által kijelölt területen 90 magyar tájnév lokalizálható. Közülük 10-15 már kihalt. Magyarinak tekinthető az a néhány idegen eredetű tájnévezés is, amely víznévként még szláv, de tájnévvé válása már a magyarban következett be (Kászon, Barca, amely Kalota és Kalotaszeg valamint a Barcaság elődjének tekintethető).

A tájnevek típus és a névadás indítéka szerint természeti és műveltségi tényezők függvényei.

Természeti nevek:

a) Domborzatra utal a Cserhát, Tövishát, Erdőhát. A "lapály, völgy, rét" jelentésű lak (~lak) tájszóból keletkezett a Lakság. A talajra utal a Sóvidék tréfás Szikonyország változata. A szikony jelentése "kérgecs, cserepes, (föld, hó)", töve megegyezik a szikkad igével.

b) A vízrajz tájalkotó szerepe nyilvánul meg a folyónevekből jelentésátvitellel keletkezett tájnevekben: Barca (Bárcaság), Kalota (Kalotaszeg), Kászon, Székes. Nem zárható ki, hogy a Szilágyság változata szintén víznévre vezethető vissza. A Régi-nyír utótagja nem nyírfát, hanem mocsaras területet jelöl, tehát a nyírok főnévvel rokonítható.

c) Növényzeti tájnevek az Avasság, melyben az "öreg erdő" jelentésű avas szó van, továbbá Mezőség, Szilágyság (ld. az előző pontban is), Cserhát, Erdőhát, Erdővidék. A Kenyérmező utótagja erdős, fás növénytakaróra utal.

d) A tájnevek legújabb csoportja a térbeli viszonyítást fejezi ki. A viszonyítás alapja legtöbbször folyó vagy hegy. Pl.: Aranyosföldre, Érmellék, Kapus mente, Lápos vidéke, illetve Bükkalja, Havasköz, Rézálja. De előfordul a környezet szintjéhez való viszonyítás is: Alföld, Felvidék, Alszeg, Felszeg.

A műveltségi nevek csoportját etnikai, kulturális, településtörténeti, gazdaság- és birtoklástörténeti tényezők alakítják:

a) Népcsoportnévből alakult tájnevek: Székelyföld, Szászföld, Oláhtöld. Szentföldnek nevezik tréfásan Felső-Nyárad és Felső-Háromszék katolikus falvait a környék protestáns lakói.

b) A gazdaságtörténeti tájnevek bányászatra, mezőgazdaságra utalnak: Bányaság, Sóvidék, Meggyesszék, Borföld, Murokország (tréfás).

c) Településre és birtoklástörténetre utaló tájnevek: Belényes vidéke, Beszterce vidéke, Hátszegvidék, Torockó vidéke valamint Királyföld.

d) Ismeretlen vagy bizonytalan eredetű a Kutasföld (mert nincsenek ott folyók?), Szépmező, Gyergyó, Csik (talán víznév) és vitatják a Kenyérmező előtagjának motivációját is.

Az imént felvázolt erdélyi képet a magyar nyelvterület egészét tükröző tipológiával összehasonlítva kiderült, hogy nincs gyökeres eltérés, néhány - főleg arányokban megmutatkozó - regionális különbség. Mivel például Erdélyben nincsenek szélesen elterülő alföld jellegű síkságok, hiányoznak a Csallóköz, Muraköz típusú nevek, helyette a hosszan elnyúló folyó völgyeket mente, melléke, tere, vidéke utótagokkal jelölik: Lápos mente, Nádas mente, Érmellék, Sajó vidéke, Nyárad tere stb.

Erdélyben a megyenevek nem emelkedtek a tájnevek rangjára. A kisebb igazgatási egységek közül azonban sok tájegységként is számba vehető: Kápszonszék, Gyergyószék, Fogaraszék, Bárcaság.

Külön vizsgálat tárgya lehetne a tájnevek térbeli és időbeli ismertsége, a tájhatárok népi tudatbeli tükröződése. Ez azonban helyszíni néprajzi, illetve levéltári gyűjtést igényel.

Juhász Dezső: Erdély magyar tájnevei. = Magyar Múzeum, 1. évf. 1991. 1-4. füzet. 84-90. p.

K. O.

A tokaji görög kereskedelmi társaság belső rendje és 1801-ben elrendelt feloszlata

A török birodalomhoz tartozó földközi- illetve fekete-tengeri - levantei - vidékről intenzív kereskedelem alakult ki Délkelet-Európával (különösen Magyarországgal, Erdély és a román fejedelemség déli területeivel). E kereskedelem személyi biztosítékai gyakran a görögök, vlachok, szerbek, zsidók, örmények voltak, minthogy sem az iszlám vallásúak, sem a magyarok nem vállalták szívesen e viszontagságos foglalkozást.

VI. Károly német-római császár (III. Károlyként magyar király) 1717-ben felzabadiította az adriai kereskedelmet, 1719-ben szabadkikötőkké nyilvánította Triestet és Fiumét. A törökkel kötött pozsareváci béke is megkönnyítette a kölcsönös kereskedelmet. Ekkoriban számos görög-vlach kereskedelmi telep létesült Magyarországon, köztük a tokaji is, amelyről korábban Hodinka Antal adott leírást. Különösen értékesek Füves Ödön művei (sajnálatos, hogy főműve, a pesti görögök története, mindeddig kiadatlan). Az első magyarországi rendelkezések a görög kereskedők tevékenységi körét főként a nagykereskedelemre, majd idővel ezt kiegészítve a törökországi árukkal való kiskereskedelemre korlátozták.

A XVIII. század második felében a még nem teljesen feldogozott összeírások alapján a görögök számát Magyarországon 10 ezerre lehet becsülni. A görögök által létrehozott kereskedelmi társaságok nem egyszerűen a bennük társult tagok érdekeit szolgálták, hanem bizonyos irányítói-igazságszolgáltatási jogkörrel is rendelkeztek, - a bécsi tiltásokkal gyakorta dacolva. A jogi ügyekben illetékes tagot a társaság vezetősége jelölte ki, ahogy ez már I. Rákóczi György alatt Gyulafehérvárott és Brassóban is érvényesült az 1636-ban kapott privilégiumok alapján. Az alapelv az volt, hogy a társaság által nyújtott jogszolgáltatás nem lehet ellentétes az országban bevett törvényekkel, mégis igen gyakoriak voltak e téren az összeütközések. 1754-ben 13 társaság működéséről tudtak az akkori hivatalok: hatáskörükbe tartozott az ideiglenes Magyarországon működő török alattvalóknak mintegy a fele. Később a társaságok száma elérte a 25-öt.

A század végén - feljelentések alapján - hivatalos vizsgálat indult a tokaji társaság visszaéléseinek kivizsgálására. Az 1799-1801 közt folytatott vizsgálat anyaga lényegében teljesen megmaradtak a Magyar Országos Levéltárban, egyedülálló betekintést nyújtva egy diaszpóra valóságos életébe. Nem tudni, hogy pontosan mikor jött létre e társaság: 1693-ban kétségen kívül létezett, de egyes jelek szerint már korábban is adtak kölcsönt a városnak. A XVII. század húszas éveiben a társaság elérte, hogy vezetősége a tagok gazdasági jellegű vitáiban igazságot tehessen (a nem tagokkal folyó vitában a városi bíróság volt illetékes). 1754-ben 52 kereskedő tartozott a társaság kötelékébe, közülük 31 működött állandóan, a többiek részbirtokkal rendelkeztek. 1772-ben megvonták a társaságtól a jogszolgáltatás lehetőségét. Ennek ellenére a tagok titokban továbbra is választottak bírót maguknak. II. József alatt (1780-1793 közt) ismét él-

hettek az igazgátszolgáltatás jogával belső vitáikban. 1790-ben a közösség ortodox imaházat emelt (ekkor 211 személy tartozott hozzájuk, közülük 114 élt Tokajban).

1799 februárjában feljelentette őket Polyzois Kontos (Janina, 1759-), aki egyébként a társaság szolgálatában állt, mint tudós és költő. Kontos Paduában tanult, 1792-ben Bécsben Czartoryski hercegéknél házitánítóskodott. Ezután meghívást kapott a pesti görög közösséghez, hogy legyen tanító (később lelkésznek is felkérték, de a görög-vlach ellentétek miatt ez meghiúsult). Így került 1797-ben Tokajba lelkésznek. Kontos vitába keveredett a társaság vezetőivel, elmaradott járandóságait követelte, s e vitában a megyei igazgatás is neki adott igazat. 1800-ban visszalépett a lelkészi munkától.

Kontos titkos összejövetellekkel vádolta meg a társaságot feljelentésében. A városparancsnok felülvizsgálat nélkül küldte tovább az anyagot, amely így eljutott egészen a császárig. Az uralkodó diszkrét nyomozást kívánt, amelynek eredményeként kiderült, hogy szó sem lehet az alkotmány, illetve uralkodó sérelmére történt összeesküvésről. Ugyanakkor fény derült arra, hogy az örökösödési ügyekben tovább folytatódik a társaság jogi tevékenysége. Mailáth államügyész további nyomozást javasolt az uralkodónak, aki evvel Esterházy József grófort, Zemplén vármegye főispánját bízta meg. A főispán áttekintette a társaság előző évtizedekben született hivatalos dokumentumait, kihallgatott több tagot is. Felszínre került, hogy az eltiltás ellenére a társaság 1772-1780 közt is fenntartotta saját jószolgáltatását. Például gyámügyekben a vagyont nemegyszer az árvák megkárosításával kezelte.

Esterházy a jogi ügyekben való visszaélések alapján a társaság felszámolását javasolta az uralkodónak, aki döntésével ezt szentesítette.

A társaság anyagai közül figyelmet érdemel a görög nyelven megmaradt eskü és a latinul olvasható viselkedési kódex szövege. Az esküből fontosnak tűnik az a kötelezettség, hogy a tagnak jelentenie kell, ha olyasmiről értesül, ami a társaság, vagy egyes tagjainak kárát okozhatja. Tilos volt Törökországban vagy bárhol másutt egy tagot bíróság elé citálni. A viselkedési szabályzati 35 féle vétéséget sorol fel, amely megsértheti a tisztességes üzleti-kereskedelmi tevékenységet vagy együttélést. A továbbiakban 19 büntetőjogilag elmarasztalható cselekmény olvasható. A négy utolsó paragrafus datált: ezek 1714-ből és 1758-ból származnak. Eszerint az első 56 paragrafus 1714 előtt - ismeretlen időpontban - került megfogalmazásra. A büntetések 1-200 tallér közt mozognak, a kiróható botütések száma 60-ig növelhető, végül a társaságból való kizárás következik. Felvételnél egy önálló kereskedő esetén elvárták, hogy legalább 200 tallér vagyonnal rendelkezzen (a felvételi díj 12 tallér volt). A szabályok tiltották, hogy valaki a társaság ítélete ellen külső bírósághoz forduljon (ez ellentétes volt a törvényekkel).

A szabályzat nyilvánvalóan azt célozta, hogy a bármely ügyben felszínre kerülő vitás kérdések a társaság körén belül rendeződjenek. Igen szigorú elbírálást tapasztalhatunk egyes esetekben. Érvényes szerződéstől való visszalépés: 12

botütés és 12 tallér büntetés; lopás: azonnali kizárás; lopott holmi elrejtése, orgdaság: 80 tallér. Figyelmet kelt a botütéssel való büntetés széles körben való alkalmazása. Egyes elemzések szerint a XVIII. században ez török hatás.

Hering, Gunnar: Die griechische Handelsgesellschaft in Tokaj. Ihre innere Ordnung und ihre Auflösung 1801. = Südost-Forschungen, 46. Bd. 1987. 79-93. p.

S. P.

A magyarországi némettség a Peidl elleni puccs és a soproni népszavazás közötti időszakban (1919-1921)

Böhm és Gratz munkái nyomán úgy állítható össze az események menete, hogy az 1919. július végi előkészítés, majd - feltételezhetően - a románokkal való egyeztetés után került sor a Peidl elleni puccsra Friedrich István vezetésével és Schnetzer Ferenc altábornagy támogató részvételével. A csoport elnyerte az Alcsúton időző Habsburg József - a kiszemelt kormányzójelölt - támogatását is. A várba érkezett puccsisták aláírták a Peidl kormány tagjaival a Bleyer Jakab által megfogalmazott lemondó nyilatkozatot. Egyes feltevések szerint szerepe volt a puccsban Werth Henriknek, a Magyarországi Német Néptanács képviselőjének is (más források szerint Werth ekkor a Vörös Hadsereg szolnoki hadosztályának parancsnoka volt).

Az országban kaotikus állapotok uralkodtak: a román hadsereg az antant tiltása ellenére - háborús kártérítés fejében - gépet, élelmiszert, vagyis minden mozdíthatót elhurcolt. A fehérterror visszavágott a vörösöknek. Friedrich szeretett volna ennek gátat vetni, de nem volt meg hozzá a kellő erő. Az antant nem akarta elismerni kormányát, s különösen erélyesen követelte az ideiglenes kormányzó szerepre aspiráló Habsburg József azonnali visszalépését. Friedrich megpróbált egyezkedni a szociáldemokratákkal, miután Peyer és Garami augusztus 24-én újra megalapította ezt a pártot. Október második felében érkezett a fővárosba Clerk ezredes azzal a misszióval, hogy elfogadható kormány létrehozásánál bábáskodjék. Clerk fokozatosan eltávolodott eredeti, egy liberális-baloldali beállítottságú kormány alakulását elősegítő szándékától, mivel a stabilizáló erőt Horthy fővezérben vélte felfedezni. Sikerült neki elérnie, hogy november 14-én a román hadsereg ehagyja Budapestet. Ezt követően 16-án, Horthy bevonulhatott a fővárosba, majd 17-én Huszár Károly alakított kormányt. A jogrendet azonban csak a következő év júniusában létrejött Teleki-kormány volt képes helyreállítani.

Az első Friedrich-kormány hatályon kívül helyezte az összes, 1918. október 30. után elfogadott törvényt, de ez az intézkedése nem vezetett eredményre, minthogy e másfél év és számos demokratikus kezdeményezést is eredményezett. Nem szűnt meg minden ezidőtájt létrejött német szervezet sem. Például a

Kulturbund sem függesztette fel tevékenységét. De jure megmaradt a nyugat-magyarországi német autonómia is, ám a burgenlandi kérdés tisztázatlansága miatt gyakorlatilag már nem tudott működni. Friedrich mindenesetre Giesswein Sándor vezetésével fogadott egy 60 fős német delegációt, s ígéreteket tett neki az autonómia ügyében.

Megmaradt a Nemzetiségügyi Minisztérium is, élén Bleyer Jakabbal, a neves irodalomtörténésszel (augusztus 15-én lépett hivatalba). Bleyer fő törekvése és kinyilvánított programja az volt, hogy a túlzottan kiéleződött viszonyokat tompítsa, s keresse a megegyezés lehetőségeit. Fontosnak tartotta a kisebbségek számára a nyelvi, gazdasági és kulturális jogok biztosítását, de az autonómiáról inkább hallgatott. Rendeletet jelentetett meg (száma 4044) de a hatalmat gyakorló románok nem engedték napvilágot látni a fővárosban, s ezért ekkor mindössze egy szombathelyi lap közölhette. Budapesten csak a románok távozása után, november 19-én nyomtathatták ki (a románok mindennél kevésbé akarták, hogy az antant a konszolidáció jeleit lássa Magyarországon). A rendelet biztosítani kívánta minden nemzetiségi állampolgár számára a szabad nyelvhasználatot (törvények publikálása a nemzetiségi nyelveken, hivatalokban anyanyelvi ügyintézés stb.), az iskola- és egyesületalapítás szabadságát. Bleyert nyugtalanította, hogy még meg sem kezdődött a rendelet végrehajtása, de a sajtó máris pángermán törekvéseket emlegetett vele kapcsolatban.

Huszár, az új miniszterelnök decemberben Bleyerrel egybehangzóan beszélt a nemzetiségek jogairól. A német nemzetiséget az ország különösen hűséges, dolgozó és értékes népcsoportjának minősítette. A párizsi béketárgyalásokra indított, Apponyi Albert vezette delegáció is széleskörű jogokat ígért a nemzetiségek támogatására, beleértve az autonómiát is (miközben ez időközben lekerült a történelem napirendjéről, hisz például a szlovákokat aligha lehetett már ezzel vizsztatartani). A kultúrminiszter a nemzetiségi miniszter egyetértésével még 1919 december végén rendeletet adott ki az óvodák és elemi iskolák nyelvhasználatáról. A rendelet három csoportot különböztetett meg a helyi nemzetiségi arányok alapján. A nemzetiségi nyelvhasználatot akkor kellett bevezetni, ha a lakosok többsége nemzetiségi volt e (de helyi kezdeményezésre itt is lehetett kiegészítőleg magyarul tanítani). Ahol nagyobb területen éltek nemzetiségiek, az iskolai és kulturális tevékenység összefogására külön szakgazgatási szervet kellett létrehozni. A rendelkezések végrehajtásában a nemzetiségi minisztérium megkapta az ellenőrzés jogkörét.

Az elszakított területekről 1924-ig közel félmillió menekült érkezett az anyaországba, s megoldatlan társadalmi problémáik fokozták a politikai jobbratulódás, az idegengyűlölet - benne a zsidó- és németgyűlölet - veszélyét. Több ezer menekült tanár és tanító nem talált munkahelyet.

A nyugat-magyarországi németiség - a Vierburgenland című lap tanúsága szerint is - ragaszkodott a sokszor megígért, az autonómiát is magában foglaló jogai érvényesítéséhez. Többször érte részükről kritika a Bleyer vezette minisztériumot, hogy kétarcú politikát folytat ügyekben. Burgenland dolgában végül

csak az 1921 őszen elért velencei kompromisszum nyomán szervezett soproni népszavazás teremtett véglegesen tiszta helyzetet.

Az 1919. októberi általános választásokon a Keresztény Nemzeti Egységpárt - melyen belül számottevő német katolikus csoport képződött - több német nemzetiségű politikust juttatott a parlamentbe. 1920 februárjában a megválasztott honatyák tevékeny közreműködésével létrehozták a Christliche Deutsch-Ungarische Integritátspartei-t, amely egybeolvadt a korábbi Deutsch-Christliche Wirtschaftspartei-jel. Az új párt elnökévé Bleyert választották, helyettesei Landgraf, Huber és Scholtz lettek. A párt ugyanakkor nem fogta át a hazai németség összes mérvadó körét. Azok, akik leginkább az autonómia híveinek számítottak - s a Tanácsköztársaság alatt létrehozták saját szervezeteiket - 1919 októberében Deutsche Bauern und Bürgerpartei néven alapítottak pártot (Gündisch, Herzog), élén Steinackerrel mint díszelnökkel. A Neuer Politischer Volksblatt volt a szóvivőjük. Giesswein sem támogatta Bleyeréket, sokallva antiszemitizmusukat, elutasítva a numerus clausust. Az ellentámadás Giessweinnek a Galilei-körben való ténykedését vetette a szemére.

Bleyerék legitimista álláspontról nem támogatták a Habsburg-ház detronizálását. Bleyer aztán nem maradt tagja a második Teleki-kormánynak, amelyben mind a négy addigi tárca nélküli miniszter elveszítette a posztját, jóllehet a nemzetiségi minisztérium formailag csak 1922 decemberében szűnt meg (addig hol a miniszterelnök, hol a külügyminiszter irányította). Bleyert Steuer György, a németnyelvűek kormánybiztosa is háttámadta 1921 júniusában készített emlékiratával. Az emlékirat - Jászától Bleyerig - azt róta fel a nemzetiségi minisztereknek, hogy túl messzire mentek, teljesíthetetlen ígéreteket tettek, s ezzel elkésérették a magyarokat, a nemzetiségekben pedig hamis illúziókat ébresztettek.

Bleyer 1921. május 31-én szólalt fel először a parlamentben ellenzéki szerepkörből. Elismerte, hogy nem aktuális német orientációról beszélni, de előrevetítette, hogy Németország meg fog még szabadulni láncaitól, s akkor megváltozhat Közép- és Kelet-Európa Párizsban rajzolt térképe is. A hazai nemzetiségeknek minél több jogot igényelt, mert érdekeik messzemenő figyelembe vétele a lehatékonyabb eszköz a történelmi Magyarország integritásának visszaállításához. Bethlen miniszterelnök meglepően élesen reagált: visszautasította, hogy a háború előtt Magyarországon helye lett volna nemzetiségi elnyomásnak, s azt állította, hogy a békeszerződések élesítették a nacionalizmusokat. A teendő tekintetében azonban még Bleyernél is tovább ment, fontosnak tartva a teljes iskoláztatási vertikum megteremtését - a felsőoktatást is beleértve - a nemzetiségek számára. Legalábbis szóban, mert a gyakorlatban inkább Steuer memorandumának szelleme érvényesült.

Fontos adalékokat tartalmaz a korabeli magyarországi németség próbálkozásairól az 1919 októberében Deutsche Arbeit in Ungarn címmel útjára indított hetilap, mely a Kulturbund égisze alatt jelent meg. Sok más mellett itt publikálták decemberben a későbbiekben a hazai németség himnuszává vált "Seid gerüst, ihr deutschen Brüder!"-t is. A lap 1920-ban szűnt meg, majd 1921 őszen a

Pester Zeitung is leállt, s már csak az előbb bevezetett Neuer Politischer Volksblatt tudott a felszínen maradni.

A húszas évek elejétől fokozatosan újjáéledt a németországi hivatalos körök érdeklődése a magyarországi németiség és politikai vezetői, szervezetei iránt. 1921 nyarán érkezett Magyarországra tájékozódás céljából C. von Loesch, aki behatóan tanulmányozta a hazai német tényezőket (ld. Tilkovszky Lóránt: Németország és a magyarországi kisebbség, 1921-1924.).

A referált szerző, aki sokat merített Bellér Béla Az ellenforradalom nemzeti-ségi politikájának kialakulása (1975) című munkájából, Bleyer szerepét végül meglehetősen negatívan értékeli. Bizonyosan nem volt ő a pángermanizmus ügynöke, ahogy a magyar nacionalisták vélték, de elvitatja tőle azt, hogy a magyarországi németiség atyja és tudatának ébresztője lett volna. Óvatoskodó politikájával inkább játszott fékező, mint előrelendítő szerepet.

Spiegel-Schmidt, Friedrich: Das Deutschtum Ungarns zwischen dem Putsch gegen Peidl und der Ödenburger Volksabstimmung 1919-1921. = Südsüdostdeutsches Archiv, 30-31. Bd. 1987-1988. 78-111. p.

S. P.

A szlováklal és kárpátaljai németek élet- és tudati viszonyai a két világháború közötti időszakban

1920-ban Szlovákiában 150, Kárpátalján pedig 15 ezer német élt, összefoglaló megnevezésük a kárpátnémet volt.

A legnyugatibb, a Pozsony környéki sávot az jellemezte, hogy itt közvetlen közelbe esett az alsó-ausztriai anyanyelvi világ. Az első világháború előtti évtizedekben ennek ellenére jelentősen megnőtt e területen a magyarok és szlovákok száma, de Pozsony német lakossága 1930-ban még így is 28, 1940-ben pedig 20%-ot tett ki. A pozsonyi és a Pozsony környéki németiség 1940-ben 60 ezer személyből állt.

A 15. században egy vándor úgy tudott Pozsonyból Kassára eljutni, hogy minden éjszakára német házban szállhatott meg. Ez a kép a 20. századra olyanmire megváltozott, hogy Pozsonytól csak 230 kilométerre keletre maradt meg a következő jelentős, a Kőrmöcbánya-vidéki német nyelvi sziget. A II. világháború előtt az itt élő németek száma 45 ezret tehetett ki.

További 200 kilométerrel keletre találjuk a szintén igen régen itt élő "cipszereket", azaz szepességi németiséget. Ezek száma 1847 és 1921 között 64 ezer-ről 37 ezerre csökkent, majd a II. világháború kitörésekor a legjobb esetben sem haladta meg a 42 ezret.

A 16. században a mai Szlovákia területén mintegy negyedmillió német élhetett, s ehhez közeli számot rögzítettek az 1880-as adatok (225 ezer, azaz 11%) is. 1910-ig azonban már 220 ezerre (6,75%-ra), majd 1919-ig 144 ezerre

(4,87%-ra) csökkent a németiség. Az 1938-as müncheni döntések után megmaradó Szlovákiában számuk 128 ezer volt.

A vázolt folyamatok mögött egyrészt meglepő mértékű alkalmazkodási képesség fedezhető fel, másrészt egy alig manifesztválódó nemzettudat. A felvidéki németiség a történelmi Magyarországon szívesen vált - értelmiségiként, hivatalnokként - a Natio Hungarica tagjává. Az államilag is támogatott asszimiláció (ld. az 1879., 1883. és 1991. évi iskolai törvényeket) mellett az urbanizálódás, a társadalmi mobilitás is megtette a magáét, s a németiség fogyása legalább negyed részben önkéntes nemzetváltásra vezethető vissza. Különösen érzékenyen érintették ezek a folyamatok a cipszereket, akik közül sokan jártak el évente a belső-magyarországi vidékekre munkalehetőséget keresni, illetve mintegy 25 ezren vándoroltak ki Észak-Amerikába.

A németek kétharmada katolikus vallású volt (ezen belül a Pozsony környékiek 60%-a, míg a cipszereknek csak egyharmada). Az 50 ezres lutheránus németiség a csehszlovák korszakban sem rendelkezett önálló egyházi hierarchiával. A helyi protestáns tiszteletesek azonban még így is mindent megtettek a nemzeti tudat ápolása érdekében. Sokat segített a németországi Martin-Luther-Bund és a Gustav-Adolf-Werk is.

AZ 1921-ben a 131 ezres zsidó vallású lakosság 6,7%-a tartozott a német nemzetiséghez; mintegy 40 ezer zsidó használta anyanyelvként a jiddist vagy a németet. 1930-ban már csak 10 ezer zsidó vallású személy tekintette magát a német nemzetiséghez tartozónak. Erre következett a 30-as évek éles zsidóellenes politikája, amely közvetlen előkészítője volt az 1942-1943-ban bekövetkezett holocaustnak.

A pozsonyi és a szepességi németiség inkább regionális tudattal, mintsem kifejtett nemzeti önérzettel rendelkezett. Az első világháború után ráadásul pártpolitikai ellentétek is tagolták a németiség képét. Ezen felül számos jel utal arra, hogy a húszas évek második felében a felvidéki németiség politikailag - például a prágai parlamentben - gyakorta kooperált a magyarokkal, avagy közös szervezetek alakított ki velük.

Ettől az időtől kezdődően nem volt tapasztalható számottevő asszimiláció, amire a javuló anyanyelvi iskolázási viszonyok is kihatottak (az 57 német túlsúlyú és négy további relatív többségű településen 1924-ben már 116 népiskola működött, legfőként egyházi fenntartásban, ezen felül három polgári iskola és három gimnázium is). Együttesen a német származású gyerekek 89%-a anyanyelvén tanulhatott. Önálló német tanítóképző azonban csak az 1938-as politikai változások után valósult meg, a szlovák kormánynak köszönhetően.

A felvidéki németek nemzeti hovatartozásának erősítését nagyban elősegítette a szudétanémetek példája és konkrét támogatása. A weimari köztársaság is módot talált arra, hogy a prágai Deutschpolitische Arbeitsstelle szlovákiai fiiliáját hozzon létre. Olyan politika egységtörekvés - pártok közti szövetség -, amilyen a szudétanémeteknél megvalósult, itt mégsem sikerült, bár a szudétanémet Deutscher Kulturverband a húszas években Szlovákiában is eredményesen fej-

lesztette működését, s 1925-ben már a nyolc járási szövetségben belül 110 helyi csoporttal és 15 ezer taggal rendelkezett. Nagyszámú tornaegylet és énekkar is alakult ekkor. Nagynémet folyóiratok (Der Auslandsdeutsche, Nation und Staat, Südostdeutsche Forschungen), valamint a saját periodikus kiadványok (Grenzbote, Pressburger Zeitung - Pozsony, Karpathen-Post - Késmárk) rendszeresen foglalkoztak a felvidéki németiség múltjával és jelenével.

A németek nemzeti tudatának alakulására jelentős hatást gyakorolt a Szepességben tevékenykedő, szudétanémet származású Franz Karmasin, a Deutscher Kulturverband titkára. Komoly szerepet vitt a Karpathendeutsche Partei (KP) létrehozásánál 1927-ben. Ahhoz, hogy ez a kezdeményezés átfogja a három nyelvi szigetet, pénztámogatásra volt szükség, amit a Sudetendeutscher Heimatfront vezére, K. Heinlein 1933-tól biztosított Karamsinék részére. Ezzel a KP a náci beállítottságú szudétanémet párt eszközüvé vált. Hitler bizalmasai - a R. Hess vezette Verband der deutschen Minderheiten in Europa, majd W. Lorenz Obergruppenführer, az 1937-ben létrehozott Volksdeutsche Mittelstelle irányítója - gyakorlatilag közvetlen lehetőséget nyertek ahhoz, hogy a felvidéki németiség is a náciizmus ötödik hadoszlopává silányuljon.

1935-ben Karmasin képviselői helyet kap a parlamentben, elvbarátja, S. Keil pedig szenátor lett. 1938 szeptemberében a nyilvánvalóan náci pártot a kormány betiltotta, de a pár nappal későbbi müncheni döntés ismét lehetőséget teremtett a folytatásra, ezúttal már Deutsche Partei (DP) néven. A fasiszta szlovák államban Karmasin lett a német népcsoport "Führer"-je. A német szervezeteket itt is náci mintára egységesítették, s 1940-re már a németiség háromnegyedét kényszerítették be a DP-ba. Az új szlovák alkotmány Karamsinéknak "állam az államban" jogállást biztosított, az iskolarendszertől a mozihálózatiig, a szociálpolitikai intézményektől a színházakig. Karmasin elvakult Hitler-imádata, a kezdeti világpolitikai német sikerek mámorára végül ahhoz a végkifejlethez vezetett, hogy a hétszáz éves német-szlovák-magyar együttélés kényszerű kitelepítésekkel ért gyászos véget.

Hoensch, J. K.: Die Entwicklung eines Gemeinschafts- und Volkstumbewusstseins unter den Karpathendeutschen in der Zwischenkriegszeit. = Südostdeutsches Archiv, 30-31. Bd. 1987-1988. 112-128. p.

S. P.

A horvátországi német kisebbség 1941-1944 között

Az SS Volksdeutsche Mittelstelle elnevezésű intézménye már a Hitler és Mussolini közreműködésével létrehozott Önálló Horvát Állam (ÖHÁ) megteremtése, 1941 áprilisa előtt sokmindent elkövetett a horvátországi 150 ezer német náci célkitűzések támogatására való mobilizálása érdekében. A horvát vezér,

Ante Pavelic maga is rendkívüli jogállást ígért a német kisebbségnek. 1941 júniusában Richard Veessenmayer Standartenführer vezetésével közös német-horvát bizottságot hoztak létre az alapelvek kidolgozására. Az ideiglenes törvény kimondta, hogy a Horvátországi Német Népcsoport (HNN) Führerjének irányításával a horvát állam sajátos részét képezi, s mint ilyen az általános törvények keretén belül korlátozás nélkül élhet politikai, kulturális, gazdasági és közigazgatási jogaival. Führerré B. Altmeyert nevezték ki, aki már a jugoszláv állam idején is "gauleiterként", a német kulturális és jóléti szövetség vezetőjeként a nemzeti-szocialista világnézet terjesztője volt.

Azokon a településeken, ahol a németek aránya elérte a 10%-ot, a közigazgatás nyelveként használhatták a németet, s ahol a 20%-ot elérte, ott a horvát és német nyelv egyenlő használatát írták elő. 1941 májusában a szerémségi kerület élére főispánként E. Elickers került, s ezzel itt gyakorlatilag német igazgatást valósítottak meg.

A horvát hadkötölezettségi törvény elvben mindenkire vonatkozott, de a HNN létrehozhatta saját rohamcsapatát (Einsatzstaffel, amely később a Wehrmacht és az SS emberanyagának előkészítőjévé vált. Automatikusan a HNN tagjának számított minden olyan személy, akinek szülei németek voltak, de elég volt egy német nagyszülő is, hogy valaki felvételét kérhesse. Aki németként bármely más szervezet tagja kívánt lenni, az hazaárulónak minősült.

A főhrerrel áthatotta az egész német kisebbséget: fentről lefelé, az utolsó településig hiánytalanul valósult meg. Az ÖHÁ öt körzetre lett ilyen szempontból felosztva, mindegyik élére megfelelő vezetőt neveztek ki, majd az folytatta e szervezést saját körzetében. A helyi "alapszervezetek" pontos világnézeti nevelési tervet követtek (témák: Hitler ifjúsága, a bolsevizmus álarca nélkül, a világnézet háborúja és győzelme stb.). A részvétel minden bejegyzett tag számára a "legszigorúbban kötelező" volt.

Munkavégzés szempontjából korporációs testületekbe kerültek az emberek (Deutsche Arbeitgemeinschaft, Landesbauernschaft). A HNN politikai szervezetét Nazionalsocialistische Deutsche Gefolgschaft-nak nevezték el, s ennek tagja volt minden árja származású, a nemzetiszocialista világnézetet valló német. A mindennapi életben komoly szerephez jutottak a szatellit szervezetek: külön a férfiaknak (Deutsche Mannschaft), külön a nőknek (Deutsche Frauenschaft) és a fiataloknak 10-től 18, illetve 21 éves korig (Deutsche Jugend). Mindegyik szervezet alapvetőnek tartotta a katonai kiképzést is, de a férfiszervezet - amely a 18 és 45 év közöttieket fogta át - kifejezetten militarista célokat szolgált. Az Einsatzstaffel elnevezésű rohamcsapatnak azok lehettek a tagjai a 17-20 év közöttiek közül legalább 170 cm magasak voltak, s mind kinézésre, mind világnézeti érettség tekintetében alkalmasnak minősültek.

A német iskolarendszer irányítására a horvát oktatási minisztériumban külön szervezeti egységet hoztak létre. A legalább 20 iskoláskorú gyerekekkel rendelkező településeken német iskolát létesítettek, s ahol legalább tíz gyerek volt, már ott is működött egy kisegítő iskola. Erőszakos propagandakampányt folytattak

annak ellenére, hogy minden német gyerek német iskolába kerüljön, de ezt még 1943-ban sem tudták megvalósítani. 1942-ben 270 népiskola 553 osztályában (210 tanítóval és 120 kisegítő személyzettel) 21 ezer gyereket tanítottak németül, 16 polgári iskolában és két reálgimnáziumban pedig kb. 6 ezret. A Grenzwach című lap megfogalmazása szerint "a nevelésnek egyetlen példaképe a német katona" volt a jelszó.

A propagandagépezet igyekezett mindenhol megjelenni. A sajtótermékek (a horvátországi német Führer lapjaként megjelenő Grenwach, a nagynémet kiadónál előállított Deutsche Zeitung, az illusztrált Neue Zeit), a rendszeresen szervezett filmelőadások, a tömeges felvonulások és fáklyásmenetek (Hitler születésnapjától aratási ünnepekig, anyanaptól május 1-ig) mind a totális világnézeti nevelést szolgálták.

A szervezetek pénzügyi ellátását részben a német kisebbség áldozatvállalására alapították: volt rendszeres havi "tagdíj" és német katonákkal rendezett gyűjtés (például 1943 februárjában egyetlen hét alatt 256 millió kuna jött össze). Emellett a berlini Volksdeutsche Mittelstelle 1943-ban 19 millió márkát, a horvát kormányzat pedig - "egyszeri támogatásként" - 15 millió márkának megfelelő összeget adott a HNN céljaira.

Az ÖHÁ megteremtését követően A. Pavelic, a poglavnik rögtön bevezette a német mintát tökéletesen másoló zsidóellenes rendelkezéseket. A HNN keretében pedig Altmayer vigyázott az 1935-ös nürnbergi faji törvények hiánytalan betartására. 1942 közepén a zágrábi német rendőrrattasé vezetésével szervezetet hoztak létre a holocaust végrehajtására, s a horvátországi mintegy harminc ezres zsidóság 85%-ban áldozata is lett a kíméletlen "Endlösung"-nak.

A háborús nehézségek ellensúlyozására fokozatosan militarizálták a gazdasági életet. Előbb a mezőgazdaságban forszírozták a szövetkezetesítést, majd kiterjesztették a bankügyekre is. Ellátási "csatákat" szerveztek a minél jobb termésbetakarítás végett, majd kampányt indítottak a napraforgó-termesztés fokozására ("napraforgóval a háború megrövidítéséért!"). Kötelező felvásárlási árakat vezettek be (ezek a feketepiaciak töredékét tették csak ki). Az említett, hazafias akciókban a németeknek élen kellett járniuk.

A németiséget legsúlyosabban a hadviselési kötelezettségek érintették. 1942 második felében a horvát kormány olyan rendelkezést hozott, hogy minden volksdeutsch-nak számító 17-30 éves állampolgár az SS fegyveres szervezetének hatáskörébe tartozik. Himmler a délkelet-európai német kisebbségek erkölcsi kötelességének nevezte, hogy 17-től 50 éves koráig fegyveres szolgálatot teljesítsen. 1943 tavaszán írásos megállapodás is született a horvát és SS-tényezők között, hogy a horvátországi németek az SS Prinz Eugen hadosztályába kerüljenek. 1943 nyarán a horvátországi németiség 15%-a (közel 29 ezer férfi) teljesített fegyveres szolgálatot. Ekkor a horvát rendőrséget és csendőrséget gyakorlatilag már K. Kammerhofer SS-Brigadeführer irányította, s a totális hadviselés érdekeinek megfelelően az SS vette át a HNN vezetését is (érvényesítve az 1943. január 31-én kelt német törvényt a totális háborúról). 14 éves kortól

mindenkit munkaszolgálatra köteleztek, a 16-17 évesek katonai előkiképzést kaptak, az idősek 60 éves korukig a Heimatwacht elnevezésű polgári őrségben voltak kötelesek szolgálatot teljesíteni.

A német lakosságot, amelynek számát a háborús szolgálat veszteségei, a korábban telepesként Galíciába vitt parasztok már jócskán csökkentették, 1944 elején teljes németországi áttelepítésre ítélték. Az akció végrehajtását október elején kezdték el, s egy hónap alatt 90 ezer ember elszállítását bonyolították le. A következő hónapban a Bácskából és Bánátból folytatták a kitelepítést.

Calic, Marie-Janine: Die Deutsche Volksgruppe in Kroatien 1941-1944. = Südostdeutsches Archiv, 30-31. Bd. 1987-1988. 148-175. p.

S. P.

Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között

Az erdélyi zsidó-keresztény házasságokra vonatkozó adatok - demográfiai érdekességük mellett - a nemzetiségi csoportok közötti távolság alakulására is gazdag jelzőrendszerként szolgálhatnak.

A világháborúk közötti korszak nagyobbik felére, illetőleg a legtöbb Trianon után Romániához csatolt városra nézve rendelkezésre állt egy anyakönyvi felmérésen alapuló összesítés, amelyet kidolgozója, egy román orvos csak "fajtisztasági" szempontok szorgalmazása céljából értelmezett. Egy kisebb méretű, de jóval több információt tartalmazó adatbankot maga a szerző is feldolgozott a legfontosabb "vegyesházassági központokra" (Temesvár, Arad, Nagyvárad, Brassó) nézve egy, a zsidó és nem zsidó asszimiláció folyamatait az egész Kárpát-medencében vizsgáló kutatás keretében.

Az erdélyi városi zsidóság házassági keveredése a világháborúk között még szerény mértékű volt. Mindkét nem házasodóinak mindössze 7,3-7,4%-a kötötte életét formálisan keresztény felekezetű partnerhez. Erdélyben ritkább volt a zsidó-keresztény házasság, mint a korabeli Magyarországon. Ugyanakkor az Alföld szegélyén elhelyezkedő városokban - Nagyváradon, Aradon és Temesvárott - a házas keveredés a legintenzívebben folyt a Kárpát-medencében. Temesvárott az 1930-as években már a zsidók által kötött összes házasság egyharmadát is megközelítette a keresztény partnerrel kötött frigy.

A zsidó vegyesházasságok abszolút többsége (55%) - a zsidó férfiaknál sokkal inkább, mint a zsidó nőknél - a magyarság felé irányult. A zsidók és a magyarok között volt viszonylag a legnagyobb közelség, a zsidók és a románok között pedig a legnagyobb távolság. A többi nemzetiség (német, szerb, orosz) e szempontból a kettő között helyezkedett el.

Erdélyben az azonos demográfiai és szociológiai körülmények között megkö-

tött magyar-zsidó házasságok (különösen a zsidó férfiaké) nem jártak számottevően magasabb válási kockázattal, mint a homogén zsidó házasságok.

Leggyakrabban a közhivatalt alig viselő és a magánalkalmazott státuszban lévők léptek vegyesházasságra.

A zsidó asszimiláció Erdélyben nemcsak az uralkodó rétegek magyar jellege miatt fordult a magyarság irányába, hanem azért is, mert ezek befogadási készsége meghaladta a másutt tapasztalhatót. A politikai kapacitású elit összetétele szempontjából Trianonig a domináns protestáns régióban a politikai katolicizmus egyebütt élesen antiszemita iránya nem vert mély gyökeret. Erdély magyarsága alig vett részt a 19. és a 20. század antiszemita mozgalmában.

Mivel az országrész már előbb kiszakadt a magyar államtestből, sem a tanácsköztársaság burzsujellenes, sem a fehérterror jobboldali zsidó gyűlölete nem nyerhetett itt tápot a helyi magyar népességben. Ellenkezőleg, míg a korábban inkább az "osztályszövetség" jellegű s a magyar ajkú zsidó és a nem zsidó középrétegek érdekességét illusztráló liberális "asszimilációs társadalmi szerződés" szolgáltatta a magyar-zsidó közeledés táptalaját, ezután a közösen viselt kisebbségi sors is ösztönözte ezt a közeledést.

Így válik érthetővé, hogy a Romániához csatolt nagyvárosok (Nagyvárad és Kolozsvár éppúgy, mint Arad és Temesvár) Budapest és Szeged mellett a magyar-zsidó asszimilációnak legfontosabb gócaivá váltak a Kárpát-medencében. Nemcsak a vegyesházasságok rátája érte itt el a legmagasabb szintet, de erősen túl volt képviselve a helyi zsidóság a névmagyarosítók vagy a magyar elemi iskolába járók között is.

Ezért is tesz említést végül a szerző az asszimilációs csoportközi mozgások legfőbb közvetítő mechanizmusairól, elsősorban az iskolázásról, valamint a társas, az egyesületi és politika élet fórumairól.

Az iskolák nemcsak hogy magyarul oktattak, de a társadalmi integráció fontos eszközei is lettek, amennyiben a zsidók és nem zsidók együtt koptatták padjaikat. Erdélyben ez hatványozottabban volt így, mint egyebütt Magyarországon. Az ottani zsidóság - talán szétszórtságánál fogva is, talán stratégiai szándékkal - sokkal ritkábban alapított saját elemi iskolát, mint az ország más településein. Az iskolarendszer az "életre szóló" kapcsolatok alakulásában és a párválasztási tervek megfogalmazásában is szerepet játszott.

Hasonló szerep jutott az iskolákkal párhuzamosan működő ifjúsági szervezeteknek, önképző társulásoknak, sportegyleteknek, tánciskoláknak, kluboknak, kávéházi törzsasztaloknak s az informális szocializáció egyéb fórumainak, melyek ugyan legtöbbször társadalmi rétegintézményekként működtek, de Erdélyben zsidóellenes megkülönböztetést alig alkalmaztak, ami a Kárpát-medencében másutt nem volt ritkaság.

Karády Viktor: Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között. = Korunk, 1991. 8. sz. 941-954. p.

H. Z.

Burgenland 1945-ben

AZ 1938-as német megszálláskor Burgenland elveszítette egységét és tartományi önállóságát: az északi járások Nezsidedtől Kismartonig Alsó-Ausztriához kerültek, míg a délebbi területet Stájerországhoz csatolták.

A szovjet csapatok 1945. március 29-én léptek Burgenland területére, ahol a közel ötvenezer ember által épített Súdostwall elnevezésű védelmi rendszer szinte napok alatt összeomlott.

Az 1938 előtti helyi politikusok már április 11-én megbeszélést tartottak a további teendőkről, és a sebtében létrehozott Ideiglenes Tartományi Bizottság tagjai - pártállásuktól függetlenül - a tartomány visszaállítását tűzték ki legfőbb célul.

A szovjet megszálló erők egyetértésével és a szociáldemokrata Karl Renner vezetésével április 27-én létrehozott Ideiglenes Szövetségi Kormányt a burgenlandi bizottság május 11-én abban a reményben üdvözölte, hogy a tartomány öngazgatása és egysége az 1920-as alkotmány jegyében mielőbb helyre áll. A kormány azonban május 13-án úgy foglalt állást, hogy átmenetileg fenn kell tartani Burgenland megosztottságát.

A politikai önkifejezést és egyeztetéseket jelentős mértékben hátráltatták a még jócskán háborús viszonyok, a közlekedési nehézségek és a megszálló erők kilengései. Még fontosabbnak tűntek a külpolitikai összefüggések. Egyesek azért nem kívánták Burgenland kérdését napirendre tűzni, mert tartottak Magyarország területi igényeitől, de ennél döntőbb volt a nagyhatalmak közötti egyetértés hiánya. Ezért a szövetségi kormány meg is bízott egy alkotmányjogászt Burgenland megosztott módon történő irányításának átmeneti törvénybe foglalásával.

A nagyhatalmak az 1943. november 1-i Moszkvai Nyilatkozatban ugyan egyetértőleg Ausztria egységének és önállóságának visszaállítása mellett foglaltak állást, de ezt követően hosszú ideig nem jutottak dűlőre a megszállási övezetek meghatározását illetően. 1944-ben a britek javaslatot terjesztettek elő, mely szerint az USA lett volna az egyetlen megszálló hatalom. A Szovjetunió erre februárban úgy reagált, hogy mindhárom nagyhatalomnak legyen megszállási övezete. Amerika halogatta az állásfoglalást (egészen az év végéig). Közben az angolok augusztusban olyan konkrétabb javaslattal álltak elő, amely értelmében Burgenland megosztottsága fennmaradt volna. 1944 végén, a gyors szovjet előrenyomulást látva, Eden angol külügyminiszter sürgette az amerikaiakat, hogy még Ausztria szovjet elfoglalása előtt igyekezzenek megállapodni a szovjetekkel, különben ugyanúgy nem jutnak szerephez, mint Bulgáriában vagy Romániában.

Az európai ügyek intézésére létrehozott European Advisory Commission keretében a britek 1945. január végén azt javasolták, hogy addig Gau Niederdonau (Alsó-Ausztria plusz Burgenland északi fele) szovjet övezet legyen, míg Stá-

Jerország (Burgenland déli felét is ideértve) és Karintia a britek. Indoklásukban még azt is belefoglalták, hogy könnyebb hét gau vagy tartomány irányítását megszervezni, mint 83 járásét, a közigazgatás végleges formájának meghatározása pedig maradjon az osztrákok hatáskörében. E gondolat a későbbi vitákban komoly jelentőségre tett szert.

A brit javaslatokat érdemben csak április 4-5-én vitatták meg. A két hónapos kivárás szovjet oldalról azzal az előnnyel járt, hogy a szovjet térhódítás pozíciójából egyszerűbb volt előnyös döntést kierőszakolni. Az április elején kialakított, majd április 15-én ideiglenes megállapodásként írásba foglalt döntés szerint Bécs kivételével - mely négyhatalmi megszállás alá esett - Alsó-Ausztria és Felső-Ausztria Dunától északra eső balparti része, az ún. Mühlviertel, továbbá 1938 előtti terjedelmében az egész Burgenland szovjet övezet lesz. (Az amerikaiaknak Salzburg tartomány és Felső-Ausztria Dunától délre eső része, az angoloknak Stájerország és Karintia, a franciáknak pedig Tirol és Vorarlberg jutott. A nyugatiak Bécs közös megszállása és a briteknek szánt Stájerország fejében elfogadták a szovjet előterjesztést. A szovjetek igaz érdeke az volt, hogy egyrészt az amerikai övezet és Csehszlovákia, másrészt a brit övezet és Magyarország közt ütköző sáv legyen a birtokukban. Mindebből az osztrák belpolitikát illetően az is következett, hogy Figl nem alaptalanul mondotta a burgenlandi egységtörekvésekre: "az oroszok ellene vannak", jóllehet nem Burgenlandra gondolhatott, hanem arra, hogy a szovjetek tulajdonképpen Felső-Ausziát kívánták kettéosztani, ami miatt aztán elvileg nem is támogathatták Burgenland visszaállítását.

A megszállási övezetekről intézkedő végleges megállapodást augusztus 9-én írták alá a szovjetek, csak addigra vonták vissza csapataikat Stájerországból a korábbi stájer-burgenlandi határra. A vonal ezt követően mindkét oldalról erős ellenőrzés alá került, szó sem lehetett például szabad személyforgalomról.

Az új helyzetben Alsó-Ausztria Ideiglenes Tartományi Bizottsága augusztus 7-én állást foglalt Burgenland visszaállítása és öngazgatása tárgyában, s még aznap azonos tartalmú előterjesztéssel élt a kabinet ülésén is. Minthogy Stájerország a szovjet csapatok hátrébbvonása miatt nem lehetett jelen, a kormányülésen vétó nem is hangozhatott el. Így a korábban már foglalkoztatott alkotmányjogász, Adamovich professzor most új feladatot kapott, ezúttal Burgenland egységének helyreállítására kellett törvényjavaslatot előterjesztenie. Augusztus 27-én került sor a burgenlandi pártok - a néppárt, a szociáldemokraták és a kommunista párt - képviselőivel az utolsó egyeztetésre, majd a kormány augusztus 29-én alkotmánytörvényt hozott, melynek értelmében az önálló Burgenland tartományt 1945. október 1-i hatállyal visszaállítják.

A törvény felhatalmazása alapján ideiglenes tartományi kormány állt fel, élén a szociáldemokrata L. Leserrel, egy-egy helyettesét a néppárt és a kommunista párt adta.

Közben a szovjet megszálló erők parancsnoka, Konyev marsall el akarta érni, hogy Renner kormányát a többi nagyhatalom is elismerje. A brit ellenvéle-

mény szerint azonban ez csak egy "bécsi" kormány, míg egy szövetségi kormány csak az összes tartomány képviselőjével jöhet létre. Szeptember 24-re hívták össze a tartományok országos konferenciáját. Ennek egyik feladata az osztrák egység megteremtése, a másik a választások kiírása volt. Minden tartomány egyhangúan síkra szállt Ausztria egysége mellett. A választásokat november 25-re tűzték ki. Az időközben hivatalba lépett burgenlandi ideiglenes kormányban négy néppárti, három szociáldemokrata és két kommunista kapott helyet. A választások módosították ezt az arányt: a néppárt a tartományi gyűlésen 17 mandátumot, a szociáldemokrata párt 14-et szerzett, míg a kommunistákra mindössze egy mandátum jutott. Az új tartományi kormányfő L. Karall lett.

Az objektív feltételek igen nehezek voltak. A háború következtében 1200 lakás teljesen, 4000 részlegesen tönkrement, s még további 5000 sérült meg. A megszállók sok üzemet leszereltek, hiányzott a nyers- és fűtőanyag. Az első hónapokban a megszállók kíméletlenül zsigerelték ki az emberi munkaerőt.

Az északtól délig húzódó Súdostwall és számos további sáncrendszer, a bombatölcsérek és lövészárkok eltüntetése érdekében 3 millió m³ földet kellett megmozgatni. Lepusztultak az erdők és a gyümölcsösök. Komoly gond volt a termés betakarítása a lerombolt hidak, a szállítási eszközök és a vonóerő hiánya miatt. Az aggasztó jelek ellenére az ősszel tartott észak-burgenlandi ipari konferencia mégis reményét fejezte ki, hogy a következő években sikerrel hajtják végre a gazdaság talpraállítását.

Ernst, August: Das Burgenland im Jahre 1945. = Südostdeutsches Archiv, 30-31. Bd. 1987-1988. 176-190. p.

S. P.

Módszertani kérdések

Multikulturális oktatási anyagok: a tanár mint katalizátor

Az újabb amerikai pedagógiai felmérések (H. Tyson és A. Woodward) azt erősítik meg, hogy továbbra is a tankönyv a fő oktatási segédeszköz: a tanári munka 75-90%-ban a tankönyvi szövegekre épül, és sok esetben az óra 90%-ában a diákok valamilyen formában szintén a tankönyvvel foglalkoznak. Ebből következik, hogy az USA-ban jelenlevő különféle kultúrák megismertetése is elsősorban a tankönyveken keresztül valósul meg.

A tankönyvekben szereplő multikulturális anyag egy másik kutató - Robin Richardson - szerint kétféle lehet: vagy pozitív példákat ismertető, azokat megerősítő, vagy pedig a negatívumokat, tévhiteket, előítéleteket kritizáló megközelítésben szolgálhatja célját. Ez utóbbi azonban könnyen átcsaphat a másik végletbe, amikor a kisebbségi diák kezd tévhiteket kialakítani a domináns, többségi kultúrával kapcsolatban.

Az USA-ban jelenleg használatos történelemkönyvek a pozitív megközelítést

használják, sok információt közölve az ott élő afrikai, indián, ázsiai és latin-amerikai (az újabban használt terminológia szerint: "hispan") kisebbségeknek az Államok történetében játszott szerepéről. Szerzőink szerint, akik közül ketten nevükből ítélve maguk is "hispanok", a jó tankönyvszövegekhez még nem sikerült hatékony, a többféle kultúra egymásrahatását igazán jól kidomborító módszertant találni.

J. Garcia (Indiana University), R. R. Powell (University of Nevada, Las Vegas) és Toni Sanchez (Purdue University Calumet) 1. áttekinti azt, hogy miképpen közelítik meg az alap- és középfokú tankönyvek a kisebbségek helyzetét, 2. bemutatják a multikulturális jelenségek tankönyvi és egyéb oktatástechnikai kezelését, 3. összegzik két közép-nyugati, főként fehér diákok látogatta kertvárosi középiskola "előítélet-csökkentő" multikulturális programjának tapasztalatait.

A kisebbségek bemutatása a tankönyvekben az 1960-as évek polgárjogi mozgalmainak köszönhető ún. "Brown-féle határozat" megjelenése után vált céltudatos programmá, ám rögtön olyan túlzásokkal, hogy a biológia-kémia és matematika könyvek illusztrációiban szereplő ember-alakok, akik addig kizárólag fehérek voltak, egyik napról a másikra "megfeketedtek". Napjainkra a túlzások lecsillapodtak, és elmondhatjuk, hogy szinte minden általános- és középiskolai tankönyv multikulturális alapon íródik. Az olvasókönyvekben bőven találunk a feketékről, indiánokról, ázsiaiakról és latin-amerikaiakról szóló irodalmat, s e történetek szereplői, éppúgy, mint a más szempontból kisebbséginek tekinthető női szereplők is igen változatos viselkedés- és érzésvilággal kerülnek bemutatásra.

A kaliforniai térségben a nyolcadik osztályosok számára íródott "A szabad emberek földje" c. olvasókönyv jelentett áttörést, amely az afrikai származású népességnek az USA életében játszott szerepét sok pozitív példával mutatja be. A 70-es, és 80-as évektől a legtöbb középiskolai társadalomtudományi tankönyv is felvette a kisebbségek pozitív szerepének témaköreit.

A leglátványosabb változás azonban a történelemkönyvekben tapasztalható, ám míg az "afrikai származású amerikaiak" szerepének bemutatása bő és tárgyilagos, addig az indián őslakosság és a latin-amerikai bevándorlók szerepének elemzése még most is gyakran hiányos vagy előítéletes.

Szerzőink szerint a javuló tankönyvekhez képest elmaradt a tanári útmutatók szemlélete. A legtöbb tanári kézikönyvből egyenlőre hiányzik a multikulturális tankönyvi anyag felhasználásának célszerű módszertana.

A tantermi munka javítására különféle stratégiák készültek, de nem mindegyik veszi figyelembe azokat, a szerzők által igen fontosnak tartott alapelveket, melyek Glenn Pete Research in Reducing Prejudice (Vizsgálatok az előítélet-csökkentés terén) c. 1981-es cikkében lefektetett. Ezek röviden a következők: 1. egy adott kisebbség jó megismerése nem eredményezi automaikusán az előítéletek megszűnését; 2. a társadalmi különbségekből fakadó előítéletek gyakran erősebbek a faji vagy vallási előítéleteknél; 3. a helyes önismeret csökkenti az előítéleteket; 4. a fajilag kevert (racially-mixed) diákcsoportokban a közös munka pozitív érzelmeket ébreszt a másfajtajúak iránt; 5. az előítéletekkel terhelt visel-

kedés tudati, érzelmi, illetve tettekben megmutatkozó elemei nem feltétlenül esnek egybe; 6. a hírközlő eszközökben bemutatott esetek a faji érzékenységeket rendkívüli módon befolyásolják; 7. a társadalmi "közlekedés" a különböző csoportok között csökkentheti az előítéleteket.

Az előítéletek csökkentésének egyik leghatékonyabb eszköze az ilyen témájú sikeres játékfilm. Szerzőink sajnos nem közlik a 40-es és 50-es évek fordulóján készült "Don't Be a Sucker" (Ne légy balek!) c. film rendezőjét, amiről pedig, mint előítélet-oldó tömegélményről azóta is cikkeznek. A "képzeld magad az ő helyébe" típusú szerepjátszó gyakorlatok is sokszor sikerrel járnak.

Kiemelkedő előítélet-oldó módszer a különböző csoportok közti rendszeres kapcsolat. Erről is az említett Glenn Pate s mások cikkeiből értesülhetünk.

Hasznosak a kisebbségek életéről szóló szépirodalmi olvasmányok. Egyes ilyen felmérések tapasztalatai alapján speciális "irodalmi csomagokat" állítottak össze diákok részére novellákból, versekből, színdarabokból, sőt videó-felvétel-ekkel is színesítették az egyes készleteket.

Az irodalmi csomagok és egyéb, a multikulturális szempontot érvényesítő oktatástechnikai anyagok használatának eredményességét szerzőink egyike, Tony Sanchez két közép-nyugati, főleg fehér diákok által látogatott kertvárosi középiskolában nagyon részletesen, kontroll-csoportokat is felhasználva vizsgálta. A második diákok a standard Amerika: a dicsőséges köztársaság c. tankönyvből dolgoztak, kiegészítve ezt az ugyancsak országosan használt Black History Knowledge Test (Felmérő teszt a feketék történelmi szerepéről) anyagával. A tanároknak a kisebbségekhez való viszonyulását az e célra készült MRAI, 120 pontos kérdőív kitöltésével mérték fel. E meglehetősen bonyolult és időigényes kísérletsorozat objektíven bizonyította, hogy egy rövid tanév alatt mind a diákok, mind a tanárok toleranciája megerősödött.

A multikulturális tankönyvek (és segédleteik) széleskörű használata ellen egyesek felhozzák az érvet, hogy az eltérések tudatosítása maga is rasszizmus. Különösen veszélyes, ha a tankönyvszerzők a terminológia egyeztetését elmulasztva "torz" vagy "sztereotíp" módon mutatnak be egyes kisebbségeket.

Szerzőink legfőbb következtetése végül egy ősi pedagógiai közhely: bármilyen gazdag és értelemes is a tankönyv, a tanár a legfontosabb katalizátor. Így van ez az újabban előtérbe került multikulturális tudatosság tényeinek, s az ehhez illő viselkedésnek megtanításakor is.

Végkövetkeztetésünkben a szerzők, utalva az újabb egyetemi tüntetések tapasztalataira is, megisméltik, hogy egymás bűnbakká történő kikiáltása és az egymásramutogatás helyett a különböző összetételű csoportok "interakcióit" kell sűrűbbé és rendszeresebbé tenni. Igen sok múlik a tanító- és tanárképzés fejlesztésén, azon, hogy a multikulturális nézőpontot a leendő pedagógusok képzése során komoly központi elemnek tekintsék.

García, Jesús - Powell, Richard, R. - Sanchez, Tony: Multicultural Texts as Tools: Teachers as Catalysts. = Ethnic Forum, 11. vol. 1991. 1. no. 18-30. p.

T. A.

A referátumokat készítették:

Ch. Gy. – Cholnoky Győző
Cs. A. – Csoboth Attila
E. M. I. – Eszesné Merész Irén
F. T. – Futala Tibor
H. Z. – Havasi Zoltán
K. J. – Kakasy Judit
K. O. – Kovács Olga
K. S. – Komáromi Sándor
S. Gy. – Sebestyén György
S. P. – Sonnevend Péter
T. A. – Tokai András

Válogatásunk forráskiadványai

Deutsche Studien (Németország)
East European Quarterly (USA)
Erdélyi Múzeum (Románia)
Ethnic Forum (USA)
Europa Ethnica (Ausztria)
Híd (Jugoszlávia)
Hítel (Magyarország)
Irodalmi Szemle (Cseh-Szlovákia)
Korunk (Románia)
Létünk (Jugoszlávia)
Magyar Lettre International (Magyarország)
Magyar Múzeum (Magyarország)
Nationalities Papers (USA)
La Nouvelle Alternative (Franciaország)
Osteuropa (Németország)
Österreichische Osthefte (Ausztria)
Regio (Magyarország)
Slovenské pohľady (Cseh-Szlovákia)
Südostdeutsches Archiv (Németország)
Südosteuropa (Németország)
Südost-Forschungen (Németország)
Szivárvány (USA)
Valóság (Magyarország)
Więź (Lengyelország)

Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében (András Károly: Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében. – Sebők László: A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta. – Tamáska Péter: Mindszenty bíboros és a németek kitelepítése. – Mindszenty bíboros levele a kisebbségek védelmében. – Šutaj, Štefan: A szlovák katolikus kar tiltakozása a magyarok Szlovákiából Csehországba történő kitelepítése ellen: – Pozsonyi magyar reformátusok emlékirata. – Gyurgyik László: Katolikus magyarok Szlovákiában. – Lésztján Ferenc: Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éve alatt. – Fejtős Zoltán: A tengerentúli magyar egyházak).....	354
A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után (Enyedi Sándor).....	362
Az Erdélyi Tudományos Egyesület (Benkő Samu).....	365

Kelet-közép európai együttműködés

Migráció Kelet-Közép Európában (Puskás Julianna: Migráció Kelet-Közép Európában. – Szabó A. Ferenc: A második világháború utáni magyar-szlovák lakosságcsere demográfiai szempontból. – L. Rédei Mária: Küldő ország – befogadó ország. – Csepeli György - Závecz Tibor: Az erdélyi menekültek személyisége. – Oláh Sándor: Egy falu és a kivándorlás. – Magyarai Nándor László: Marasztalnak, tehát megyünk. – Varga E. Árpád: Városodás, vándorlás, nemzeti-ség.).....	367
A trianoni békeszerződés és az önrendelkezés (Zsiga Tibor).....	372
Nemzeti kisebbségek Közép-Európában (Kiss Gy. Csaba).....	375
Triest politikai képe a XIX. és XX. századi olasz és szlovén irodalomban (Zabkar, Jodok).....	377

Kisebbségi politika

A pozitív diszkrimináció csődje (Sowell, Thomas).....	379
A kisebbségek szerepe a társadalmi fejlődésben (Endruweit, Günter).....	383
A szórványmagyarságtól a szigetmagyarságig (Mirnics Károly).....	385
Robbanékony Balkán – nyugtalan Földközi tenger (Axt, Heinz-Jürgen).....	387

Kisebbségi jog

A kisebbségi kérdés a nemzetközi jogban (Nagy György).....	389
A kulturális népiplátás fogalma és tilalmának jogi lehetőségei (Gehér József).....	392

Nemzeti és etnikai kisebbségek története

Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón (Gergely Jenő).....	394
Székelyek, magyarok vagy székely-magyarok (Benkő Lóránd; László Gyula).....	396
Erdély magyar tájnévei (Juhász Dezső).....	398
A tokaji görög kereskedelmi társaság belső rendje és 1801-ben elrendelt feloszlata (Hering, Gunnar).....	400
A magyarországi némettség a Peindl elleni puccs és a soproni népszavazás közötti időszakban (Spiegel-Schmidt, Friedrich).....	402
A szlovákiai és kárpátaljai németek élet és tudati viszonyai a két világháború közötti időszakban (Hoensch, J. K.).....	405
A horvátországi német kisebbség 1941 és 1944 között (Calic, Marie-Janin).....	407
Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között (Karády Viktor).....	410
Burgenland 1945-ben (Ernst, August).....	412

Módszertani kérdések

Multikulturális oktatási anyagok: A tanár mint katalizátor (Garcia, Jesus – Powell, Richard, R.)....	412
--	-----

A feldolgozott eredeti szövegekről a szerkesztőség - igényre - xerox másolatot készít.

KISEBBSÉGGUTATÁS

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Következő számunk tartalmából:

Nemzetiségek és nacionalizmusok az új Európában
(A Die-ben tartott nemzetközi kollokvium anyaga)
Európai intézmények és kisebbségek (Kern, Rudolf)

Kisebbségi lét – gazdasági feltételek (Ritter, Alexander)

A kárpát-medencei német és magyar kisebbségek fejlődésének
tipológiai összehasonlítása (Seewann, Gerhard)

A könyvtárügy szerepe az etnikai különbözőségek tudatosításában – oktatók
vélekedésének tükrében (Wynar, Lubomir R.)
Az ortodox egyház társadalmi és politikai szerepe a posztkommonista
Oroszországban (Valliere, Paul)

Emigránsok, kivándorlók, letelepedők (Tófalusi Zoltán)

A jugoszláv válság mint etnikai konfliktus
(Hunner, Waldemar – Hilpold, Peter)

